

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

БЕЗПЕКА
ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ
ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

За загальною редакцією *О.С. Власюка*

Київ 2017

УДК 338.246+351.862.4:339.923(477)

Б 39

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(Протокол № 8 від 29.11.2017 р.)

Авторський колектив:

О.С. Власюк (вступ); А.І. Мокій (п. 1.1); О.І. Іляш (пп. 3.1; 3.3);
В.І. Волошин (п. 3.2); М.І. Флейчук (пп. 1.4; 2.1); Т.О. Власюк (пп. 2.4; 5.1);
В.Г. Андрійчук (п. 1.3); Д.А. Антонюк (п. 4.2); К.І. Антонюк (п. 4.2);
І.Г. Бабець (п. 2.3); Т.Г. Васильців (п. 5.2); М.В. Вінічук (п. 1.1);
С.С. Гринкевич (п. 3.2); А.М. Гуменюк (пп. 1.3; 4.3); О.І. Дацко (пп. 1.4; 2.1);
І.М. Джадан (п. 3.3); Н.М. Заярна (пп. 3.1; 5.3); І.Я. Зварич (1.4);
Р.Є. Зварич (пп. 1.4; 2.2); В.В. Корнілова (п. 5.3); А.В. Кулінська (п. 5.5);
Р.А. Лупак (п. 5.2); М.І. Мельник (п. 1.2); Ю.В. Полякова (п. 2.1);
Т.А. Родіонова (п. 4.2); О.В. Роженко (пп. 3.4; 5.4); С.Е. Сардак (п. 4.1);
А.Г. Смоляр (п. 3.2); О.В. Собкевич (п. 1.3), А.В. Фролова (пп. 3.4; 5.4);
О.А. Шевчук (п. 5.3); С.Д. Щеглюк (п. 1.2); С.О. Якубовський (п. 4.2).

Загальна редакція

О.С. Власюка, доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента
Національної академії наук України.

Рецензенти:

Н.В. Павліха, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри
міжнародних економічних відносин Східноєвропейського
національного університету ім. Лесі Українки;
Т.В. Орехова, доктор економічних наук, професор, проректор з науково-
педагогічної роботи і міжнародних зв'язків Донецького
національного університету ім. Василя Стуса;
О.І. Гонта, доктор економічних наук, професор, директор Навчально-
наукового інституту економіки Чернігівського
національного технологічного університету.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВСТУП	8
Розділ 1. СТАНОВЛЕННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ	11
1.1. Теоретичні концепції та моделі формування системних характеристик світогосподарських зв'язків	12
1.2. Метрополізаційні процеси в глобалізаційній економіці	24
1.3. Україна в процесі глобальної економічної інтеграції	39
1.4. Вплив глобалізації на соціально-економічний розвиток країн	60
Розділ 2. ДУАЛІЗМ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ: ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ	95
2.1. Невизначеність глобального розвитку та роль країн-лідерів	96
2.2. Недоліки та суперечності розвитку глобальної економіки	110
2.3. Міжнародна та національна безпека в процесі глобальних трансформацій	125
2.4. Взаємозв'язок конкурентоспроможності та економічної безпеки держави	141
Розділ 3. ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНИЙ БАЗИС БЕЗПЕКИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ТЕХНОГЛОБАЛІЗМУ	155
3.1. Ризики та загрози використання інвестиційно- інноваційного потенціалу економічної безпеки України в глобальній економіці	156
3.2. Пріоритети реалізації інвестиційно-інноваційного потенціалу реального сектору в системі економічної безпеки національної економіки	179

3.3. Моделювання впливу інноваційного потенціалу промисловості на формування стратегії розвитку національної економіки	198
3.4. Глобальні конкурентні позиції підприємств промисловості як передумова забезпечення їх економічної безпеки	216
Розділ 4. РЕГУЛЯТИВНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ	227
4.1. Напрями позитивного розвитку глобальної економіки	228
4.2. Міжнародні механізми регулювання глобальної економіки	242
4.3. Інституціоналізація безпеки структурної трансформації регіональної економіки	266
Розділ 5. КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ	277
5.1. Стратегічні напрями забезпечення конкурентоспроможності України у сфері зовнішньоторговельних відносин	278
5.2. Вибір конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки України	287
5.3. Стратегічні напрями інноваційної активності та ресурсної підтримки інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки реального сектору економіки в умовах технологічної модернізації	302
5.4. Вибір конкурентних стратегій управління підприємствами промисловості на основі забезпечення їхньої економічної безпеки	322
5.5. Комплекс економічних, організаційних та правових заходів забезпечення валютної безпеки України на міжнародному рівні	336
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	365
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	381

ПЕРЕДМОВА

В епоху глобалізації, коли світ став більш взаємопов'язаним та взаємозалежним, нові виклики швидко набувають універсального характеру та формують реальні загрози як для національної, так і для міжнародної безпеки та стабільності. Глобалізація стає все більш впливовим «архітектором» нового порядку міжнародної безпеки та суперечливо позначається на еволюції відносин між державами. З одного боку, глобалізація стимулює прискорений розвиток продуктивних сил, науково-технічного прогресу, нарощення інтелектуального потенціалу та вдосконалення демократичних багатосторонніх механізмів управління міжнародною системою, а отже, сприяє надійному вирішенню проблем регіональної безпеки. З іншого – спонтанний розвиток процесів глобалізації загострює низку існуючих проблем міжнародної безпеки та формує нові ризики й виклики.

Унаслідок відмінностей у фінансовому та економічному потенціалах взаємодія між країнами набуває дедалі більше асиметричного характеру. Невелика група високорозвинених держав відіграє роль суб'єктів глобалізації, а переважна більшість інших держав перетворюється на її об'єкти, що «дрейфують» на хвилях фінансово-економічного розвитку. Причому найбільш слабкі члени світової спільноти зазнають значно більших збитків від негативних наслідків глобалізації порівняно з країнами, які захищені власною фінансовою та економічною потужністю. Наслідком стає розшарування, аж до прірви, у темпах і напрямках соціально-економічного розвитку цілих регіонів світу.

Особливо вразливими до негативних викликів глобалізації є пострадянські економіки, до яких належить і економіка України. Слід

визнати, що протягом періоду незалежності Україні не вдалося реалізувати макромодель розвитку, яка б дозволила досягти високого рівня життя громадян та забезпечити динамічний суспільний розвій. Незалежна Українська держава існує вже понад чверть століття, але лише після Революції гідності суспільство в Україні стало на шлях остаточного визначення та інституційного закріплення свого цивілізаційного вибору. Цей процес відбувається на тлі системної соціально-економічної та суспільно-політичної кризи, викликані недосконалим, остаточно не сформованим інституціональним базисом подальшого проведення реформ.

Зазначене зумовило концентрацію уваги авторів монографії насамперед на викликах глобальної економіки, а також на її теоретичному підґрунті, суперечностях, невизначеності сучасного етапу розвитку та впливу на національні економіки.

Сьогодні зміст поняття «сила держави» змінюється. Військова сила продовжує залишатися важливою складовою державної могутності, проте економіка, фінансові, інтелектуальні та інформаційні ресурси, що можуть бути задіяні для тиску на партнерів та опонентів, усе частіше виходять на перший план. Чинники, які полегшують або, навпаки, ускладнюють доступ держав до переваг глобалізації, усе більшою мірою входять до арсеналу стратегій національної безпеки.

З огляду на це авторами монографії здійснена спроба обґрунтувати концептуальні положення безпекоорієнтованих стратегій зміцнення національної конкурентоспроможності. У монографії висвітлене авторське бачення еволюції соціального порядку держав за глобалізації. При цьому розвиток міжнародної інтеграції суспільства розглядається як процес глобалізації, а не розширення. Конкурентоспроможність національної економіки визнається авторами екзистенційною умовою забезпечення національної безпеки, а вплив глобалізації міжнародного суспільства розглядається як головна умова нарощування технологічних та комунікаційних можливостей інтеграції України у світову економіку.

Автори переконані, що основним змістом зазначених процесів є формування глобальних світових ринків, модернізація та створення нових центрів економічного й політичного впливу. Новий рівень конкуренції між країнами та регіональними угрупованнями

є результатом глобалізації, а успіх залежить від спроможності реалізовувати свої національні інтереси, беручи участь у процесах глобалізації, адаптуючи до цих процесів свої суспільні та соціальні механізми.

На моє переконання, запропонована наукова монографія містить досить вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу у сфері дослідження проблем економічної безпеки України та може слугувати методологічним підґрунтям для розробки нових наукових концепцій зміцнення конкурентних позицій України на світових ринках.

Безперечно, в монографії не охоплений увесь спектр методологічних і прикладних проблем розробки таких стратегій, проте щонайменше актуалізована необхідність визначення генеральної мети й парадигми соціально-економічного розвитку, а також здійснено обґрунтування першочергових заходів протидії загрозам економічній безпеці держави. Сподіваюся, що автори продовжать наукові дослідження цієї проблематики, а представлена монографія знайде свого зацікавленого читача.

С.І. Пирожков,
академік НАН України,
віце-президент НАН України

ВСТУП

Об'єднавчими для розвитку людства наприкінці ХХ ст. стали процеси глобалізації як перспективного і водночас результативного багатоформатного міжкраїнного співробітництва. Відбулися фундаментальні зміни в розумінні сутності та обґрунтуванні тенденцій розвитку країн, які по-різному трактувалися відомими дослідниками: зіткнення цивілізацій (С. Гантінгтон), кінець історії (Ф. Фукуяма), глобалізація. Незважаючи на відмінності у методологічних підходах і тривалості глобального дискурсу, очевидним є те, що в суспільстві сталися зміни, глобальні – за характером і радикально трансформаційні – за результатами. Глобальні трансформації – це не лише комплекс змін, які відбуваються в економіці та інших сферах суспільства, але й перетворення властивостей, якісних характеристик процесів та явищ, які є динамічними, змінюють систему безпеки держави та потребують перегляду стратегій забезпечення конкурентоспроможності України.

У монографічному дослідженні, на відміну від інших наукових праць з подібної тематики, застосовано міждисциплінарну методологію формування метасистемних характеристик становлення глобальної економіки та конкурентних стратегій забезпечення економічної безпеки України під впливом цього процесу.

Монографія складається з п'яти розділів. Послідовність викладу змісту й результатів дослідження, критичне узагальнення зарубіжного досвіду формування організаційно-інституційного базису та стратегічного моделювання взаємозв'язків економічної безпеки та конкурентоспроможності економіки України в умовах глобальної економіки дає змогу розкрити методологічні підстави

глобалізації, розробити цілісну взаємопов'язану сукупність теоретико-методологічних підходів до інтегральної оцінки конкурентоспроможності та інтенсивності впливу глобалізації на економічну безпеку держави.

У першому розділі систематизовано й узагальнено теоретичні, методологічні та прикладні механізми забезпечення економічної безпеки України й зміцнення конкурентоспроможності економіки в умовах глобальної економіки. Доведено, що парадигма формування метасистемних характеристик світогосподарських зв'язків і динамічні метрополізаційні процеси змінюють вектор і форми участі України у процесах глобальної економічної інтеграції.

У другому розділі розкрито дуалізм та протиріччя сучасного етапу розвитку глобальної економіки у контексті їх впливу на безпеку та конкурентоспроможність, представлені авторські напрацювання щодо оцінювання асиметрій розвитку. Встановлено, що невизначеність та суперечності глобальної економіки змінюють парадигму міжнародної та національної безпеки, посилюють взаємозумовленість економічної безпеки та конкурентоспроможності держави.

Третій розділ дослідження автори присвятили оцінюванню ефективності державної політики в інвестиційно-інноваційному забезпеченні безпеки реального сектору економіки та промисловості, визначенню ризиків і загроз використання інвестиційно-інноваційного потенціалу економічної безпеки та ступеня його впливу на конкурентні позиції України в умовах техноглобалізму. Детально окреслено роль інвестиційно-інноваційного базису безпеки реального сектору економіки.

У четвертому розділі монографії увага зосереджується на дослідженні регулятивних механізмів впливу глобальної економіки на конкурентоспроможність та економічну безпеку держави. Окремо аналізуються проблеми інституціоналізації безпеки регіональної економіки, підвищення ефективності чинних інститутів.

Заключний розділ дослідження містить наукові положення з визначення стратегічних напрямів зміцнення конкурентоспроможності України. Запропоновано конкурентні стратегії забезпечення економічної безпеки України у сфері зовнішньоторговельних

відносин, окреслено пріоритети інноваційної активності та ресурсної підтримки інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки реального сектору економіки. Обґрунтовано комплекс організаційно-економічних та інституційно-правових засобів забезпечення валютної безпеки України в міжнародному вимірі.

Автори монографії переконані, що від спрямованості вектора та макромоделі розвитку національної економіки, складності й поліструктурності її функціонального навантаження істотно залежать економічна безпека держави, ефективність застосування управлінських і технологічних інновацій, інтеграція національної економіки до мегарегіонального та глобального простору. Самовідтворення національної економіки, зміцнення її конкурентоспроможності, протидія геоекономічним викликам стають об'єктивною передумовою моделювання та обґрунтування державної політики забезпечення національної безпеки України.

РОЗДІЛ

1

**СТАНОВЛЕННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК УКРАЇНИ**

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ТА МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМНИХ ХАРАКТЕРИСТИК СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Науковці та світові лідери виявляють неоднозначне ставлення до процесу глобалізації, зокрема, спостерігаються такі підходи: повне або часткове неприйняття («альтерглобалізм»); песимізм з боку окремих верств населення, представників малого і середнього бізнесу, слаборозвинених країн світу; скептицизм, коли витрати на участь у процесах глобалізації потрібно здійснювати негайно, а вигоди (позитивні наслідки від глобалізації) – уявні або можливі в далекій перспективі; оптимізм, який полягає у вірі в необмежені можливості глобалізації.

Варто зауважити, що загальноприйняте визначення процесу глобалізації донині відсутнє. Це зумовлено багатогранністю та різновекторністю впливу глобалізації на світогосподарські зв'язки й національні економіки. Загалом творцями першої глобалізаційної концепції вважають А. Сміта, Ф. Шатобріана, Дж. Вільямсона та Р. Робертсона. Вони розглядають глобалізацію як процес зростання взаємозв'язків та взаємозалежності окремих країн та їх економік, який спостерігається з XIX – початку XX ст.¹ Вітчизняні науковці вважають, що глобалізація – це новітній процес, який інтенсивно почав розвиватися лише в другій половині XX ст. та органічно пов'язаний із процесом інтернаціоналізації різних сфер людської життєдіяльності². З нашого

¹ O'Rourke K.H. Globalization and history. Cambridge, 2003. P. 37 ; Robertson R.T. The three waves of globalization. New York, 2003. P. 32.

² Шнипко О. Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденції та суперечності розвитку. *Економіст*. 2005. № 4. Квіт. С. 76–79.

погляду, глобалізація означає не лише кількісний вимір інтенсивності взаємних зв'язків окремих країн та їх економічних систем, а, головним чином, нову якість таких зв'язків, новий рівень самоорганізації суб'єктів та об'єктів світових господарських відносин.

За визначенням академіка О. Білоруса, професора Д. Лук'яненка та ін., глобалізація – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, політичних та соціальних систем, національних культур і навколишнього середовища³. М. Кастельс під поняттям «глобалізація» розуміє властивість економіки функціонувати як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети⁴. Російські вчені наголошують на утворенні єдиного, взаємопов'язаного світу, цілісного за своїми загальними контурами та внутрішнім зв'язком елементів⁵, вважаючи глобалізацію процесом безперешкодного переміщення капіталів, товарів, послуг, робочої сили, універсалізації господарського життя, який формує економічний простір як однорідну субстанцію і є передумовою трансформації сучасного світу в «мегасупільство»⁶.

Французький науковець М. Алле вважає, що глобалізація руйнує умови ринку праці та економічного зростання, у цьому зв'язку він негативно оцінює й діяльність Світової організації торгівлі (СОТ) та Економічної комісії Євросоюзу⁷. Подібну радикальну позицію займають дослідники, зокрема К. Омае, які стверджують про «кінець національної держави»⁸. Течія «гіперглобалізму» передбачає, що сьогодні вже існує світ «без кордонів», в умовах якого національні держави не відіграють провідної ролі, а їхнє місце займають глобальні корпорації, які не належать жодній державі та продукують стандартизовані в глобальному вимірі продукти, товари та послуги.

³ Білорус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку. Київ, 2001. С. 8.

⁴ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва, 2000. С. 10.

⁵ Ильин М.В. Стабилизация развития. Мегатренды мирового развития. Москва, 2001. С. 183.

⁶ Кувалдин В. Глобальность: новое измерение человеческого бытия. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. Москва, 2003. С. 13.

⁷ Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. Москва, 2003. С. 18.

⁸ Омае К. The End of the Nation State: the Rise of Regional Economies. New York, 1995. P. 116.

Відомий антиглобаліст У. Бек зазначає, що на сучасному етапі розвитку глобальної економіки відбувається творче саморуйнування світового порядку, при якому поки що домінують легітимні національні держави, а світова політика стала глобальною геополітикою, що позбавляє національні уряди основ національної безпеки⁹.

Актуальними, але протилежними до поглядів «прозахідних» науковців, щодо характеру і теоретичного осмислення сучасних глобалізаційних процесів є погляди дослідників країн з перехідною економікою, «третього світу» та «антиглобалістів». Якщо прийняти за критерій прогресу можливість економічного зростання, то, на думку Дж. Донахью, пропагована неоліберальна політика переважно призводить до дискримінації в межах глобальної економічної системи¹⁰.

У країнах «третього світу», особливо багатих на ресурси, науковці розглядають втрату суверенітету як своєрідну плату за вступ до глобальної економіки. Т. Мкандавіре стверджує, що будь-які докази економічного зростання базуються на маніпуляції статистикою¹¹.

За І. Валлерстайном, однією з найгостріших проблем глобалізації стає проблема освіти, її якості та доступу до неї¹². Незважаючи на активне розширення глобалізаційних процесів, одночасно зростає роль автономних рішень, прийнятих соціальними суб'єктами різних рівнів системних ієрархій управління. При цьому процеси глобалізації стосуються не тільки економіки та політики, але й культури, традицій тощо.

На запитання, чи дає глобалізація можливість поширювати принципи демократії та підвищувати темпи соціально-економічного розвитку слаборозвинутих країн, деякі дослідники відповідають, що в ХХІ ст. в Африці спостерігається прямо пропорційна

⁹ Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика. Москва, 2007. С. 113.

¹⁰ Donohue J.J. Advocacy of economic instruments versus analysis in favor of "fair-use" financing in discrimination law. Stanford Law Review, 1992. Pp. 168–170.

¹¹ Mkandawire T. Targeting and Universalism in Poverty Reduction: Working Paper. Saint Carolina, 2005. P. 16.

¹² Wallerstein M. Globalization and Egalitarian Redistribution. New York, 2006. Pp. 201–202.

залежність між процесом глобалізації та економічним зростанням. Припускається, що глобалізація сприяє розвитку країн «третього світу»¹³. Проте директор Глобального етичного фонду, фахівець з проблем світових релігій і їх впливу на суспільство Х. Кунг у праці «Глобальна відповідальність: у пошуках нової світової етики» зазначає, що станом на 2002 р. кожен день в країнах «третього світу» 1500 дітей помирали з голоду; щомісячно світова економічна система додавала по 7,5 млрд дол. США боргів до обсягів зовнішньої заборгованості слаборозвинених економік¹⁴.

Дж. Сакс і А. Ворнер довели обернено пропорційний зв'язок між наявними природними ресурсами та динамікою економічного розвитку¹⁵. Переконливим прикладом є нафтовидобувні країни. У 1965–1998 рр. приріст валового національного продукту (ВНП) у розрахунку на одну особу в країнах ОПЕК (Організація країн – експортерів нафти) знизився в середньому на 1,3 %, тоді як в інших країнах, що розвиваються, – на 2,2 %. Тобто глобалізація погіршує прозорість та контрольованість соціальних процесів, сприяє поширенню використання адміністративних систем, які відповідають стилю управління транснаціональних компаній (ТНК), але недостатньо ефективні для слаборозвинених економік, зважаючи на ментальні, соціокультурні, політичні та економічні характеристики.

Характер руху капітальних активів на сучасному етапі розвитку глобальної економіки відрізняється від 70–80-х років ХХ ст., оскільки право прийняття рішень переходить від національних урядів до інших суб'єктів глобалізації. Розвиток як основна мета державної політики набуває другорядного значення, а послаблення дієвості національної політики знижує віру в соціальну справедливість, породжує корупцію влади, призводить до постійного перерозподілу власності.

¹³ Маккинли Т. Оценки стратегий сокращения бедности: последствия для национального характера стратегий и условий доноров. Исследование Всемирного банка и МВФ. Брюссель, 2004. С. 11.

¹⁴ Будзан Б. Глобализация: новый вызов менеджменту Украины. *Зеркало недели*. 2002. № 29 (404). 3–9 авг. С. 4–5.

¹⁵ Sachs J.D., Warner A.M. Natural resource abundance and economic growth. NBER Working Paper 5398, 1995. P. 66.

Безсумнівно, важливим аспектом глобалізаційних процесів був і залишається ідеологічний – нова ідеологія та форми взаємодії суб'єктів глобальної економіки.

У сучасних працях західних учених, де йдеться про теоретичні засади створення транснаціональних корпорацій, термін «модернізація» витісняється терміном «глобалізація». Якщо раніше модернізацію пов'язували з необхідністю підвищення рівня економічного та соціального розвитку всіх верств населення, то концепція глобалізації припускає, що високу якість життя неможливо забезпечити всім без винятку учасникам процесу.

Подібне трактування глобалізації легітимізує соціально-економічну нерівність, унеможливує протидію її негативним проявам у майбутньому. На думку Т. Мкандавіре, саме націоналізм як прояв захисту національних інтересів цивілізованим шляхом здатний забезпечити необхідний баланс і безпеку глобалізаційних процесів¹⁶.

Відомий дослідник африканського суспільства та економіки Д. Брутус вважає, що глобалізація діє за принципом «прибуток важливіший за людей» (*profits before people*)¹⁷, поширення глобалізації вилучає із соціального життя людські цінності, капітал домінує над мораллю. Як приклад, наводиться становище у текстильній промисловості зони вільної торгівлі Нікарагуа. На текстильних фабриках тайванської текстильної корпорації «Сюйжун» встановлено режим, який визначає, скільки разів і на який термін робітники можуть покинути робоче місце. Працівників негайно звільняють, якщо вони намагаються організувати чи стати членами існуючих профспілок¹⁸. Показовим також є приклад з приватизацією у Південно-Африканській Республіці (ПАР), де водопостачання монополізовано французькою транснаціональною корпорацією «*Suez-Lyonnaise*». Унаслідок цього у половини сімей ПАР відсутній водопровід, а річний оборот водопостачальної компанії приблизно дорівнює річному бюджету ПАР.

¹⁶ Mkwandawire T. Targeting and Universalism in Poverty Reduction: Working paper. P. 24.

¹⁷ Brutus D. African Visions. Corell, 2004. P. 117.

¹⁸ Незападные концепции глобализации. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/kotel/nezapad_koncepcii.htm

Глобалізація відбувається у різних сферах світової економіки: торгівлі товарами, послугами, технологіями, об'єктами інтелектуальної власності; міжнародному русі факторів виробництва (робочої сили, капіталу, інформації); міжнародних фінансово-кредитних та валютних операціях (трансферти, кредити і позики суб'єктів міжнародних економічних відносин, операції з цінними паперами, спеціальні фінансові механізми й інструменти, операції з валютою); виробничій, науково-технічній, технологічній, інжиніринговій та інформаційній.

Якісно нове покоління засобів транспорту і зв'язку, а також їх уніфікація забезпечують підвищення ефективності поширення товарів і послуг, ресурсів та ідей. Передача інформації здійснюється миттєво по всьому світу. Якщо на початку ХХ ст. реалізація міжнародної обладки могла тривати від кількох місяців до одного року, то використання надшвидкісних методів електронної передачі інформації у ХХІ ст. створює можливості здійснювати такі операції в межах кількох хвилин і дозволяє швидко поширювати знання завдяки інтелектуальному взаємообміну. В поєднанні зі скороченням транспортних, телекомунікаційних витрат, істотним зниженням витрат на обробку, зберігання та використання інформації це сприяє зростанню темпів глобальної економічної інтеграції.

Важливу роль в інтенсифікації глобалізаційних процесів відіграють організаційні аспекти. Йдеться про утворення нових міжнародних форм здійснення виробничо-господарської діяльності – транснаціональних корпорацій, діяльність яких виходить за межі національних кордонів, сприяє формуванню єдиного світового ринкового простору. За оцінками експертів ООН, існує більше 65 тис. ТНК, які контролюють понад 850 тис. афільованих зарубіжних компаній, де працює понад 74 млн осіб. На території країн «золотого мільярда» розміщено чотири з п'яти материнських компаній і близько третини афільованих. З 500 найбільших ТНК світу 153 належать США, 64 – Японії та 39 – Франції¹⁹. Зауважимо, що хоча серед 100 найбільших ТНК частка компаній США і скоротилась у 2008 р. до 31 порівняно з 55 компаніями у 2006 р., це відбулося за рахунок збільшення частки країн Західної Європи (45 компаній – у 2006 р.

¹⁹ Климович С. Корпорации: Новый мировой порядок. *Подробности*. 2007. С. 9.

та 49 компаній – у 2008 р.), які також належать до «золотого мільярда». Найбільші ТНК сьогодні визначають вигляд глобальної економіки і, зрозуміло, будуть визначати напрями її подальшого розвитку.

Саме вони є «головними гравцями» і в країнах свого базування, і в країнах-реципієнтах. При порівнянні списків провідних ТНК, які складає Конференція з торгівлі і розвитку ООН (ЮНКТАД), та списків найбільших компаній світу за версією журналу «Форбс», можна зробити висновок про те, що вони практично однакові, хоча рейтинги ЮНКТАД складаються на основі критерію обсягу закордонних активів, а рейтинг «Форбс-2000», куди щорічно включають 2000 найбільших компаній світу, формується з огляду на показники прибутку, загальних активів, обсягів продажів і ринкової капіталізації.

При цьому головними привабливими сферами прямого зарубіжного інвестування (ПЗІ) провідних транснаціональних корпорацій залишаються автомобільна і нафтова промисловість, що не суперечить тенденції зростання значення телекомунікаційної галузі як об'єкта ПЗІ. Це спричинено активним розвитком сфери ПЗІ, а також її лібералізацією в 90-ті роки ХХ ст. в аспекті полегшення входу на національні ринки телекомунікацій зарубіжних інвесторів.

За оцінками, середнє значення індексу транснаціоналізації (ІТ) за останні роки зросло з 55 до 60%, що свідчить про посилення міжнародної спрямованості діяльності найбільших ТНК. Особливо високе значення індексу властиве «малим країнам», як розвиненим, так і країнам, що розвиваються.

Індекс транснаціоналізації у ЮНКТАД розраховується як середнє арифметичне трьох величин: частки активів за кордоном у загальному обсязі активів компанії; частки продажів за кордоном у загальному обсязі продажів; частки персоналу, зайнятого на закордонних підприємствах, у загальній чисельності персоналу компанії.

Для найбільших ТНК індекс транснаціоналізації наближається або перевищує 90%. Так, значення ІТ для швейцарської корпорації «Nestlé» становить 96,9%; бельгійської «Anheuser-Busch» – 92,4%; люксембурзької «ArcelorMittal» – 90,5%; нідерландської «Philips Electronics» – 87,7%; гонконгської «Hutchison Whampoa» (що займає

31-ше місце в списку 100 найбільших нефінансових ТНК світу) – 81,4%. Подібна тенденція пов'язана з низкою чинників, головними з яких є відносно мала ємність внутрішнього ринку цих країн, що не дозволяє поглинути весь обсяг вироблених ними товарів і послуг, а також витрати виробництва, які переважно більші в «малих країнах», що стимулює переміщення виробництва на інші, дешевші інвестиційні майданчики.

Спостерігається зміцнення позицій ТНК з азіатських країн. Серед них особливе місце посідають «три китайські держави»: континентальний Китай, Гонконг (Китай) і Тайванська провінція Китаю, де розміщені 39 із 100 ТНК цього рейтингу. До того ж зростає кількість великих транснаціональних компаній континентального Китаю, яких ще кілька років тому практично не було, на відміну від ТНК «драконів-тигрів» – Гонконгу і Тайваню, з яких можна виокремити такі: «*CITIC Group*» (диверсифікований холдинг); «*China Ocean Shipping Group*» (транспортна та логістична компанія); «*China National Petroleum Corp.*» (нафтова корпорація); «*Lenovo Group*» (спеціалізація – електротехніка й електроніка).

У рейтингу присутні також ще кілька китайських нафтових компаній та ін., що функціонують у металургії, будівництві та виробництві споживчих товарів. Перетворення цих компаній за відносно короткий період часу з великих національних гравців, котрі працюють на внутрішньому ринку, на потужні міжнародні компанії, які займають стійкі позиції серед 100 ТНК-лідерів з країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою, явище зовсім нове. При цьому компанія «*CITIC Group*» посідає друге місце в цьому рейтингу з обсягом зарубіжних активів 44 млрд дол. США та обсягом загальних активів – 315 млрд дол.

Важливу роль у світовій економіці відіграє вихід наддержавних неурядових організацій на багатонаціональний або світовий рівень системної ієрархії. Глобальну роль почали відігравати такі міжнародні організації, як ООН, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, СОТ та ін. Проте в останні десятиріччя більшість із цих організацій демонструє свою неспроможність управляти глобальними процесами. Е. Найт у праці «Зміна Об'єднаних Націй: військова еволюція і питання глобального уряду» відзначає, що

з часу створення ООН опинилась у складній ситуації: у багатьох політичних сферах її діяльність паралізована²⁰. Причиною цього стала холодна війна і тривалий геополітичний конфлікт між США і СРСР, коли ООН була неспроможна відіграти дієву роль у розв'язанні політичних і військових криз, зокрема «берлінської» (1948–1949 рр.) і «кубинської» (1962 р.). Саме тоді з'явилися пропозиції про реформування ООН, і очільники цієї організації ініціювали широкомасштабні реформи²¹, які, на жаль, не мали ефективних наслідків для збалансування світового політичного чи соціально-економічного становища.

Провідним міжнародним інститутом, відповідальним за забезпечення стабільності світової фінансової системи, залишається МВФ. Втім, упродовж останніх років МВФ продемонстрував нездатність не лише протидіяти новим проблемам світової фінансової системи, а й належно їх ідентифікувати. Це стало очевидним під час світової фінансово-економічної кризи 1997–1998 рр., коли МВФ не спостеріг принципову новизну природи кризи та намагався протидіяти тими ж методами, за допомогою яких у 80-х роках ХХ ст. боровся з кризою банківської моделі міжнародного руху капіталів. В умовах, коли ключовими міжнародними позичальниками стали компанії приватного сектору, а основні ризики були пов'язані з девальвацією національних валют і дефіцитом ліквідності в приватному секторі, МВФ дотримувався рецептів цільового кредитування, розроблених для вирішення проблем суверенної заборгованості окремих держав.

Неефективність вимог до національних урядів розглядалася не як свідчення необґрунтованості самих вимог, а як ознака їх недостатності. Якщо на початку 80-х років минулого століття набір вимог при наданні цільових кредитів обмежувався 10–20 позиціями, то під час кризи кінця 90-х років азійським країнам виставлялися списки із 50–80 вимог, включно з такими дискусійними, як монополізація ринку часнику і перегляд податків на фуражне зерно²².

²⁰ Knight A.A. *Changing United Nations: Multilateral Evolution and the Quest for Global Governance*. New York: Palgrav, 2000. P. 372.

²¹ Там само. P. 214.

²² Міжнародний валютний фонд: сайт. URL: www.imf.org.ua

Транснаціональні корпорації та інші приватні й державні організації поступово трансформуються в основних суб'єктів глобальної економіки, істотно впливаючи на окремі країни з неоднозначно позитивними наслідками для економічного розвитку.

Отже, до економічних передумов становлення глобальної економіки віднесемо такі:

- лібералізація торгівлі товарами й послугами, ринків капіталу та інші форми економічної лібералізації, що викликали обмеження політики протекціонізму (якщо в 1947 р. середній рівень ставок імпорتنих тарифів досягав 50–60%, то на початку 90-х років ХХ ст. він знизився до 9,6%, а надалі СОТ припускає знизити цей рівень до 3%)²³;

- істотна концентрація і централізація капіталу, «лавиноподібне» зростання спекулятивних фінансово-економічних інструментів, істотне скорочення терміну здійснення валютних операцій;

- упровадження міжнародними економічними організаціями єдиних критеріїв макроекономічної політики, уніфікація вимог до податкової, регіональної, аграрної, антимонопольної політики, політики у сфері зайнятості тощо;

- посилення тенденції до уніфікації і стандартизації (єдині для всіх країн стандарти на технологію, екологію, діяльність фінансових організацій, бухгалтерську і статистичну звітність, освіту та культуру).

Останнім часом особливо важливу роль у розвитку глобальної економіки відіграє інформаційно-технологічна революція, під впливом якої в глобальному середовищі відбулися:

- радикальна зміна засобів ділового спілкування, обміну виробничою, науково-технічною, економічною, фінансовою інформацією;

- упровадження якісно нових систем отримання, передачі й обробки інформації, на основі яких створені глобальні мережі, що об'єднують фінансові й товарні ринки, включно ринки «ноу-хау» і професійних послуг;

- інформаційне обслуговування, безпосередньо пов'язане з досягненнями у створенні електронної пошти та інтернет-мереж;

²³ Світова організація торгівлі: сайт. URL: www.wto.org.ua

- формування систем керування розташованими в різних країнах виробництвами з одного центру, оперативного, вчасного й ефективного вирішення виробничих, науково-технічних, комерційних завдань у глобальному вимірі.

До політичних та соціально-культурних передумов формування системних ознак глобальної економіки належать:

- послаблення жорсткості державних кордонів, полегшення свободи пересування громадян, товарів і послуг, капіталів;
- завершення холодної війни та початок своєрідного «світового хаосу» в пошуках нової моделі світового порядку;
- послаблення ролі соціальних зв'язків і традицій, подолання національної обмеженості, що посилює взаємозв'язки людей у територіальних, духовних і психологічних відносинах, сприяє міжнародній міграції, у т. ч. трудових ресурсів;
- глобальна уніфікація методології оцінки ринкової економіки і системи вільної торгівлі;
- тенденція до формування уніфікованих засобів масової інформації, що глобалізуються, мистецьких традицій, масової культури;
- подолання освітніх бар'єрів завдяки розвитку дистанційного навчання та запровадженню принципів неоднозначно позитивного для трансформаційних країн і країн, що розвиваються, Болонського процесу;
- лібералізація підготовки кваліфікованих трудових ресурсів, що зумовлює послаблення контролю держав за відтворенням людського капіталу.

Очікуваними позитивними наслідками завершення становлення і подальшого розвитку глобальної економіки можна вважати:

- поглиблення спеціалізації і міжнародного поділу праці для досягнення вищого рівня сукупного ефекту відповідно до теорій міжнародної торгівлі, які базуються на абсолютних та відносних перевагах;
- економію на масштабах виробництва, що потенційно може забезпечити зменшення витрат, зниження цін і, отже, стійке економічне зростання;
- посилення виграшу від вільної торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє усіх суб'єктів світового господарства;

- підвищення рівня та досконалості конкурентного середовища, стимулювання подальшого розвитку та поширення нових технологій виробництва та менеджменту;
- зростання продуктивності праці внаслідок раціоналізації виробництва на глобальному рівні та застосування передових технологій, а також посилення конкуренції на користь безперервного впровадження інновацій у глобальному масштабі;
- забезпечення рівності доступу до зовнішніх фінансових ресурсів;
- створення базису вирішення глобальних проблем людства, насамперед екологічних, з допомогою зусиль світової спільноти, консолідації зусиль і ресурсів, координації дій учасників процесів глобалізації;
- підвищення рівня добробуту та якості життя в країнах, усунення невиправданої просторової диференціації та диспропорцій суб'єктів глобальної економіки.

1.2. МЕТРОПОЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Актуальні трансформаційні процеси у світовій соціально-економічній системі, спричинені глобалізацією, зумовлюють виникнення наукової дискусії щодо питань розвитку метрополізаційних процесів та зумовлених ними викликів. Процеси метрополізації, які пов'язані з підвищенням функціональної ролі міст в аспекті реалізації консолідуючих і прогресовизначальних функцій, відіграють важливу роль у розвитку країн та регіонів в умовах глобалізації економіки.

Особливої актуальності проблематика метрополізації набула в другій половині ХХ ст., вона пов'язана з процесами глобалізації та інтеграції, становленням світової метрополісної мережі. Цей період характеризувався активізацією наукових досліджень з означеної проблематики. Тому на сьогоднішній день сформувалася низка наукових теорій і концепцій, у межах яких здійснено наукове осмислення об'єктивних процесів метрополізації²⁴.

Домінантною формою просторової організації людського буття, за М. Кастельсом, є глобальне місто. Провідна роль глобальних міст пов'язується з ущільненням мереж та концентрацією вузлів як центрів їх перетину. Те, що міста виступають ключовими гравцями у перетині інформаційних та фінансових потоків, породжує формування мегаполісів як центрів концентрації також і адміністративних, управлінських і політичних функцій. Емпіричні дослідження розвитку міст (за площею та населенням) підтверджують

²⁴ Метрополітні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія/[за ред. М.І. Мельник]. Львів, 2016. С. 10.

позицію М. Кастельса про панівний статус глобальних міст в економічному й соціальному просторі. Цей учений у книзі «Інформаційне місто» (1989) зауважив, що великі вузли концентрують усе більше капіталу, влади, інновацій на планеті, але лише незначна кількість людей у світі ідентифікують себе з єдиною глобальною, космополітичною культурою, побудованою навколо просторів потоків, а більшість людей відчувають свою особливу локальну ідентичність. Незважаючи на те, що простори потоків перетинаються з просторами місць, культурне і соціальне значення визначається в термінах місць, локальності, у той час як функціональність, ресурси і влада визначаються в термінах потоків. І це фундаментальна суперечність, що з'являється в глобалізованому, урбаністичному, мережевому світі, побудованому за логікою простору потоків, де люди живуть у просторах міст²⁵.

Багатоаспектність і складність явища метрополізації пояснює широке коло теоретичних підходів і концептуальних конструкцій щодо визначення суті, передумов, чинників і наслідків цього процесу. Сучасні дослідження феномену метрополізації здебільшого базуються на трактуванні її як прояву нового способу територіального поділу праці, капіталу, знання і влади та «реакції» процесів урбанізації на виклики глобалізації²⁶.

Метрополізація тісно пов'язана з урбанізацією та реалізується в її просторовій матриці²⁷. Цим пояснюється часте ототожнення метрополізації з урбанізацією та її ознаками – поляризацією та агломерацією. Зокрема, метрополізація розглядається як морфологічний різновид урбанізації та процес найвищої концентрації різних видів діяльності і населення в окремих центрах – метрополісах²⁸.

Метрополізація – це лише один із аспектів урбанізації, до того ж аспект самостійний, який багато в чому виходить за рамки процесів, пов'язаних зі зростанням міст і кількості міського населення.

²⁵ Метрополітні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 14.

²⁶ Денисенко О.О. Процеси метрополізації: світогосподарський аспект. Київ, 2012. 192 с.

²⁷ Мельник М.І. Роль метрополізації в організації економічного простору: функціональний аспект. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 2 (100). URL: [http://ird.gov.ua/vid_3/sep20132\(100\)_003_Melnyk.pdf](http://ird.gov.ua/vid_3/sep20132(100)_003_Melnyk.pdf)

²⁸ Словник з регіональної політики: сайт. URL: <http://www.eru.org.ua/index.php?page=883>

Метрополізація «географічна», тобто вона розгортається у визначеному ареалі (ареалах, регіонах), залежить від конкретної геоситуації (кількісних та якісних параметрів території, особливостей урбаністичного каркасу та позиціонування найважливіших центрів тощо), ступеня та характеру включення території (особливо її центрів – потенційних і фактичних метрополій) у транскордонні взаємодії і територіальні соціально-економічні системи вищих таксономічних рангів. Однак ще більшою мірою процес метрополізації «економічний», оскільки вміщує політико-економічний феномен, що розгортається в географічному контексті, тобто взаємодію не стільки по «горизонталі» (територіальні відносини між локалізованими соціально-економічними феноменами), скільки по «вертикалі» (просторовий аспект економічних і соціально-політичних відносин)²⁹.

Метрополізація ґрунтується на інтеграційних процесах територіальної організації суспільства, як-от: розміщення (територіальне концентрування, деконцентрування, агломерування, просторова дифузія організаційних і технологічних інновацій тощо); територіальна спеціалізація (диверсифікація та тертіаризація економіки, зростання частки високотехнологічних виробництв тощо); територіальне інтегрування (мультиплікативність та акселеративність економіки, її кластеризація та комплексоутворення)³⁰.

Ці процеси розвиваються під впливом глобалізації, регіоналізації та територіально-соціальної нерівності, що зумовлює формування й активізацію у найбільших центрах суспільного простору особливих суспільно важливих функцій на світовому та макрорегіональному рівнях.

У доповіді Т. Марковського і Т. Маршала «Метрополія, метрополійний простір, метрополізація: проблеми і базові поняття»³¹

²⁹ Дружинин А.Г. Метрополизация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика. *Географический вестник*. Научн. журн. Пермского ун-та, 2009. № 3 (11). URL: <http://www.geo-vestnik.psu.ru>

³⁰ Денисенко О.О. Процеси метрополізації та перспективи їх розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Київ, 2010. С. 4–5.

³¹ Markowski T., Marszał T. *Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: Problemy i pojęcia podstawowe*. Warszawa, 2006. 25 s.

проаналізовані новітні особливості метрополізації в контексті сучасних процесів урбанізації, глобалізації та стрімкого технічного розвитку сучасної цивілізації.

Зокрема, метрополізацію розглядають як функціональне поняття (не морфологічне), своєрідну відповідь системи розселення на явище глобалізації, що є процесом, який:

- пов'язаний із кристалізацією просторової структури нового типу, фокусуванням розвитку в окремих фрагментах простору (осередках – великих містах – регіонах), котрі отримують перевагу над іншими подібними територіальними одиницями і міжнародний ранг. Крім того, вони зосереджують світовий господарський, фінансовий і науковий потенціали, а також потенціал влади, медіа й установ культури; виконують визначальні (керівні) функції в управлінні економікою у наднаціональному масштабі; характеризуються великою інноваційністю та високим рівнем послуг; під'єднанні до міжнародної системи зв'язків, співпраці та взаємозалежностей у формі мережі міст, що виконують метрополітні функції;

- змінює характер і силу зв'язків між центральним осередком і регіоном, який його оточує, пов'язаний із розвитком системи синергетичних функціональних впливів центрального осередку на оточуючий його простір (доповнення або дублювання функції центрального осередку), а також поширенням за межі центрального осередку міського стилю життя із збереженням визначального та всебічного домінування центру;

- зумовлює зміни у використанні простору у великих містах і в їхніх приміських зонах, виникнення складних поселенських структур, які часто є поліцентричними і мають нечітко окреслені межі між містом і приміською зоною;

- зазвичай супроводжується концентрацією населення й зростанням економічного (кумуляція доданої вартості) та суспільного потенціалів;

- означає такий розвиток урбанізованого простору, який веде до експансії, експорту та копіювання міських рішень, створених у метрополіях, на приметрополітні простори³².

³² Markowski T., Marszał T. Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: Problemy i pojęcia podstawowe. Ss. 10–11.

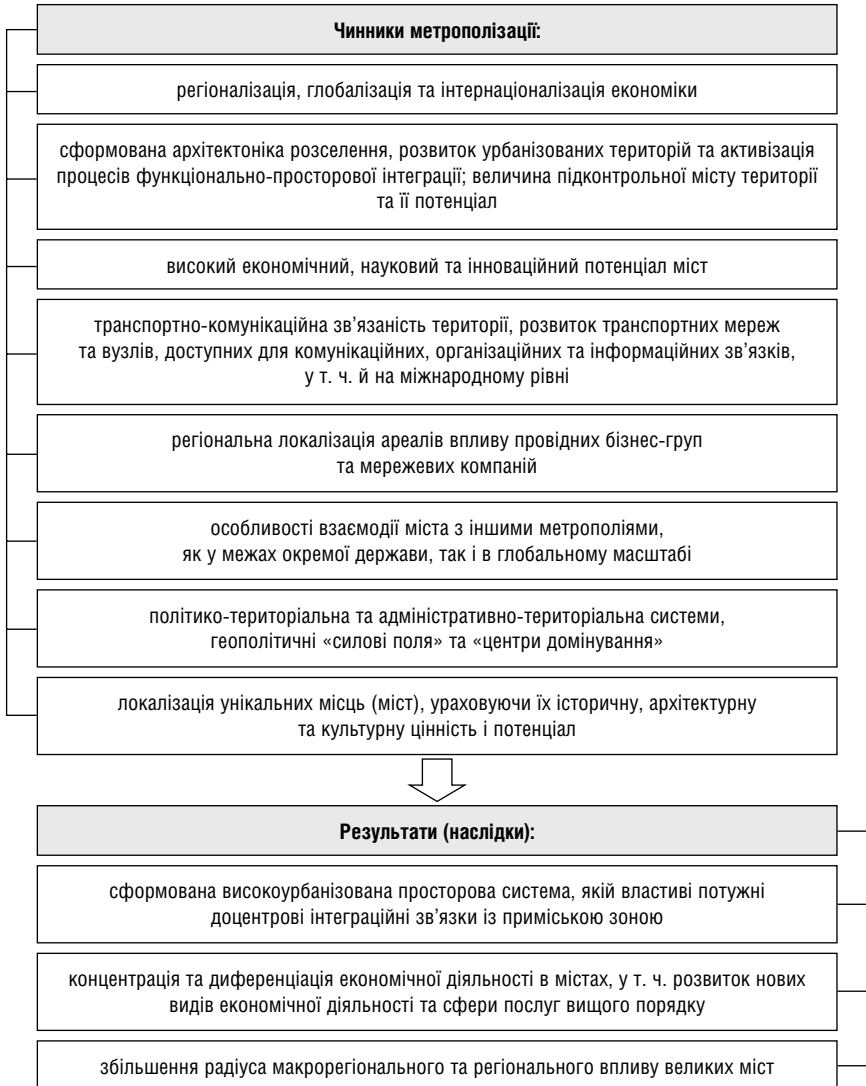

Рис. 1.1. Сукупність чинників та наслідків метрополізації

Джерело: складено за ³³.

³³ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 22.

Науковцями сектору просторового розвитку Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України виокремлено чинники та результати метрополізації (*рис. 1.1*).

Територіальною формою прояву процесів метрополізації є формування метрополій, які є³⁴:

- науково-виробничими полюсами зростання, де масштабне матеріальне виробництво поєднується з науковими дослідженнями і стимулює їх;
- центрами прийняття рішень: політичних (на рівні владних структур), економічних (розташовується вища ланка управління найбільших корпорацій), адже провідні політичні та економічні сили суспільства зближуються і взаємодіють у межах метрополій;
- полюсами тяжіння людей, інформації, товарів і послуг; але для досягнення «гравітаційного» ефекту, коли місто чи агломерація може реалізовувати функцію метрополії, її розмір повинен становити біля 1 млн мешканців;
- центрами власного культурного іміджу, що робить їх впізнаними серед інших міст світу, додає особливої привабливості серед впливових людей різних країн;
- міжнародними транспортними вузлами; метрополії служать для «аутсайдерів» своєрідним ключем до регіонів, для яких вони є організуючим і координуючим центром.

На сьогодні не існує єдиного наукового підходу до визначення понять «метрополізація», «метрополія», «метрополізаційні процеси», «метрополійні функції» тощо, оскільки наявні теоретико-методологічні напрацювання означеної тематики відображають специфіку окремих явищ у вузько-предметному ракурсі, як-от: географічному, економічному, статистичному тощо. У спеціальній літературі трапляються такі дефініції: «глобальне місто», «світове місто», «метрополіс», «метрополійний ареал», «метро-регіон», «метрополійні функції», «метрополійний простір», «метрополійний регіон (ареал)», «метрополітарне середовище» та ін., відтак виникає необхідність упорядкування понятійно-термінологічних засад дослідження процесів метрополізації.

³⁴ Маршан П. Метрополисы и экономическое развитие России. *Вопр. економики*. 2004. № 1. С. 4.

У понятійно-термінологічний апарат з проблематики розвитку метрополій входять основні поняття та категорії регіоналістики, що характеризують форми міського розселення, особливості просторового розвитку міст та їхніх прилеглих територій, які в процесі еволюції наповнюються новим змістом і термінами. Відтак, ураховуючи довільну інтерпретацію визначень та недосконалий переклад іноземних публікацій, існує об'єктивна необхідність систематизувати низку понять, які різні науки (соціологія, урбаністика, економічна географія, містобудування) використовують під час вивчення метрополізації, та виокремити економічний підхід до їх трактування.

Містам-метрополіям та метрополійним ареалам відведена центральна роль у формуванні соціального й економічного розвитку людства. Підвищення ролі великих міст у регіональній економіці зумовлено активізацією процесів глобалізації, регіоналізації й глокалізації. Це спостерігається на прикладі великих міст, міських агломерацій та передусім метрополій як вищої форми просторової організації населення.

Первинне поняття «метрополія» (з *давньогрек.* $\mu\eta\tau\rho\omicron$ – матір та πολίτης – місто, $\mu\eta\tau\rho\omicron\text{πολίτης}$ – «материнське місто») тлумачилось як: 1) місто-держава, яке заснувало свої поселення (колонії) на інших землях; 2) держава, що володіє загарбаними нею колоніями (зазвичай, заморськими). Пізніше цей термін набув нового змісту: під метрополією почали розуміти велике місто, економічний і культурний центр агломерації; іноді цей термін використовують як синонім до слова «столиця», функції якої виходять за адміністративні межі населеного пункту³⁵.

Як пише О. Дружинін, протягом останнього часу в науковій економіко-географічній літературі відбувається ототожнення метрополізації з урбанізацією³⁶.

Отже, сучасне розуміння змісту поняття «метрополія» зводиться до історично сформованих навколо великих міст агломерацій, тобто таких форм розселення населення, які функціонують

³⁵ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 28–29.

³⁶ Дружинин А.Г. Метрополитация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика.

як складні територіально-суспільні системи із яскраво вираженими метрополійними функціями та зв'язками. Висока здатність до самоорганізації та конкуренції за ресурси зумовлює перегляд їхніх функцій і визнання провідної ролі в межах регіональної і національної просторової політик.

Зазначимо, що метрополія часто трактується як місто – ядро агломерації, котре виконує столичні функції відносно регіону, в якому воно розташоване. В окремих дослідженнях, як уже зазначалося вище, поняття агломерації ототожнюється з дефініцією метрополії, але при цьому завжди акцентується увага на столичних, регіональних, міжрегіональних чи навіть міжнародних функціях.

Окрему нішу понятійно-термінологічного апарату метрополізаційних процесів утворюють такі категорії, як світові, глобальні, ключові та подібні міста.

Дж. Фрідман у дослідженні про світові міста (*world cities*) наголошує на просторовій організації нового міжнародного поділу праці, що призвів до зміни глобальної урбаністичної мережі, а також виникнення світових (ключових) міст, що постають у сучасності як найважливіші міста концентрації та розподілу міжнародних потоків капіталу.

У своїй праці «*The World City Hypothesis*» (1986) цей науковець висуває сім гіпотез-положень стосовно виникнення феномену світових міст, а саме:

- форма і ступінь інтеграції міста у світову економіку, його функції у новому міжнародному поділі праці є визначальними для будь-яких внутрішньоструктурних змін міста;
- ключові міста в усьому світі використовуються глобальним капіталом як «основні точки» просторової організації виробництва та збуту;
- функції глобального контролю й управління, що виконуються світовими містами, прямо впливають на структуру та динаміку їхніх сфери виробництва та зайнятості;
- світові міста є головними містами акумуляції міжнародного капіталу;
- світові міста привертають до себе значні потоки внутрішньої та міжнародної міграції;

- виникнення та формат світових міст актуалізує головні протиріччя індустріального капіталізму, серед яких просторова та класова поляризація населення;
- зростання світових міст супроводжується випереджаючим збільшенням соціальних витрат понад фіскальні можливості держави³⁷.

С. Сассен, яка в 1991 р. ввела у науковий вжиток термін «глобальне місто», розглядає цей феномен як стратегічний простір, у якому глобальні процеси проходять на території держави, а глобальна динаміка долає державні інституційні мірки. Як акцентує дослідниця, глобалізація зумовила здатність нової просторової економіки долати регуляторні компетенції окремих держав³⁸.

Модель глобального міста С. Сассен виявляє економічну глобалізацію не лише у вимірах потоків капіталу, діяльності з координації, управління та обслуговування цих потоків, а також у вимірах практики з обслуговування різноманітної діяльності фірм та ринків, що функціонують у більш ніж одній країні.

Метрополізація є глобальним процесом, який неоднозначно впливає на розвиток метрополій в усіх країнах світу. Значно слабше він виражений у формуванні метрополій у постсоціалістичних країнах, зокрема в таких, як Україна. Тому про метрополізацію як про сукупність процесів, які сприяють підвищенню рангу міста чи міської агломерації у світовій або континентальній системах розселення шляхом збільшення концентрації в них метрополійних функцій, тобто функцій, що мають міжнародне значення, часто говорять як про своєрідне відображення глобалізаційних процесів. Вони є унікальними ядрами науково-технічного прогресу, осередками дифузії територіально-структурних процесів як у центрах таких метрополійних ареалів, так і в їхніх периферійних зонах³⁹.

³⁷ Friedmann J. The World City Hypothesis. Development and change. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1986. № 17. Pp. 69–83.

³⁸ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 31.

³⁹ Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів метрополізація, метрополія, метрополійний ареал, метрополійний простір у контексті урбанізаційних процесів XX – початку XXI століть. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6969/1/07.pdf>

Окремі дослідники вважають, що метрополією є місто з населенням понад 500 тис. мешканців, зі значним історичним, духовним і культурним потенціалом, що зумовлює його особливий вплив на оточення, а також власну систему цінностей та унікальність. Такі метрополії характеризуються моноцентричною просторовою структурою зі складеною ієрархією внутрішніх і зовнішніх (регіональних, надрегіональних) функцій⁴⁰.

Відмінності агломерацій від метрополії полягають у тому, що до складу останньої входить приміська зона, яка тісно пов'язана з центральним містом трудовими міграціями незалежно від того, зливаються населені пункти приміської території з центральним містом чи ні. Окрім того, спосіб делімітації метрополійних територій (ареалів) відрізняється у різних країнах, що унеможливорює коректні міжнародні порівняння⁴¹. Адже ідентифікація і делімітація регіональних метрополій повинна здійснюватись з урахуванням національної специфіки (історичні, культурні, архітектурно-урбаністичні передумови тощо), цілей дослідження та концентрації метрополійних функцій.

Наприклад, зважаючи на польський досвід, міста з метрополійними функціями повинні відповідати таким критеріям⁴²: чисельність населення 0,5–1,0 млн мешканців; значний економічний потенціал, розвинений сектор послуг вищого порядку; великий інноваційний потенціал (у т. ч. щодо наукових досліджень); виконання метрополійних функцій високого ієрархічного порядку на національному рівні; бути вузлами в системі (мережі) комунікаційних, організаційних та інформаційних зв'язків і мати високу доступність в різних просторових масштабах, у т. ч. у міжнародному; стимулювати розвиток мережевої моделі економіки та управління. Наприклад, крім Варшави, інші великі міста Польщі (Бялосток, Бидгощ, Гданськ, Катовіце, Краків, Люблін, Лодзь, Познань, Жешув, Щецін, Вроцлав) мають характер не глобальних, а державних (регіональних) метрополій.

⁴⁰ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 61.

⁴¹ Мельник М.І. Роль метрополізації в організації економічного простору: функціональний аспект.

⁴² Markowski T., Marszał T. Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: Problemy i pojęcia podstawowe. S. 12.

Грунтуючись на концепції світового міста, Е. Корцеллі-Олейнічак встановлює зв'язок між основними метрополійними функціями та видами діяльності. Так, функції міста як транспортного вузла й медіа-центру пов'язані зі сферою товарного обігу, функція центру знань та інновацій стосується діяльності з виробництва, функція культурного центру співвідноситься зі споживанням та відтворенням, а такі метрополійні функції, як місто – фінансовий центр, резиденція уряду і парламенту, передбачають здійснення регулювання та контролю⁴³.

Метрополійні функції сучасного великого міста генеруються наявністю: представництв транснаціональних фірм; транснаціональних фінансових та кредитних установ; зручних транспортних зв'язків національного і міжнародного рівнів; установ та закладів обслуговування вищого рівня (готелів, закладів громадського харчування і відпочинку); вищих навчальних закладів (університетів), науково-дослідних інститутів та технологічних центрів; значних і відомих культурних установ (музеїв, театрів, симфонічних оркестрів), культурних заходів національного і міжнародного рівнів; специфічних «духу місця», «краси місця», зумовлених просторовим характером⁴⁴. При цьому метрополійними функціями міст є ті, які мають надрегіональний характер і виконуються за участі установ найвищого ієрархічного порядку.

Загалом метрополійні функції міст систематизовано науковцями Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України за сферою їх прояву: організаційно-управлінська, економічна, інноваційно-креативна, культурна, туристично-репрезентативна, науково-освітня, транспортно-логістична, соціально-демографічна⁴⁵.

Саме функції, тобто відповідність виконанню поставлених завдань суб'єктом, або обов'язки, коло діяльності, призначення і детермінують місто серед інших поселень. Функція міста визначає

⁴³ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 43.

⁴⁴ Мельник М.І. Роль метрополізації в організації економічного простору: функціональний аспект.

⁴⁵ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 44.

сутність його існування. Як зазначає І. Прибиткова, саме містоутворювальні види діяльності є функціями міста⁴⁶. Функція формується у результаті сукупної дії відношень між компонентами суспільно-територіальної системи, причому особлива роль тут належить створеному синергетичному ефекту, що характеризує загальні якісні перетворення в цій системі.

Отже, статус та розвиненість міста визначають його функції, серед яких виокремлюють: *монофункціональні* (домінуючою та містоформуальною є одна-дві функції, наприклад, шахтарські, курортні, портові міста, наукогради та ін.) та *поліфункціональні* (домінуючими є понад дві функції, зокрема, усі великі міста є поліфункціональними). Критеріями формування функцій міста є система цінностей та ресурсів. Пріоритетність функцій визначається різними чинниками: історичними, політичними, географічними, економічними, соціальними⁴⁷.

Основними індикаторами при визначенні статусу міста є роль його функцій у регіоні, доступність до них. А відтак просторовий рівень реалізації функції є визначальним індикатором міських функцій. Що більшу територію за своїм впливом охоплює та чи інша функція, то більше проявляються в ній ознаки метрополійності. Тому кожне місто може виконувати метрополійні функції в межах адміністративної території, але не кожне місто може бути метрополією.

Методичні підходи українських та закордонних учених до оцінки метрополійних функцій регіональних центрів (великих міст) базуються на основі систематизації критеріїв, які тісно корелюють із їх суспільно-просторовим устроєм та високим рівнем впливу на навколишню територію.

Загалом, на думку науковців сектору простового розвитку Інституту регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України, просторовий аналіз метрополізаційних процесів необхідно проводити, використовуючи системи методів оцінки статистики,

⁴⁶ Прибиткова І. Презентація міста у функціонально-діяльній парадигмі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2013. № 2. С. 4–10.

⁴⁷ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 50.

динаміки та прогнозу розвитку їх просторових і просторово-часових моделей, зокрема⁴⁸:

- *метод комплексної оцінки території* з об'єктивною оцінкою елементів природного, соціального, економічного походження, що її наповнюють; взаємозв'язана сукупність компонентів природно-суспільного характеру створює структуру простору і проектується на територію у вигляді деякої організації – територіальної (просторової); територія регіону розглядається з точки зору просторової впорядкованості та позиційного принципу (в умовах анізотропного простору);

- *метод нечітких множин* – це метод «розмитої» класифікації, у якій кожен із показників характеризується різною мірою приналежності до всіх класів; застосовується для моделювання процесів взаємодії;

- *метод нейронних мереж* – дозволяє класифікувати багатовимірні явища при недостатній і викривленій інформації; виокремлювати й моделювати різні ситуації, оцінювати період їх існування та прогнозувати розвиток;

- *теорія катастроф* – один із основних методів вивчення якісних стрибків, що дозволяє оцінити можливість виникнення, розвитку та зникнення просторових структур і їх елементів;

- *просторова автокореляція* – метод, який дає можливість оцінити диференціацію просторових структур; використовується для районування і зонування території;

- *фрактальний аналіз* – метод опису й моделювання процесів та явищ, які породжують структури, що мають спільні властивості і представляють подібні закономірності в різних просторових і часових масштабах;

- *метод «хі-квадрат»* – уможлиблює оцінювання вірогідності прояву подій у різних точках географічного простору;

- *системно-структурний метод* – у рамках просторового аналізу дозволяє виокремити окремі елементи об'єкта, котрі мають системні властивості, і встановити зв'язки (у цьому підході відсутні динамічні характеристики як атрибути об'єкта);

⁴⁸ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації. С. 53–54.

- *динамічний метод* – застосовується для обґрунтованого прогнозування та розробки стратегій розвитку.

Відповідно до висновків Т. Марковського і Т. Маршала⁴⁹, до метрополійних відносять ті міські функції, які:

- володіють екзогенними (зовнішніми) властивостями принаймні в надрегіональному діапазоні;
- пов'язані із здійсненням службової діяльності установ найвищого рівня, класифікованих у четвертинному секторі економіки (політичних, релігійних, адміністративних, культурних, наукових, освітніх, туристичних, економічних, фінансових, зв'язку, інформації), особливо функції прийняття рішень, пов'язаних з наявністю установ, що представляють структуру менеджменту, управління і контроль на міжнародному рівні. А метрополійність певного виду діяльності визначається не стільки видом спеціалізації, скільки її радіусом впливу (принаймні національного масштабу), а також зв'язками з іншими метрополіями.

Регіональні метрополії суттєво впливають на своє оточення в межах регіону. Для виявлення їх спеціалізації порівняно з аналогічними метрополіями в інших регіонах передусім важливо визначити кількісні та якісні ключові показники (індикатори) для кожного з виду метрополійних функцій (організаційно-управлінської, економічної, інноваційно-креативної, інформаційно-репрезентативної, туристично-рекреаційної, культурної, транспортно-логістичної, соціально-демографічної). При оцінці розвитку метрополійних функцій регіональних метрополій також слід розуміти й оцінювати характер поширення цих функцій не лише географічно (через відстань їх поширення), а й геополітично (контроль та вплив на прилеглу територію) та економічно (можливість економічного зростання метрополії, залучення додаткових ресурсів та формування спеціалізованої економічної структури міської економіки).

Відтак оцінка метрополійних функцій полягає у їх ідентифікації на основі порівняння кількісних параметрів, делімітації просторового поширення через визначення функціонального радіусу дії

⁴⁹ Markowski T., Marszał T. Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: Problemy i pojęcia podstawowe. S. 9.

регіональної метрополійної функції; оцінки ролі та інтенсивності впливу функції на прилеглу територію, визначення етапу розвитку функції (традиційна, нова).

Отже, метрополізація як процес формування нових міст із функціями метрополій є відповіддю на глобалізацію та підключення саме економік міст до глобальних потоків капіталів, населення, інформації. Метрополії все частіше розглядаються як «двигуни» регіонального розвитку в сучасному глобалізованому світі та важливі об'єкти політики просторового розвитку.

Формування метрополій як поліфункціональних центрів соціально-економічної активності та активізації розвитку всього регіону, з яким вони пов'язані через генерування нових імпульсів та передачу метрополійних функцій новим центрам ділової активності, є важливим етапом при розробці політики просторового розвитку в Україні з огляду на сучасні та потенційні геополітичні та гео економічні виклики. Врахування особливостей розвитку метрополій сприятиме залученню нового інструментарію оцінки розвитку урбанізованих територій, методів і прийомів активізації економічного потенціалу підвищення конкурентоспроможності та покращення якості життя населення.

1.3. УКРАЇНА В ПРОЦЕСІ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Сьогодні Україна, яка постачає на світовий ринок в основному продукцію незначного рівня переробки, інтегрується у світове господарство за схемою напівсировинного придатку. З точки зору країн ЄС Україна, конкурентоспроможна за бажаною для них ресурсною складовою, опиниться на периферії світового господарства, що сформує нестійкий стан, оскільки будь-яка криза в центрі світової економіки (розвинені країни) буде згладжуватися за рахунок його периферії. Крім цього, сировинна спеціалізація не забезпечить значного розширення робочих місць і закріпить технологічну залежність від розвинених країн. Поглибитися економічна та політична дезінтеграція України з усіма можливими наслідками. Населення країни зменшується, може статися злам системи соціального захисту. Конкурентним буде лише набір секторів, що включені у світове господарство.

У структурно-галузевому аспекті конкурентоспроможності (КСП) національної економіки одним із важливих питань є співвідношення традиційних і нових галузей промисловості. До *традиційних* відносять галузі господарства, що сформувались у період розвитку індустріальних країн (XVIII – перша половина XX ст.). Формування *нових галузей* відбувається за такою схемою: науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР) – винахід – інвестиційний проект – інновація (новий продукт) – масове виробництво на внутрішніх і зовнішніх ринках. Зазвичай темпи зростання в цих галузях значно випереджають середні у промисловості, їх частка швидко збільшується в структурі виробництва

промислової продукції та зайнятості. Тому посилюється їх вплив на загальну динаміку промислового зростання в сучасних умовах.

Вважаємо за доцільне виокремлювати нові галузі (відповідно, традиційні) за критеріями історичного виникнення, ступеня переробки вихідної сировини, рівня затрат на НДДКР. Рівень інтеграції економіки України як розвинутої країни у світову економіку пропонуємо кількісно визначити за індексом якості експорту, який розраховується на основі співвідношення продукції нових і традиційних галузей у товарній структурі експорту.

Відомо, що рівень КСП у сировинних і традиційних галузях вважається нижчим, ніж КСП у високотехнологічних галузях, оскільки в першому випадку існує значна залежність від коливань попиту, а в другому – від внутрішніх можливостей і досягнень з боку пропозиції (самого виробника). Підприємства (країни)-піонери отримують більші переваги на початкових стадіях продуктового циклу за рахунок створення тимчасових монопольних ситуацій. Тому постійний процес НДДКР, виробництво досконалішої та нової продукції підвищує КСП підприємства, динамізм експорту країни в цілому.

У цьому сенсі є ймовірним, що зростання частки високотехнологічних галузей підвищує КСП національної економіки, тому таке припущення актуалізує значення вивчення характеру динаміки структурно-інституційних змін в українській економіці. Виходимо з історичного пріоритету матеріального виробництва і традиційних галузей, без яких розвиток сфери послуг і «нової економіки» був би неможливий. Однак у сучасних умовах динаміка ВВП в розвинутих країнах більшою мірою залежить від розвитку нових галузей, які володіють більшими можливостями економічного зростання.

Україні необхідно інтегруватись у світову економіку і зайняти в ній достойне місце. Цей процес можна кількісно виміряти в первинному наближенні на основі динаміки запропонованого коефіцієнта якості експорту (КЯЕ), який дорівнює відношенню обсягу експорту готової продукції кінцевого попиту виробничого та споживчого призначення й високотехнологічних компонент до обсягу експорту сировини, напівфабрикатів, продуктів проміжного споживання та необроблених сільгосппродуктів. Йдеться про те, що

чисельник дробу пов'язаний із технологічною складовою конкурентоспроможності, а знаменник – переважно з ресурсною.

Коефіцієнт якості експорту визначаємо за формулою:

$$КЯЕ = \frac{E_m}{E_p}, \quad (1.1)$$

де E_m – обсяги експорту готової продукції кінцевого попиту як виробничого і споживчого призначення, так і високотехнологічних компонентів (вартість товарів високого ступеня переробки – технологічна компонента);

E_p – обсяги експорту сировини, напівфабрикатів, продуктів проміжного споживання та необроблених сільгоспродуктів (вартість сировини та напівфабрикатів – ресурсна компонента).

У цьому контексті, якщо запропонований коефіцієнт більший за одиницю, то у світовій торгівлі країна спирається переважно на свій технологічний потенціал, якщо КЯЕ – менший за одиницю, то, навпаки, цього не відбувається (запропонований коефіцієнт прямо пов'язаний із галузевою структурою промисловості та співвідношенням нових і традиційних галузей).

Для розрахунків використаємо базу даних Комтрейд ООН, яка містить офіційну статистику міжнародної торгівлі, а також скористаємося розширеним економічним класифікатором (РЕК). Технологічна компонента (чисельник формули 1.1) складатиметься з інвестиційних товарів (ІТ) (засоби виробництва; транспортні засоби та споживчі товари (СТ) тривалого, середньострокового та короткострокового користування); ресурсна компонента (знаменник формули 1.1) складається з товарів проміжного споживання (ТПС) (добувна промисловість, паливні та мастильні матеріали) і споживчих продовольчих товарів – оброблених і необроблених.

Аналізуючи динаміку коефіцієнта якості експорту за період 1995–2015 рр., можна зробити висновок про те, що в країнах Європейського Союзу, а також у Японії, КНР, США, він значно перевищує одиницю (Японія – 3,07; Китай – 2,44; Угорщина – 2,15; Німеччина – 1,79; США – 1,52; Франція – 1,51; Румунія – 1,37;

Польща – 1,23) (табл. 1.1). В Україні, Білорусі, РФ цей коефіцієнт менший за одиницю (Білорусь – 0,5, Україна – 0,25, РФ – 0,1).

Таблиця 1.1. Кількісна характеристика якості експорту деяких високорозвинених країн світу та сусідніх з Україною країн упродовж періоду 1995–2015 рр.

Країна	Роки					КЯЕ _{сп.}
	1995	2000	2005	2010	2015	
Японія	3,77	3,82	3,01	2,34	2,4	3,07
Китай	1,56	2,3	2,76	2,92	2,64	2,44
Угорщина	0,83	2,44	2,53	2,54	2,42	2,15
Німеччина	1,19	1,94	1,98	1,85	2,01	1,79
Словакія	0,57	1,2	1,37	1,96	2,54	1,53
США	1,65	2,08	1,68	1,08	1,11	1,52
Франція	1,28	1,59	1,56	1,5	1,61	1,51
Румунія	0,88	1,35	1,28	1,6	1,75	1,37
Польща	0,82	1,25	1,28	1,41	1,39	1,23
Білорусь	0,87	0,63	0,38	0,36	0,25	0,5
Україна	0,26	0,26	0,22	0,29	0,21	0,25
Австралія	0,22	0,21	0,2	0,11	0,12	0,22
Росія	0,12	0,11	0,06	0,04	0,08	0,1
Країни ЄС	-	1,77	1,71	1,53	1,51	1,63

Джерело: розраховано за ⁵⁰.

Структурні зміни складових експорту згідно із РЕК свідчать про те, що в країнах із високим коефіцієнтом якості експорту домінують інвестиційні товари (від 40 до 60%), товари проміжного споживання складають 20–30%, споживчі товари – від 15 до 30%, за винятком Японії (4–5%). В Україні, Білорусі, РФ ситуація діаметрально протилежна: інвестиційні товари складають 6–13%, споживчі товари – 5–30%, а товари проміжного споживання – 50–85% (табл. 1.2).

⁵⁰ Організація Об'єднаних Націй з торгівлі товарами: сайт. URL: <http://comtrade.un.org>

Таблиця 1.2. Динаміка структури експорту деяких високорозвинених країн світу та сусідніх з Україною країн упродовж періоду 1995–2015 рр. згідно з РЕК, % до загального експорту

Країна	Роки								
	1995			2005			2015		
	ІТ	ТПС	СТ	ІТ	ТПС	СТ	ІТ	ТПС	СТ
Японія	73	20,1	4,8	67	23,4	5,2	62,8	26,9	4,4
Китай	19,5	31,6	48,4	44	23,6	32,1	46,6	24,8	28,5
Угорщина	23,5	33,5	39,7	55,8	22,2	18,4	55,2	22,7	20
Німеччина	48,1	39,8	8,7	53,2	28,4	14,6	51,8	26,9	16,4
Словакія	21,7	56,7	18,5	42,3	36,9	18,8	54,9	24,5	20,3
США	51,5	29,4	15,3	51,8	30,6	14	38,4	34,8	15,6
Франція	41,3	29,7	26,3	43,6	28,6	25,8	42	26,0	30
Румунія	14,2	46,5	38	24,9	41	33,5	44,1	28,7	23,8
Польща	21,5	44,7	33,4	36,2	34,1	27,4	36,0	30,6	33,2
Білорусь	30,7	44,1	23,4	18,4	63,0	16,6	13,4	61,6	21,2
<i>Україна</i>	<i>16,1</i>	<i>60,1</i>	<i>22,7</i>	<i>13,4</i>	<i>70,1</i>	<i>15,4</i>	<i>11,9</i>	<i>55,6</i>	<i>32,2</i>
Австралія	12,5	56,5	20,7	10,8	62,7	19,6	7,6	70,7	17,9
Росія	7,4	73,7	3,1	4,5	84,8	2,3	5,8	85,1	5,3
Країни ЄС	47,4	28,8	18,1	46,4	30,2	17,6	43	31,6	19,1

Примітка: ІТ – інвестиційні товари; СТ – споживчі товари; ТПС – товари промислового споживання.

Джерело: розраховано за ⁵¹.

Результати проведеного аналізу вказують на те, що Україна у зовнішній торгівлі спирається на ресурсну складову свого господарства, оскільки коефіцієнт якості експорту значно менший за одиницю. Ураховуючи зазначені вище тенденції, зокрема зменшення питомої частки інвестиційних товарів, можна спрогнозувати подальше зменшення коефіцієнта якості українського експорту, що

⁵¹ UN Comtrade Database – International Trade Statistics: сайт. URL: <http://comtrade.un.org>

буде знижувати ефективність функціонування економіки України загалом.

Сучасними тенденціями світового розвитку є широке впровадження досягнень передових науково-технологічних розробок, що надає імпульс структурним зрушенням в економіці, стимулюючи виробництво нової наукоємної високотехнологічної продукції. Умови глобального ринкового середовища диктують необхідність активізації міжнародного співробітництва України, зокрема з Європейським Союзом, як одного з ефективних способів підвищення конкурентоспроможності країни і подальшого її розвитку на інтенсивній основі.

Шлях асоційованого члена Євросоюзу, яким нині рухається Україна, означає можливість пришвидшення модернізаційних зрушень в економіці на засадах подальшого зміцнення конкурентних переваг і використання потенціалу ЄС як прискорювача економічного зростання. Водночас міжнародний та вітчизняний досвід підтверджує, що євроінтеграційні процеси не відбуваються без проблем. Наша економіка вже спіткалася з проблемами необхідності адаптації технічних регламентів і норм до стандартів ЄС, освоєння європейського ринку (потребує сучасних маркетингових та логістичних підходів), забезпечення фінансування вітчизняних експортерів, залучення та раціонального використання прямих іноземних інвестицій тощо.

На тлі нестабільної суспільно-економічної ситуації в Україні, в умовах кризового стану інвестування в промисловості, перспективи її реформування та модернізації значною мірою залежать від спроможності ініціювати спільні з ЄС інвестиційні проекти у стратегічно важливих напрямках, зокрема проекти технічної допомоги та програми науково-технічного співробітництва⁵².

Нині спостерігається істотне погіршення інвестиційного клімату України, що зумовлює низький рівень інвестиційної привабливості економіки, неспроможність залучати інноваційні й технологічно складні виробництва, спричиняє значний відтік іноземних

⁵² Собкевич О.В. Перспективи інноваційного, науково-технічного і виробничого співробітництва України з ЄС в умовах дотримання національних економічних інтересів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 100–108.

інвестицій. Значення індикатора інвестиційної безпеки держави, який визначається нормою інвестування до ВВП, повинно становити 25 %⁵³. В Україні протягом останніх років цей показник зменшується: у 2012 р. він становив 20,8 %, у 2013 р. – 18,4 %, у 2014 р. – 14 %, у 2015 р. – 13,8 %.

Традиційні ризики інвестиційної діяльності, пов'язані з інституційними чинниками та низькою ефективністю державної політики, у 2014–2017 рр. посилювалися внаслідок різкого зростання політичної та економічної нестабільності, військової агресії РФ на території Донецької та Луганської областей. Вплив зазначених чинників змушував компанії відмовлятися або відкладати на майбутні періоди реалізацію інвестиційних проектів. Як наслідок, обсяг прямих іноземних інвестицій (акціонерного капіталу) в українську економіку зменшився на 5,4 млрд дол. США (станом на 01.01.2014 р.) до 37,7 млрд дол. США (станом на 31.12.2016 р.).

Важливу роль у відновленні та модернізації української промисловості відіграють ПІІ з країн ЄС. Станом на 31 грудня 2016 р. 76 % накопичених ПІІ в українській промисловості (7,3 із 9,6 млрд дол. США) надійшло з країн ЄС. Головними європейськими інвесторами української промисловості, сукупна частка яких становить 69,3 %, є Кіпр (24,3 % накопичених у промисловості ПІІ), Нідерланди (19,3 %), Німеччина (10,5 %), Австрія (2,7 %), Польща (2,7 %), Люксембург (2,3 %) та Швеція (2,2 %). Станом на 31.12.2016 р. найбільша частка (2092 млн дол. США, або 28,7 %) накопиченого обсягу ПІІ з країн ЄС у промисловості України зосереджена в харчовій галузі; на металургійну промисловість припадало 19,4 % (1415 млн дол. США); на виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції – 12,2 % (888,1 млн дол. США); на добувну промисловість – 10,7 % (777,9 млн дол. США); виробництво хімічних речовин і хімічної продукції – 8,2 % (600,8 млн дол. США); машинобудівної – 6,8 % (498,4 млн дол. США), виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічну діяльність – 4,4 % (323,2 млн дол. США) (рис. 1.2, с. 46).

⁵³ Сухоруков А.І. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України. Київ, 2012. 368 с.

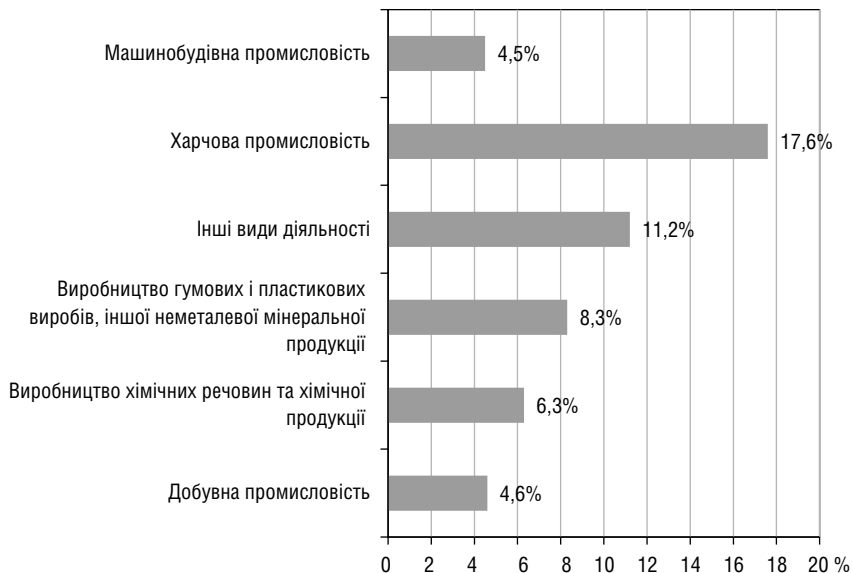

Рис. 1.2. Секторальна структура накопиченого обсягу ПІІ з країн ЄС в промисловості України (станом на 31.12.2016 р.)

Джерело: розраховано за ⁵⁴.

У галузевій структурі найбільша концентрація капіталу з країн ЄС (без урахування ПІІ з Кіпру) спостерігається у металургії (сукупна частка у загальному обсязі ПІІ – 88,1%), що пояснюється заінтересованістю країн ЄС у металургійній продукції, та в легкій промисловості – 88,1%, що зумовлено толінговими схемами (табл. 1.3). Менша концентрація капіталу з ЄС у виробництві гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції (59,2%), а також у харчовій (57,2%), хімічній (55,9%), машинобудівній (50,1%) і добувній (22,9%) промисловості.

⁵⁴ Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України. 2015 р. Статистичний бюл. Держстату України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таблиця 1.3. Географічно-галузева структура ПІІ станом на 1 січня 2016 р., млн дол. США / %

Країни світу	Промисловість					Вироб. хімічних речовин та продукції	Вироб. гумових і пластмас, ін. неметалевої мінеральної продукції
	добувна	харчова	легка	металургійна	машинобудівна		
<i>Разом</i>	$\frac{1243,6}{100}$	$\frac{2426,0}{100}$	$\frac{113,6}{100}$	$\frac{5309,7}{100}$	$\frac{808,8}{100}$	$\frac{747,9}{100}$	$\frac{1097,6}{100}$
Країни ЄС, разом	$\frac{508,1}{40,9}$	$\frac{1964,4}{81}$	$\frac{102,3}{90,1}$	$\frac{5213,8}{98,2}$	$\frac{504,1}{62,3}$	$\frac{699,3}{93,5}$	$\frac{922,2}{84}$
Німеччина	$\frac{17}{1,4}$	$\frac{55,2}{2,3}$	$\frac{33,4}{29,4}$	$\frac{4294,6}{80,9}$	$\frac{91,2}{11,3}$	$\frac{73,2}{9,8}$	$\frac{243,4}{22,2}$
Нідерланди	$\frac{166,6}{13,4}$	$\frac{624,8}{25,8}$	$\frac{9,5}{8,4}$	$\frac{155,5}{2,9}$	$\frac{47,2}{5,8}$	$\frac{248,6}{33,2}$	$\frac{169,5}{15,4}$
Велика Британія	$\frac{39,8}{3,2}$	$\frac{87,6}{3,6}$	$\frac{0,3}{0,3}$	$\frac{13,4}{0,3}$	$\frac{46,8}{5,8}$	$\frac{1,8}{0,2}$	$\frac{50}{4,6}$
Австрія	$\frac{19,7}{1,6}$	$\frac{23,6}{1}$	$\frac{3,7}{3,3}$	$\frac{7,3}{0,1}$	$\frac{27,0}{3,3}$	н. д.	$\frac{98,8}{9}$
Франція	$\frac{11,7}{0,9}$	$\frac{62,3}{2,6}$	$\frac{2}{1,8}$	$\frac{0,4}{0}$	$\frac{29,8}{3,7}$	$\frac{56,5}{7,6}$	$\frac{12}{1,1}$
Кіпр	$\frac{223,8}{18}$	$\frac{577,3}{23,8}$	$\frac{2,2}{1,9}$	$\frac{535,2}{10,1}$	$\frac{99,0}{12,2}$	$\frac{280,9}{37,6}$	$\frac{272,4}{24,8}$
Польща	$\frac{0,9}{0,1}$	$\frac{47,2}{1,9}$	$\frac{1,7}{1,5}$	$\frac{64}{1,2}$	$\frac{44,3}{5,5}$	$\frac{3,9}{0,5}$	$\frac{20,5}{1,9}$
Країни ЄС (без Кіпру)	$\frac{284,3}{22,9}$	$\frac{1387,1}{57,2}$	$\frac{100,1}{88,1}$	$\frac{4678,6}{88,1}$	$\frac{405,1}{50,1}$	$\frac{418,4}{55,9}$	$\frac{649,8}{59,2}$
Інші країни ЄС	$\frac{28,6}{2,3}$	$\frac{486,4}{20,0}$	$\frac{49,5}{43,6}$	$\frac{143,4}{2,7}$	$\frac{118,8}{14,7}$	$\frac{34,4}{4,6}$	$\frac{55,6}{5,1}$
Інші країни світу	$\frac{735,5}{59,1}$	$\frac{461,6}{19}$	$\frac{11,3}{9,9}$	$\frac{95,9}{1,8}$	$\frac{304,7}{37,7}$	$\frac{48,6}{6,5}$	$\frac{175,4}{16}$

Примітка: н. д. – немає даних.

Джерело: розраховано за ⁵⁵.

Заінтересованість країн ЄС в інвестуванні переважно у виробництва з низьким ступенем обробки пояснюється наявністю

⁵⁵ Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України. 2015 р. *Статистичний бюл. Держстату України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

характерної для європейської економіки проблеми нестачі сировинних та енергетичних ресурсів⁵⁶, яка вирішується отриманням країнами ЄС доступу до сировинних ресурсів, у т. ч. з України. Натомість такі галузеві диспропорції розподілу інвестицій в Україні не відповідають завданням структурної модернізації економіки та загрожують поглибленням дисбалансу товарних і фінансових ринків, збереженням неефективної структури виробництва, нерациональним використанням сировинно-ресурсної бази та виробничих потужностей, подальшим технологічним відставанням від розвинених країн.

Підпорядкування міжнародного співробітництва цілям забезпечення промисловості країн – членів ЄС сировинною продукцією з України підтверджується товарною структурою експорту до ЄС, найбільші частки якого в 2016 р. становили: чорні метали (19,9%), руди, шлак та зола (7,3%), зернові культури (9,5%), насіння і плоди олійних рослин (4,5%) (табл. 1.4). Звернемо увагу, що доволі високою в товарному експорті до країн ЄС була частка машинобудівної продукції (14,7%), у т. ч. електричних машин – 11,9%. На противагу експорту, до України імпортується переважно продукція з високою доданою вартістю, зокрема сукупна частка продукції машинобудування у 2016 р. становила 21,1%, мінеральних палив (14,8%) та фармацевтичної продукції (6,6%).

Таблиця 1.4. Динаміка товарної структури торгівлі України з країнами ЄС у 2014–2016 рр.,

млн дол. США /% до загального обсягу експорту чи імпорту

Назва товарів за УКТЗЕД	2014		2015		2016	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
Чорні метали	3891,4 22,9	337,8 1,6	2623,5 20,2	222,3 1,5	2683,3 19,9	245,3 1,4
Машинобудівна продукція	2236,9 13,2	5223,1 24,8	1797,3 13,8	2663,0 17,4	1978,8 14,7	3624,2 21,1

⁵⁶ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “For a European Industrial Renaissance”. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0014>

Продовження табл. 1.4

Назва товарів за УКТЗЕД	2014		2015		2016	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
у т. ч.: електричні машини	<u>1649,7</u> 9,7	<u>1403,2</u> 6,7	<u>1434,1</u> 11,1	<u>1093</u> 7,2	<u>1612,7</u> 11,9	<u>1214,7</u> 7,1
Руди, шлак і зола	<u>1582,1</u> 9,3	<u>4,2</u> 0,02	<u>962,5</u> 7,4	<u>4,5</u> 0,1	<u>963,3</u> 7,3	<u>2,8</u> 0,01
Зернові культури	<u>1805,4</u> 10,6	<u>266,3</u> 1,3	<u>1625,8</u> 12,5	<u>103,9</u> 0,7	<u>1278,4</u> 9,5	<u>105,6</u> 0,6
Насіння і плоди олійних рослин	<u>919,0</u> 5,4	<u>119,5</u> 0,6	<u>645,3</u> 5,0	<u>82,7</u> 0,6	<u>607,0</u> 4,5	<u>110,6</u> 0,6
Палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки	<u>1030,4</u> 6,1	<u>3790,1</u> 18	<u>360,3</u> 2,8	<u>3404,2</u> 22,2	<u>342,7</u> 2,5	<u>2539,5</u> 14,8
Вироби з чорних металів	<u>322,5</u> 1,9	<u>394,1</u> 1,9	<u>254,3</u> 2	<u>248,2</u> 1,7	<u>269,6</u> 2,0	<u>291,4</u> 1,7
Фармацевтична продукція	<u>14,5</u> 0,1	<u>1826,2</u> 8,7	<u>8,7</u> 0,1	<u>988,9</u> 6,5	<u>13,9</u> 0,1	<u>1136,5</u> 6,6
Усього	<u>17004,7</u> 100	<u>21059,8</u> 100	<u>13015,2</u> 100	<u>15330,1</u> 100	<u>13496,3</u> 100	<u>17140,8</u> 100

Джерело: розраховано за ⁵⁷.

Після вступу в дію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС важливо активізувати міжнародний діалог щодо ефективного використання європейського досвіду і технічних програм допомоги у розбудові вітчизняних наукоємних і високотехнологічних виробництв, а також залучення інвестицій у перспективні в сенсі поглиблення співробітництва з ЄС галузі промисловості.

Розглянемо пріоритети науково-технічного та виробничого співробітництва України з країнами Євросоюзу.

1. Забезпечення переходу від імпорту з ЄС готової продукції з високою доданою вартістю до створення на території України дочірніх компаній та спільних підприємств. Спільне підприємство залишається ефективною формою залучення ПІІ, впровадження новітніх технологій, виходу на міжнародні ринки ⁵⁸.

⁵⁷ Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2016. *Статистичний зб. Держстату України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁵⁸ Терехов В.І., Петрук М.Є. Спільні підприємства. Створення та розвиток: навч. посіб. Київ, 2004. 232 с.

Водночас вплив ПІІ на економічний розвиток країни інвестування може бути не лише позитивним, а й негативним, особливо на мезо- та макрорівні ієрархії. Світовий досвід свідчить про неоднозначність впливу ПІІ на економічний розвиток країн-реципієнтів, що зумовлено можливістю виникнення негативних ефектів унаслідок реалізації інвестиційних стратегій зарубіжних інвесторів, які можуть не відповідати національним інтересам країни⁵⁹. Тому в інвестиційній політиці багатьох країн використовують ефективні обмеження інвестування з урахуванням особливостей національної промислової політики, пов'язаної із захистом нових галузей, національних лідерів, стратегічно важливих підприємств та галузей, які постраждали від кризових процесів. Урахування ризиків і загроз, пов'язаних із залученням іноземного капіталу в промисловість, та визначення пріоритетних напрямів його спрямування при виробленні інвестиційної стратегії є важливим чинником економічного зростання промисловості.

2. Залучення інвестицій з країн – членів ЄС у створення й розвиток в Україні замкнених циклів виробництва продукції вищих технологічних укладів.

Важливою складовою високотехнологічного потенціалу промисловості є вітчизняний *оборонно-промисловий комплекс* (ОПК). Замовлення державою розробок військових технологій у приватних виробників з їх подальшою комерціалізацією у цивільному секторі здатне підвищити рівень інноваційної активності у промисловості й конкурентоспроможності цивільної продукції, що в подальшому випускатиметься із їх використанням.

Вагомим чинником забезпечення трансферу інновацій з ОПК до цивільного сектору є використання державних грантів, коли держава виділяє ресурси на розробку певної технології, яка може бути використана як у цивільному, так і у військово-промисловому секторах. Кошти зазвичай отримує цивільна компанія, яка спеціалізується на виробництві військової техніки, проте має і цивільний напрям діяльності, що дозволяє у майбутньому використовувати

⁵⁹ Інвестиційна безпека перехідних економік в умовах глобальної інтеграції: теоретико-методологічні підстави та прикладні аспекти: монографія/за ред. В. Андрійчука, М. Флейчук, А. Мокія. Донецьк, 2012. 324 с.

отримані результати науково-дослідних робіт не лише у виробництві товарів військово-технічного, а й цивільного призначення.

Оптимальним видом господарської діяльності, де ефективність використання грантів підтверджена світовим досвідом, є *аерокосмічна галузь*. Незважаючи на специфіку цивільного та військового використання аерокосмічних засобів, їх функціонування базується на одних і тих самих принципах, що дозволяє переносити інтелектуальний капітал з одного сектору в інший і навпаки. Проведення досліджень в аерокосмічній галузі потребує вартісного спеціалізованого обладнання, висококваліфікованої робочої сили та характеризується значною капіталоємністю, що дає змогу компаніям отримувати дивіденди від проведених НДДКР через нездатність інших підприємств самостійно фінансувати такі роботи. У багатьох випадках це приводить до створення галузевих альянсів, раціональнішого використання ресурсів, призначених для фінансування інноваційної діяльності, та розподілу ризиків між учасниками.

Відомим прикладом використання державних грантів для підвищення конкурентоспроможності як військової, так і цивільної продукції національного виробника є фінансування урядом США компанії «Boeing» для проведення НДДКР, спрямованих на технології виробництва композитних матеріалів та виробів. Проведення таких робіт дозволило цій компанії профінансувати значні обсяги НДДКР, пов'язані зі створенням цивільного літака *Boeing 787 «Dreamliner»* за рахунок державних грантів та вдало конкурувати зі своїм європейським конкурентом – «Airbus» та його літаком *A-350*.

Наша країна зберігає потенціал розвитку високотехнологічного машинобудування для створення й виробництва сучасних моделей авіаційної техніки, входить до десяти найбільших суднобудівних держав, займає одну з передових позицій у виробництві енергетичного машинобудування тощо. Вітчизняна авіабудівна промисловість є базисом науки та високотехнологічного виробництва з традиційною спеціалізацією у виробництві літаків марки «Ан». Потенціал авіаційної промисловості створює можливості для збільшення обсягів розробок і виробництва авіаційної техніки, зокрема регіональних пасажирських і транспортних літаків, авіаційних двигунів, бортового радіоелектронного обладнання, орієнтованого

на використання супутникових систем зв'язку, навігації та спостережень, вертольоти та літальні апарати малої авіації, зокрема безпілотні. Пріоритетом повинні стати утворення на базі підприємств авіаційної промисловості конкурентоспроможного комплексу вітчизняного авіабудування, здатного задовольнити потреби держави у сучасній авіаційній техніці і завойовувати нові ніші на світових ринках.

Важливим напрямом утвердження України як морської держави є створення власного морського і річкового флоту, основою якого є вітчизняна *суднобудівна галузь*, конкурентними перевагами України у якій залишається науковий потенціал, власна сировинна база, виробничі потужності та висококваліфіковані кадри. Розвитку й реалізації цього потенціалу сприятиме насамперед:

- створення необхідних інституціональних, організаційних та економічних передумов виробництва суден нового покоління, підвищення їх надійності й рівня технологічного оснащення;
- масштабна модернізація і технічне переозброєння підприємств суднобудівної галузі з широким використанням стимулів податкової та фінансово-кредитної політики;
- створення нових об'єктів науково-виробничої бази суднобудування;
- лобювання інтересів підприємств галузі на зовнішніх, у т. ч. європейському, ринках за державної підтримки з метою зменшення наслідків втрати російських ринків збуту та розриву коопераційних зв'язків з підприємствами РФ;
- удосконалення державного управління розвитком суднобудування, забезпечення передумов для залучення інвестицій, поширення проектів державно-приватного партнерства тощо.

Критично важливим для України є розвиток *енергетичного машинобудування* для розв'язання проблеми зменшення енерговитрат економічної діяльності. Пріоритетом енергетичного машинобудування є участь у реалізації енергозберігаючих програм, у т. ч. з виробництва альтернативної електроенергії та інфраструктурних проектів. Нині енергетичне машинобудування переважно працює за зовнішніми контрактами, а потреби внутрішнього ринку задовольняються переважно імпортом, при тому, що вітчизняні

підприємства здатні забезпечити більшу частину внутрішнього попиту. Перспективи розвитку підприємств галузі пов'язані з виготовленням устаткування для модернізації та розвитку вітчизняного паливно-енергетичного комплексу, реконструкцією газотранспортної системи, задоволення внутрішньої потреби в газових компресорах, перекачувальних апаратах, іншому обладнанні відповідно до оновленої Енергетичної стратегії України на період до 2035 року.

Одним із ключових напрямів Стратегії сталого розвитку «Україна–2020»⁶⁰, визначених пунктом 3 «Дорожня карта та першочергові пріоритети реалізації Стратегії», є реформа транспортної інфраструктури, а також участь в транс'європейських мережах, що потребує суттєвих зрушень у *транспортному машинобудуванні*, розвиток якого створює позитивний кумулятивний ефект у металургійній, хімічній, електротехнічній промисловості, стимулюватиме наукову та інноваційну діяльність наукових та проектно-конструкторських організацій. Потенціал випуску широкої номенклатури продукції з високим рівнем доданої вартості, здатної задовольнити внутрішній попит, є у виробництві залізничного рухомого складу – однієї з найбільш експортоорієнтованих галузей із недиверсифікованим експортом на традиційні ринки країн СНД. З огляду на це важливим є розширення географічної структури експорту на основі модернізації виробничої бази, удосконалення конструкцій вантажних вагонів, створення продукції нового покоління з покращеними технічними, екологічними характеристиками та показниками безпеки руху.

Позитивна динаміка нарощування обсягів випуску *залізничного машинобудування* повинна сприяти оновленню рухомого складу залізниці. У Транспортній стратегії України на період до 2020 року⁶¹ передбачено забезпечення залізниць рухомим складом з покращеними техніко-технологічними показниками (підвищення швидкості руху пасажирських поїздів до

⁶⁰ Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна–2020» від 12 січня 2015 р. № 5/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. № 6. 15 січ.

⁶¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року» від 20 жовтня 2010 р. № 2174-р. URL: <http://www.mtu.gov.ua/ru/news/print/9092.html>

160 (у перспективі – до 200) і вантажних – до 100–120 км/год.; збільшення терміну експлуатації та підвищення продуктивності рухомого складу; зниження питомих витрат енергоресурсів та матеріалоемності; зменшення часу доставки вантажів та перебування пасажирів у дорозі; забезпечення перевезення пасажирів з обмеженими фізичними можливостями).

Перспективним напрямом інноваційного розвитку промисловості є *аграрне машинобудування*. Послідовна реалізація аграрної реформи сприятиме інвестиційній активності в аграрному секторі, збільшенню попиту на сільськогосподарські машини й устаткування для великих і малих господарств. На цей час забезпечення підприємств сільгосптехнікою становить від 45 до 80% технологічної потреби при незначній частці якісного високопродуктивного обладнання, що призводить до втрат урожаю, недотримання оптимальних строків його збирання, перевищення нормативного виробничого навантаження на одиницю техніки, неможливості якісного та оперативного проведення комплексу регламентних сільськогосподарських робіт.

Вітчизняне аграрне машинобудування має достатньо виробничих потужностей для виготовлення більшості видів техніки, але за багатьма експлуатаційними показниками наша сільськогосподарська техніка відстає від іноземних аналогів, що потребує освоєння підприємствами випуску техніки нового покоління на основі реалізації спільних інвестиційних проектів із зарубіжними компаніями. Першим етапом проектів повинно стати налагодження крупновузлового збирання тих видів високотехнологічної техніки, яка вже виготовляється в інших країнах. Необхідно віднайти державне замовлення на окремі види техніки як важливе джерело для розвитку виробничих потужностей галузі. Потрібно збільшити обсяги державного фінансування наукових досліджень і технологічних розробок у галузі сільськогосподарського машинобудування, проведення всього циклу робіт зі створення й освоєння виробництва техніки нових поколінь.

3. залучення кредитних ресурсів фінансових організацій ЄС у відновлення промислового потенціалу східних областей України. Тепер допомога Європейського Союзу надається Україні у вигляді

технічної допомоги, секторальної бюджетної підтримки, фінансової, макрофінансової і гуманітарної допомоги⁶².

Проекти технічної допомоги ЄС реалізуються загальним обсягом близько 262,7 млн євро через національні та регіональні програми допомоги, програми прикордонного співробітництва, механізм *Twinning*, освітню програму *Tempus*, програму Всеохоплюючої інституційної розбудови та Інструмент співробітництва з ядерної безпеки.

Започатковано п'ять програм секторальної бюджетної підтримки ЄС на загальну суму 244 млн євро. У межах пакета розширеної економічної та фінансової допомоги Україні 2014 р. у Брюсселі підписано Угоду про фінансування Контракту для України з розбудови держави (*State Building Contract*) обсягом 355 млн євро, за якою Євросоюз уперше застосував механізм загальної бюджетної підтримки третьої країни (принцип «спеціального підходу»). Згідно з Угодою 13 червня 2014 р. надійшов перший транш (250 млн євро), 30 червня 2015 р. після виконання індикаторів результативності впровадження Контракту перераховано другий транш обсягом до 105 млн євро.

Поряд із Контрактом державної розбудови, між Україною та ЄС укладено угоди про фінансування: Рамкової програми на підтримку Угод між Україною та ЄС (бюджет 21 млн євро); Програми підтримки громадянського суспільства в Україні (бюджет 10,8 млн євро, з яких 10 млн євро – внесок ЄС та 0,8 млн євро – співфінансування України); Програми підтримки регіональної політики України (бюджет 55 млн євро). Ураховуючи потреби в додатковій фінансовій підтримці, у травні 2015 р. ЄС схвалив додатковий пакет двосторонньої технічної допомоги для України на 2015 р. в обсязі 110 млн євро⁶³.

У 2014 р. Європейською Комісією затверджено Стратегічні пріоритети Інвестиційного інструменту сусідства (*Neighborhood Investment Facility*) на 2014–2020 роки.

⁶² Допомога ЄС Україні. Представництво України при Європейському Союзі та Європейському співтоваристві з атомної енергії: сайт. URL: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/assistance>

⁶³ Там само.

У вересні 2014 р. для країн – учасниць ініціативи «Східне партнерство», що уклали з ЄС Угоди про асоціацію (Україна, Грузія, Молдова), Європейська Комісія схвалила новий Інструмент реалізації поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ), спрямований на покращення умов фінансування малих та середніх підприємств у процесі інтеграції цих держав до спільного ринку ЄС. Бюджет Інструменту реалізації ПВЗВТ складає близько 150 млн євро.

З метою підтримки макроекономічної стабільності України, Європейський Союз надає нашій державі макрофінансову допомогу (МФД), кошти якої виділяються для прямої бюджетної підтримки (покриття поточного дефіциту консолідованого бюджету), поповнення золотовалютних резервів Національного банку України. Уже надано кошти в межах трьох програм макрофінансової допомоги, що були укладені в 2013–2015 рр.: перша програма (МФД I) загальним обсягом 610 млн євро (квітень 2013 р.); друга програма (МФД II) на суму 1 млрд євро (травень 2014 р.); третя програма (МФД III) загальним обсягом 1,8 млрд євро (травень 2015 р.).

З метою залучення гуманітарної допомоги ЄС для громадян України, переміщених з тимчасово окупованих територій, та районів проведення АТО для відновлення інфраструктури Донбасу здійснюється взаємодія з відповідними службами та підрозділами Європейської Комісії (Гуманітарним офісом та Європейським координаційним центром реагування на надзвичайні ситуації) з метою регулярного інформування щодо потреб української сторони та отримання адресної гуманітарної допомоги постраждалому населенню. Загальний обсяг допомоги, що надається, починаючи з липня 2014 р., становить близько 223 млн євро.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) станом на початок 2017 р. здійснює в Україні 371 проект обсягом 4,3 млрд євро, 28% з яких – у промисловості, торгівлі та в агробізнесі, 33% – в енергетиці⁶⁴. Загальний портфель проектів Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) в Україні складає майже 4 млрд євро. При цьому лише в 2015 р. укладено угод загальним обсягом понад 1 млрд євро,

⁶⁴ Data on the EBRD's work in Ukraine. URL: <http://www.ebrd.com/where-we-are/ukraine/data.html>

що стало можливим завдяки окремому пакету фінансової підтримки Комітету «Східного партнерства» (довгострокові кредити обсягом до 3 млрд євро) у сфері енергоефективності й енергозбереження, розвитку муніципальної інфраструктури, підтримки сільського господарства⁶⁵.

4. Запровадження в Україні принципів циркулярної економіки у процесі поглиблення співробітництва з країнами – членами ЄС у виробництві екологічно чистої продукції, переробленні відходів, вторинному виробництві, впровадженні енерго- та ресурсоефективних технологій у промисловості. Основні принципи циркулярної економіки закладені у Дорожній карті ЄС «Ресурсоефективна Європа» (*Roadmap to a Resource Efficient Europe*) та повідомленні ЄС «Становлення циркулярної економіки: програма безвідходного виробництва для Європи» (*Communication “Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe”*). За підрахунками експертів, запровадження в Україні ресурсоефективних технологій виробництва на всіх ланках виробничих ланцюгів дозволить скоротити потреби промисловості у сировинних ресурсах на 17–24 % до 2030 р. та знизити щорічні витрати підприємств на 630 млрд євро⁶⁶.

5. Важливим напрямом співробітництва України з ЄС є впровадження європейських стандартів виробництва на промислових підприємствах України.

Станом на початок 2017 р. в Україні реалізовується 158 проектів міжнародної технічної допомоги⁶⁷, з них країнами ЄС не реалізується жодного проекту у сфері реформування системи технічного регулювання. Серед таких проектів взагалі реалізується лише один, а саме: проект створення системи контролю за безпекою

⁶⁵ Вдовенко Ю. Європейські гроші для України. URL: https://www.business.ua/opinions/vropeysk_grosh_dlya_ukra_ni-288141

⁶⁶ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “Towards a circular economy: A zero waste programme for Europe”. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1415352499863&uri=CELEX:52014DC0398R%2801%29>

⁶⁷ Перелік діючих проектів міжнародної технічної допомоги за підтримки країн-донорів, що реалізуються в Україні та пройшли державну реєстрацію (перереєстрацію) у Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=484b50b2-c41d-48a2-81bd-bb80e0893580&tag=PerelikProektivMizhznarodnoiTekhnichnoiDopomogiZareiestrovanikhVUstanovlenomuZakonodavstvomPoriadku>

харчових продуктів на основі оцінки ризиків у циклі виробництва та збуту молочних продуктів (Швейцарія, 2,6 млн швейцарських франків, 2015–2018 рр.).

Зважаючи на невелику кількість та обмежену тематику діючих програм, назріла необхідність ініціювати нові програми технічної допомоги ЄС для налагодження ефективного тристороннього діалогу між Кабінетом Міністрів України, ЄС та підприємствами України для вивчення та врахування реальних проблем і потреб промислового сектору України у впровадженні європейських стандартів виробництва. Важливим кроком у цьому спрямуванні стало прийняття в серпні 2015 р. розробленої українськими фахівцями та експертами «Стратегії розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 року», що передбачено у Європейському порядку денному реформ ЄС – Україна⁶⁸, основними напрямками реалізації якої визначено⁶⁹:

- адаптацію законодавства України у сфері технічного регулювання до законодавства ЄС;
- усунення дублювання функцій у сфері державного нагляду (контролю) за відповідністю продукції встановленим вимогам;
- забезпечення повної відповідності системи технічного регулювання України вимогам ЄС;
- посилення існуючої матеріально-технічної бази для проведення оцінки відповідності продукції встановленим вимогам;
- забезпечення визнання виданих Національним агентством з акредитації атестатів про акредитацію на європейському та міжнародному рівнях;
- активізацію співпраці центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій з європейськими та міжнародними організаціями із стандартизації, метрології, акредитації, оцінки відповідності та державного ринкового нагляду;
- забезпечення інтеграції систем обміну інформацією у сфері державного ринкового нагляду з відповідними системами ЄС;

⁶⁸ ЄС – Україна, Європейський порядок денний реформ. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eu_ua/ear_04072014_in_ukrainian.pdf

⁶⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 року» від 19 серпня 2015 р. № 844-р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248425171>

- зміцнення інституціонального потенціалу органів державної влади, на які покладаються функції технічного регулювання у визначених сферах діяльності та розроблення технічних регламентів;
- здійснення заходів з підготовки до підписання Угоди про оцінку відповідності з ЄС для окремих видів продукції з метою визнання результатів робіт з оцінки відповідності, проведених в Україні, на європейському та міжнародному рівнях та просування на світовому ринку української продукції;
- підвищення рівня інформованості суб'єктів господарювання та інших зацікавлених сторін щодо нової системи технічного регулювання.

Вагомого інноваційного імпульсу українській промисловості надасть розширення можливостей участі українських промислових підприємств та науково-дослідних організацій у проектах Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», а також розроблення механізмів фінансового, організаційного, юридичного забезпечення та матеріального стимулювання української наукової та винахідницької спільноти для входження у європейську патентну систему та досягнення високого рівня конкурентоспроможності.

1.4. ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН

Вплив глобалізації на розвиток національних соціально-економічних макросистем характеризується значенням сукупності показників, з яких найпоширенішим є Індекс зростання конкурентоспроможності країн Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), який щорічно розраховується для 125–134 країн.

У 2017 р. лідерами за темпами зростання були Швейцарія (значення Індексу – 5,86), США (5,85), Сінгапур (5,71), Нідерланди (5,66) та Німеччина (5,65). Країни, що характеризувалися найнижчими показниками, – Ємен (2,78), Мозамбік (2,89), Чад (2,99), Ліберія (3,08), Мавританія (3,09) та Малаві (3,11).

Рівень конкурентоспроможності України становив 4,11 (81-ше місце) і наближався до таких країн, як Бутан (4,10), Тринідад і Тобаго (4,09), Гватемала (4,08). Як бачимо, глобалізація при позитивних наслідках не завжди сприяє соціально-економічному розвитку більшості країн «третього світу», як це доводять статистичні звіти МВФ, які публікують лише окремі економічні показники і не дають можливості системного аналізу передумов розвитку в умовах глобальної економіки.

Втім, якщо, спираючись на індикатори економічного зростання, можна дискутувати про деструктивний чи конструктивний вплив глобалізації, то аналіз соціальних, екологічних, морально-духовних її наслідків доводить, що країни «третього світу» перебувають у найгіршому становищі протягом тривалого часового періоду, що підтверджує неможливість ефективних структурних перетворень при збереженні метамоделі світу, яка існує.

Для оцінки рівня захисту довкілля застосовується переважно Індекс екологічності виробничої діяльності. Методика його розрахунку базується на «експериментальному екологічному індикаторі», розробленому в 2002 р. експертами ООН для запровадження екологічних стандартів відповідно до цілей «Розвиток в Мілленіумі». Країни-лідери за цим показником: Швейцарія (значення Індексу 95,5 зі 100 балів); Швеція та Норвегія (по 93,1 бала); Фінляндія (91,4 бала). Україна серед 239 країн посідала 166-те місце із значенням показника 74,1 бала (у 2001 р. – 110-те місце зі 123 країн), яке подібне до рівня слаборозвинених країн: Гондурасу (164-та позиція; 75,4 бала відповідно); Македонії (166-та позиція; 74,1 бала); В'єтнаму (167-ме місце; 73,9 бала), Нікарагуа (239-те місце; 39,1 бала), Анголи (238-ме місце; 39,5 бала) та Сьєрра-Леоне (237-ма позиція; 40 балів).

Важливим показником міжнародних порівнянь у контексті впливу глобалізаційних процесів на економічне зростання є Індекс розвитку людського потенціалу, який щорічно оцінюється експертами Програми розвитку ООН для більшості країн⁷⁰. Станом на 2008 р. рейтинг очолювали: Ісландія, Норвегія, Канада, Австралія (із значенням Індексу 0,97 з 1,0); Ірландія, Нідерланди, Швеція, Японія, Люксембург (відповідно по 0,96). Україна посіла 82-ге місце зі 179 країн із значенням Індексу 0,79, на рівні з Перу, Колумбією і Таїландом. Протягом 1980–2008 рр. перші позиції рейтингу займали Канада (11 разів), Норвегія (6 разів), Японія (2 рази) і Швейцарія (1 раз). До списку країн-лідерів у 2008 р. входили Ісландія, Норвегія, Канада, Австралія (відповідно по 0,97); Ірландія, Нідерланди, Швеція, Японія та Люксембург (відповідно по 0,96). Країни з найнижчим показником – це Сьєрра-Леоне (0,33), Центральнаафриканська Республіка (0,35), Демократична Республіка Конго, Лівія, Мозамбік (по 0,36). Зазначимо, що цей Індекс не повністю враховує всі аспекти розвитку людського потенціалу.

Системнішим індикатором порівняння результатів життєдіяльності людини в аспекті використання ресурсів є Індекс якості життя. З розвинених країн за цим індексом лідували: Франція

⁷⁰ Зварич І., Зварич Р. Аналіз ресурсно-сировинних дисбалансів світової економіки. *Журнал європейської економіки*. 2013. Т. 12. № 4. С. 433–457.

(значення 85 зі 100 балів можливих); Швейцарія (84); США (83); Люксембург (82) та Німеччина (80), які посіли відповідно 1–4 позиції серед 194 країн. До рейтингу найменш розвинених країн потрапили Ірак (29), Сомалі (30), Афганістан, Ємен і Судан (по 31).

Не тільки окремі країни, а й великі мегарегіони різняться за рівнем забезпеченості природними ресурсами, які на земній кулі розміщуються вкрай нерівномірно. Ще до початку науково-технічної революції (НТР) ресурсна забезпеченість істотно впливала на первинний етап формування і розвиток промисловості та її спеціалізацію. Проте ресурсозабезпеченість є важливим, але не вирішальним чинником розвитку території. Так, Японія, Республіка Корея та деякі західноєвропейські країни за мінімального природно-ресурсного потенціалу досягли значних економічних і соціальних успіхів, використовуючи досягнення НТР, людські та фінансові ресурси, міжнародну інтеграцію тощо. Існують приклади «прокляття надлишку ресурсів», коли природно-ресурсний потенціал країни використовується нераціонально (більшість країн Африки, Індія, Російська Федерація, Казахстан та ін.).

Використання природних ресурсів і заходи щодо їх збереження отримали назву «природокористування». За умови раціонального природокористування навколишнє середовище не зазнає катастрофічного впливу виробничої діяльності людини, а перебуває в стані екологічної рівноваги. За нераціонального природокористування стан довкілля з кожним роком погіршується, що призводить до локальних, регіональних і загальносвітових екологічних проблем.

Сировинні та енергетичні ресурси, які використовує людина у своїй господарській діяльності, є, з одного боку, невід'ємним фізичним складником довкілля, в якому ця діяльність відбувається, а з іншого – об'єктом докладання трудових зусиль.

Умови ринкової економіки, процеси глобалізації та мегарегіоналізації примушують розглядати паливно-сировинний ресурсний потенціал широко й комплексно. Адже паливно-сировинні ресурси є первинною матеріальною субстанцією виробничих процесів, засобом натурально-уречевленого балансування національної економіки, а також об'єктом міжнародних економічних відносин, за участю якого здійснюються міжнародні зв'язки, відбувається рух

факторів виробництва. Зазначимо, що обсяги паливно-сировинних та інших природних ресурсів обмежені внаслідок технічних, екологічних чинників та фізичного вичерпання їх запасів (рис. 1.3).

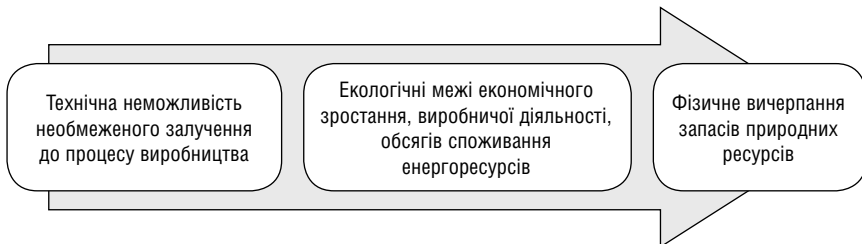

Рис. 1.3. Чинники нестачі природних ресурсів

Джерело: розроблено авторами.

Обмежені ресурси об'єктивно створюють проблему їх розподілу і використання, що породжує конфлікт інтересів у процесі їх ефективного використання чи максимізації прибутку. Причому ця проблема набуває глобальних характеристик, оскільки є однією із нагальних домінант формування умови і стратегічної перспективи майбутнього розвитку глобальної економіки.

Насамперед ресурсна проблема безпосередньо стосується інтересів усіх людей, народів, країн та регіонів світу, зумовлюючи не тільки особливості, а й парадигму їхнього подальшого існування та розвитку, отже, не може бути недооціненою внаслідок істотного рівня вірогідності настання несприятливих або катастрофічних наслідків. У стратегічному вимірі ця проблема потребує участі всіх держав з метою системного вирішення пов'язаних з нею підпроблем при безумовній відповідальності кожного з учасників.

Варто зазначити, що на параметри й тенденції розвитку ресурсно-сировинних секторів глобальної економіки істотно впливають зовнішні обмежувальні природні чинники. Проте важливим є негативний зворотній зв'язок – як обсяги та якість використання природних ресурсів впливають на життя людей в окремих країнах та мегарегіонах світу.

Зважаючи на фізичний характер і перспективи використання, природні ресурси поділяють на види: поновлювані та непоновлювані; обмежені та необмежені.

До поновлюваних природних ресурсів відносять швидкозновлювані та відтворювані у своїх характеристиках відповідно до законів розвитку природи. Це вода, ресурси флори й фауни тощо. Раніше поновлювані ресурси сприймалися як необмежені, що пов'язано з відносно невеликими обсягами виробничого та побутового споживання, значно меншими, ніж відтворювальні можливості природного середовища. Очевидно, що сьогодні, коли вплив людської життєдіяльності на тваринний і рослинний світ, рівень забруднення повітря та Світового океану досягає критичної межі, подібне ставлення радикально змінилося. Потенційна здатність до поновлювання не є підставою для нераціонального ставлення до ресурсів. Більше того, чимало видів ресурсів, які раніше вважалися поновлюваними, перебувають на межі зникнення, а деградація деяких екосистем набула незворотного характеру.

За умов відкритості ринкових систем та зміни попиту й пропозиції на сировинно-енергетичні ресурси для них утворився гнучкий та динамічний механізм ціноутворення. Можна стверджувати про формування єдиного глобального ринку цих видів товарів, який характеризують загальні показники видобутку та споживання запасів (зосереджених у транспортних засобах (супертанкерах), які очікують у портах на сприятливу кон'юнктуру ринку нафти), попиту й пропозиції. Розглядаючи динаміку загострення проблеми, необхідно аналізувати глобальні запаси та перспективи загальносвітового використання корисних копалин, екологічних наслідків залучення їх у виробництво й торговельний обіг.

Отже, однією з найбільш актуальних проблем глобальної економіки є обмеженість ресурсно-сировинного потенціалу.

Зауважимо, що в міжнародній торгівлі чіткої класифікації сировинних товарів не існує. Тому найчастіше поняття «сировинні товари» об'єднує як саму сировину, так і товари, продукцію первинної переробки. У міжнародній практиці до сільськогосподарської сировини належить продукція рослинництва, продукти тваринництва, рибальства, сировина для харчової промисловості.

Промислова сировина поділяється на сировину мінерального походження (нафта, вугілля, руди, сіль, нерудні копалини) та сировину, що отримується штучним шляхом (штучні волокна, штучний каучук, пластмаси тощо).

У світовому споживанні сировини питома вага вартості паливно-сировинних товарів оцінюється експертами на рівні 75–80%. До товарів первинної переробки належить продукція переробної промисловості (хімічної, харчової, збагачувальної тощо), яка є результатом першої стадії обробки сировини, і, своєю чергою, сировиною для подальшого виробництва.

У світовій практиці виокремлюють ресурсозабезпечені країни (США, КНР, Бразилія, РФ, інші газо- і нафтодобувні країни), які володіють значними природними ресурсами, але все ж таки змушені імпортувати деякі з них. Але переважна більшість країн є ресурсонедостатніми (Японія, Італія, Південна Корея, Тайвань та ін.), які відстають від країн першої групи як за величиною, так і набором природних ресурсів, тому задовольняють свої потреби за рахунок світового ринку. Для оцінки достатності ресурсів у країні використовують показник ресурсоемності – обсягу ресурсів, що використовуються для виробництва одиниці кінцевої продукції, тобто співвідношення між спожитими ресурсами та виробленою продукцією. Методика оцінки ресурсоемності національних економік полягає у підсумуванні рангів споживання основних видів ресурсів (водних, земельних, енергетичних та ін.) на одиницю виробленої продукції (до уваги беруть вартісний показник – обсяг ВВП). Отриманий інтегральний показник досить вдало відображає загальну ефективність використання природних ресурсів та культуру природокористування.

На ресурсоемність може істотно впливати господарська спеціалізація країн. Наприклад, для отримання 1 кг пшениці необхідно витратити 2,5 т води, а на 1 кг рису – вже 4,5 т. Бавовник потребує ще більше вологи – 10 т води на 1 кг кінцевої продукції. Але навіть у цьому випадку використання сучасних ресурсозберігальних технологій може значно зменшити ресурсоемність ВВП.

Найменший у світі показник водомісткості економіки в Сінгапурі (усього 36 л на 1 дол. США ВВП), найбільший – у Французькій

Гвіані (витрачається 11 кубометрів води на кожний долар ВВП). Характерно, що для більшості високорозвинених країн, особливо постіндустріальних, цей показник є невеликим, незважаючи навіть на особливості природних умов, тому що ступінь соціально-економічного розвитку має більш значний вплив на водомісткість, ніж кліматичні умови.

Аналогічний методичний підхід використовується для оцінки деревомісткості. Найменші (тобто найкращі) показники – в Сінгапурі, Мальті, Люксембурзі, Кувейті, Катарі. Найгірші значення показників деревомісткості ВВП мають слаборозвинені доіндустріальні країни: Бутан, Ефіопія, Лаос, Сьєрра-Леоне та ін. У цих країнах деревина часто виступає єдиним енергоносієм.

Показники землемісткості коливаються в дуже широких межах: від 20 кв. см/дол. ВВП у Сінгапурі до 823 кв. м/дол. ВВП у Буркіна-Фасо. Загалом для високо- і середньорозвинених країн із значною концентрацією виробництва властива низька землемісткість. Виняток складає Австралія, оскільки тут поширене екстенсивне відгінно-пасовищне тваринництво.

Показник енергоємності має складнішу залежність. У бідних країнах низька енергоємність пояснюється недостатнім розвитком економіки. Водночас велика група країн із невисоким рівнем соціально-економічного розвитку може мати надмірно високу енергоємність через неефективність, моральну та фізичну застарілість техніки, відсутність енергозберігальних технологій та ін. Висока енергоємність господарства Саудівської Аравії, Лівії, Катару, Бахрейну, ОАЕ, Ірану пояснюється їх спеціалізацією на енергоємних галузях (кольорова металургія, виробництво будівельних матеріалів, цементу тощо).

Рівень розвитку суспільства, інтенсивність та спосіб використання природних ресурсів характеризують і ступінь деградації довкілля. Цю істину політико-владні еліти провідних країн Заходу усвідомили ще на початку другої половини ХХ ст. Деякі з цих країн ввели жорсткі обмеження на використання власних природних ресурсів (родовища мінеральної сировини, промислова вирубка лісів тощо). Такі країни почали стимулювати інвестиції в розробку природних ресурсів інших, переважно слаборозвинених країн. Це

відбувається за моделлю накопичення негативних наслідків вилучення природних ресурсів у бідних країнах і забезпечення подальшого розвитку за рахунок цих ресурсів розвинених країн:

$$\sum_{t=1}^T \sum_{i=1}^K (c_{it} + p_{it}) \cdot n_i \approx \sum_{j=1}^L (c_{jt} + p_{jt}) \cdot n_j, \quad (1.2)$$

де c_{it} , c_{jt} – негативні наслідки вилучення та використання природних ресурсів в слаборозвинутих і розвинених країнах, $c_{it} > c_{jt}$; p_{it} , p_{jt} – соціально-економічний ефект від використання природних ресурсів, $p_{it} < p_{jt}$;
 n_i – кількість слаборозвинутих країн, $i = \overline{1, k}$;
 n_j – кількість розвинених країн, $j = \overline{1, l}$;
 $t = \overline{1, T}$ – часовий період аналізу.

У розширеному тлумаченні з модифікацією теоретичних положень О. Вільямсона можна розглядати негативні наслідки вилучення і використання ресурсів як транзакційні витрати держави-реципієнта інвестицій для рекультиватії, геологічного відновлення місць collocaції родовищ використаних ресурсів, порушення екологічного дисбалансу. У цьому випадку часовий період аналізу $t = \overline{1, T}$ може на порядок перевищувати період інвестиційного циклу компаній, які займаються видобуванням природних ресурсів.

Дисбаланси щодо наповнення сировиною у різних країнах, залежно від рівня їхнього розвитку, стали передумовою такого явища, як «прокляття надлишку ресурсів», або «парадокс достатку». Це явище, коли країни, які володіють значними запасами природних ресурсів, часто менше економічно розвинені, ніж країни з невеликими запасами або взагалі без запасів природних ресурсів.

Отже, причинами потенційних сировинних диспропорцій у глобальній економіці є: зниження рівня конкурентоспроможності окремих секторів економіки, зумовлене збільшенням реального обмінного курсу, пов'язаного з припливом доходів від ресурсів; висока невизначеність динаміки кон'юнктури доходів від продажу ресурсів на світових ринках; помилки в державному регулюванні або поширення корупції внаслідок припливу «легких» грошей в економіку.

Так, учені та фахівці, у т. ч. експерти МВФ та Світового банку, які досліджували ці проблеми, відокремлюють феномен стійкої зворотної залежності між темпами економічного зростання країн і наявністю значних обсягів мінеральних ресурсів. Взаємозв'язок між обсягами запасів ресурсів і показниками економічного зростання став предметом теоретичних положень «прокляття надлишку ресурсів» («парадоксу багатства»). Після виявлення взаємозв'язків (на прикладі Голландії) це явище називають також «голландським синдромом», або «голландською хворобою», але вже стосовно розвинених економік⁷¹. «Голландська хвороба» – гостра залежність національної економіки та бюджету країни від експорту одного-двох видів сировини, який забезпечує надходження значної частки доходів держави. При цьому потреби населення в товарах і послугах задовольняються за рахунок імпорту, а національна промисловість розвивається недостатньо. Тобто «голландська хвороба» – негативний ефект, що виникає внаслідок зміцнення реального курсу національної валюти і впливу на економічний розвиток у результаті істотного зростання в окремому секторі чи галузі економіки.

Теоретично причина різкого зростання не має значення, але в практиці ефект переважно пов'язаний із відкриттям родовищ корисних копалин або зростанням цін на експорт видобувних галузей. Подібний ефект одержав назву після відкриття Голландією родовищ природного газу в 1959 р. Зростання обсягів експорту газу зумовило збільшення інфляції та безробіття, зниження експорту продукції переробної промисловості й темпів зростання доходів у 70-х роках минулого століття. Зростання цін на нафту в середині 70-х і початку 80-х років ХХ ст. спричинило подібний ефект у Саудівській Аравії, Нігерії, Мексиці.

Найбільш переконливо зазначений зворотний взаємозв'язок продемонстровано в роботі Дж. Сакса та А. Ворнера, які здійснили дослідження за даними 97 країн за період 1970–1989 рр. Узагальнення в цьому плані здійснено також Світовим банком⁷². Згідно з

⁷¹ Зварич І., Зварич Р. Аналіз ресурсо-сировинних дисбалансів світової економіки ; Sadik-Zada R. Oil Abundance and Economic Growth. Berlin, 2016 ; Чигрин А.Д. Умовля національного успіха. Москва, 2009.

⁷² Світовий банк: сайт. URL: <http://www.worldbank.org/>

дослідженням, великі поклади нафти та інших видів мінеральної сировини позитивно не вплинули на темпи економічного зростання. За даними фахівців СБ, середньорічні темпи зниження обсягів ВВП у розрахунку на одну особу за період 1965–1998 рр. в Ірані та Венесуелі становили 1%, у Лівії – 2%, в Іраку та Кувейті – по 3%. Загалом для країн – членів ОПЕК цей показник протягом зазначеного періоду не зростає, а знижувався приблизно на 1–3% у рік.

Однак дослідження щодо «прокляття надлишку ресурсів» виявило і певні винятки, які стосуються пізнішого періоду аналізу. Зокрема, Р. Хаусман та Р. Рігобон у дослідженні 2003 р., погоджуючись із наявністю у більшості випадків зворотної залежності, зазначають позитивні результати, яких досягли окремі багаті на нафту країни в період високих цін на цей енергоносіє у 80-х роках минулого століття за рахунок ефективного управління державою та політики протекціонізму, зокрема щодо добувних та інших національних економік.

Д. Ледерман та У. Малоуні на прикладі окремих країн показали, що за правильної політики та жорсткого державного регулювання володіння значними природними ресурсами може сприяти довгостроковому економічному зростанню. У відповідному огляді Ч. Макферсона та С. Максіррея звертається увага на ризики, пов'язані з ослабленням інституціональної системи у сфері ресурсного регулювання, зокрема у нафтовому секторі, а також на чинники, пов'язані із соціальною та економічною нестабільністю.

Деяким країнам, що досягли макроекономічної стабілізації і застосували прозорі методи управління, вдалося отримати значну віддачу від своїх мінеральних ресурсів. Це, зокрема, Канада, Норвегія (природний газ і нафта), Чилі (мідь), Ботсвана (діаманти).

Одним із найпереконливіших прикладів збалансованого управління сировинним сектором у рамках цілісної економічної системи є Норвегія. Як експортер нафти та газу, вона займає третє місце після РФ та Саудівської Аравії. Модель управління природними ресурсами країни базується на державній власності на запаси енергоресурсів та на повному контролі держави за сферою видобутку, в якій домінують державні компанії і здійснюється повний облік доходів із вилученням частки держави на кожній стадії. Держава бере участь в експлуатації всіх родовищ безпосередньо через державні

компанії, а також через виділення частки держави, видачу ліцензій, дозвільну діяльність тощо.

Норвегія не уникла проблем, з якими стикаються й інші країни, у яких сировинної компоненти домінують в економіці. Високі експортні доходи від реалізації нафти й газу спричиняють перерозподіл фінансових коштів між галузями економіки не на користь обробної промисловості з її високотехнологічними складниками, а в видобувні галузі, що істотно посилює сировинну спеціалізацію і гальмує реструктуризацію економіки до вимог глобальної конкуренції.

Зазначимо, що нині не тільки Норвегія, а й, певною мірою, такі країни, як Венесуела, Об'єднані Арабські Емірати, знайшли свої економічні і соціальні мотиви інтеграції сировинного (нафтогазового) сектору в розвиток цілісної економіки, уникаючи, таким чином, ситуацій, загрозливих для економічної безпеки держави.

Володіння ресурсами для країн, що розвиваються, пов'язано з ризиками і загрозами соціальної та економічної нестабільності, зростанням корупції, загостренням суперництва конфліктуючих політико-владних еліт. Поряд зі слабкістю інституціональної інфраструктури державного управління це стає імпульсом «прокляття надлишку ресурсів». Втім, головна економічна причина слабого розвитку інституціонального базису полягає у відволіканні обмежених інвестиційних ресурсів у виробництво та розподіл сировинних товарів і при перетворенні інших секторів та сфер економічної діяльності у неконкурентоспроможні, особливо у випадках зростаючої вартості експортованих ресурсів.

«Ресурсний націоналізм підвищує ціни на сировину і погрожує глобальній безпеці», – попереджають експерти британського інституту *Chatham House* у доповіді «Майбутнє ресурсів». За 10 років обсяги світової торгівлі сировиною зросли втричі та досягли 5 трлн дол. США, у середньому подорожчали на 147%. До того ж, за оцінками фахівців МВФ, посилилися коливання біржових котировань (у чотири рази більше, ніж за останні 25 років)⁷³.

На думку автора доповіді «Майбутнє ресурсів» Б. Лі: «...кожна з країн прагне захопити якомога більше ресурсів, розгораються торговельні війни, ринки вже не здатні адекватно реагувати на зростання

⁷³ Evidence based public health policy and practice: сайт. URL: <http://www.gsid.org>

цін, національна політика стає усе більш егоїстичною. Уряди побоюються, що дешеві ресурси їхніх країн можуть бути вичерпані, тому вводять контроль за експортом, а перед держкомпаніями ставиться завдання купувати нові активи за кордоном». Конкуренція за ресурси здатна розкрутити спіраль боротьби між секторами, товариствами і націями, підтверджують у Міжнародному енергетичному агентстві (МЕА)⁷⁴.

Основні структурні компоненти глобального ринку сировини – це нафта і нафтопродукти – 39%; чорні метали і сталь – 19%; вугілля – 14%; природний і скраплений газ – 8%. За підрахунками *Chatham House*, на глобальному ринку сировини домінують такі країни та мегарегіональні утворення: КНР, США, Австралія, ЄС, Бразилія, РФ, Індія та Індонезія. Лідером за чотирма позиціями є Російська Федерація: нафта – 12% світового обсягу; природний газ – 19%; алюміній – 10%; пшениця – 6%. Для збереження лідируючих позицій РФ необхідно щорічно інвестувати близько 100 млрд дол. США в інфраструктуру видобутку нафти, газу, вугілля і виробництво електроенергії. Загалом обсяги інвестицій, за оцінками агенства *Bloomberg*, повинні складати 750 млрд дол. США в нафтову галузь до 2035 р, а згідно з оцінками експертів *Chatham House* – 3 трлн дол. США до 2020 р. і 37 трлн дол. США – до 2035 р., щоб протистояти природному зменшенню обсягів видобутку.

Усього ж експерти *Chatham House* виокремили 30 країн – впливових учасників глобальних ринків сировини. Окрім зазначених восьми країн, це країни, що володіють великими запасами або виробничими потужностями з одного або кількох ресурсів: Саудівська Аравія (нафта), Іран (нафта й газ), Канада (калійні добрива та нікель), Чилі (мідь), Аргентина (соя). Якщо біржові котирування залишатимуться на існуючому високому рівні, є небезпека появи нових галузевих добувних картелів за прикладом ОПЕК, унаслідок чого маніпуляції, монопольні домовленості та агресивна політика, а не ринок визначатимуть ціни.

За оцінкою Абдалла аль-Бадрі (перебував на посаді генерального секретаря ОПЕК у 2007–2013 рр.): «...Для найдорожчого нафтового проекту досить ціни 90 дол. США за барель, решта – спекулятивна

⁷⁴ Energy information administration: сайт. URL: <http://www.eia.doe.gov/iea/carbon.html>

премія і геополітичні ризики. Єдине пояснення високих цін – фінансові спекуляції, об'єми спекулятивних контрактів перевищують за своїми обсягами всю фізично наявну на ринках нафту, але їх не можна ліквідувати, оскільки вони є частиною ринкового механізму».

Життєво необхідними ресурсами є водні. Для країни із значенням диференціації за часткою від загального обсягу відновлюваних водних ресурсів за межами країни, що дорівнює нулю, відсутня потреба отримувати водні ресурси із сусідніх країн. Відповідно країни із значенням показника, який дорівнює 100 %, отримують ці ресурси із сусідніх країн.

Такі країни з обмеженими відновлюваними внутрішніми та зовнішніми водними ресурсами, як Ізраїль, Бахрейн, Йорданія, Об'єднані Арабські Емірати, Палестинська Автономія, Кувейт, Катар (*табл. 1.5*) та інші, відображають критичну ситуацію стосовно водних ресурсів. Цей регіон є частиною земної кулі з найнижчими показниками в абсолютному виразі і на душу населення щодо водних ресурсів. Рівень опадів у регіоні дуже низький, випадають вони нестабільно, відтак водні ресурси є особливо чутливими до посухи.

Таблиця 1.5. Країни світу з найменшими обсягами водних запасів, км³ на рік

Країна	Загальний обсяг відновлюваних водних ресурсів	Середньорічний рівень опадів
Кувейт	0,02	2,16
Катар/Мальта	0,05	0,81...0,12
Палестинська Автономія	0,06	0
Бахрейн	0,12	0,06
ОАЕ	0,15	6,53

Джерело: складено за ⁷⁵.

Площа території країн Близького Сходу охоплює 4,7 % загальної площі земель у світі, на яких проживає 4,25 % світового населення, а водні ресурси становлять лише 1,1 % від загального обсягу

⁷⁵ Global Footprint Network: сайт. URL: <http://www.footprintnetwork.org>

відновлювальних водних ресурсів (*Total Renewable Water Resources, TRWR*). Країни Близького Сходу володіють меншими водними ресурсами в розрахунку на одного мешканця, ніж у середньосвітовому вимірі. Аравійський півострів володіє обмеженими водними ресурсами, з опадами менше, ніж 10 мм у рік в середньому, в умовах істотної нестачі питної води в діапазоні від 200 до 700 куб. м. на одну особу на рік. На відміну від субрегіону Близького Сходу, на півострові спостерігаються кращі показники завдяки водним потокам з гірських районів Турецької Республіки та Кавказу.

За оцінками ООН, до 2025 р., 1,8 млрд людей житимуть у вододефіцитних регіонах.

Окремі нафтодобувні країни перетворюють на питну воду значну кількість морської води або води з неякісних водоносних горизонтів (жорстка вода). Загальне використання опрісненої води на Близькому Сході оцінюється в 3,93 куб. км на рік. В абсолютному вимірі три країни (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати і Кувейт) нині є найбільшими споживачами опрісненої води (77% від загального обсягу для регіону).

Легкодоступними для безпосереднього використання людиною є менше ніж 1% світових запасів прісної води (табл. 1.6). Найбільше прісної води споживається сільським господарством: близько 70% обсягів усіх світових запасів прісної води використовують у зрошуваному землеробстві (понад 80% обсягів – в країнах, що розвиваються).

Таблиця 1.6. Країни світу з найбільшими запасами прісної води, км³ на рік

Країна	Загальні водні ресурси	Середньорічний рівень опадів
Бразилія	8233	15,236
Росія	4508	7,855
Канада	2902	5,352
Індонезія	2838	5,147
Китай	2830	5,995

Джерело: складено за ⁷⁶.

⁷⁶ Global Footprint Network: сайт. URL: <http://www.footprintnetwork.org>; Energy information administration: сайт. URL: <http://www.eia.doe.gov/iea/carbon.html>

Інвестування у сфери забезпечення питної води та санітарії сприяє економічному зростанню країни. Кожен інвестований Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ) долар повертається прибутком 3–3,4 дол. США (залежно від регіону й технології).

За оцінками, пропозиція питної води зменшується, а попит істотно зростає (табл. 1.7). Відповідно до прогнозних оцінок, протягом наступних 20 років середні запаси води на людину скоротяться на третину. Один літр стічної води забруднює приблизно вісім літрів прісної води. Азійські річки, найбільш забруднені у світі, містять утрічі більше бактерій з відходів життєдіяльності людини, ніж в середньому у світі. У річкових водних ресурсах регіону в 20 разів більше свинцю, ніж у промислово розвинених країнах. Інфекційні захворювання від неякісної питної води спричиняють до 4 млрд випадків захворювань у 2,2 млн осіб, переважно дітей віком до п'яти років, що є особливо небезпечним.

Таблиця 1.7. Країни з найбільшим споживанням прісної води у світі, м³ на одну особу, 2012 р.

Країна	Споживання прісної води
США	2,5
Греція	2,4
Малайзія	2,3
Італія	2,2
Іспанія	2,1

Джерело: складено за⁷⁷.

Зауважимо, що життєво необхідним ресурсом для людини є не лише вода, а й повітря, обсяги якого безпосередньо залежать від лісових запасів. Найбільше площ, зайнятих лісами, втрачають країни Африки та Латинської Америки. Для країн Океанії, Північної та Центральної Америки також характерні втрати лісів (табл. 1.8). Площа лісових насаджень у країнах Європи продовжує

⁷⁷ Global Footprint Network: сайт. URL: <http://www.footprintnetwork.org> ; Energy information administration: сайт. URL: <http://www.eia.doe.gov/iea/carbon.html>

розширюватися, хоча й повільними темпами. Загальна світова площа лісів у 2008 р. становила менше ніж 4 млрд га, або 0,62 га у розрахунку на одну особу. При цьому в просторовій структурі площа лісів розподілена нерівномірно: у 64 країнах із загальним населенням 2 млрд осіб площа лісів у розрахунку на одну особу менша за 0,1 га; на десять країн припадає дві третини загальної світової площі лісів. Перетворення лісів на сільськогосподарські угіддя продовжується на критично високому рівні – близько 13 млн га на рік. У той же час лісові насадження, відновлення ландшафтів і природного розширення лісів значно скоротили чисті втрати. Зміна площі лісових насаджень у 2000–2008 рр. оцінюється в 7,3 млн га на рік порівняно з 8,9 га у 1990–2000 рр.

Таблиця 1.8. Країни з найбільшими показниками знищення лісових насаджень, 2012 р.

Країна	Знищені ліси, % до загальної площі	Загальна територія лісових насаджень, млн га	Залишки лісових насаджень, %	Річна зміна, %
Нігерія	55,7	11,089	0,36	- 3,12
В'єтнам	54,5	12,931	0,26	+ 2,06
Камбоджа	29,4	10,447	1,82	- 1,90
Шрі-Ланка	15,2	1,933	2,58	- 1,43
Малаві	14,9	3,402	12,0	- 0,9

Джерело: складено за ⁷⁸.

У тому ж 2012 р. ліси займали близько 30% площі суходолу (табл. 1.9, с. 76). Вагомим чинником зменшення площі лісів є сільське господарство. Для прикладу, в Нігерії 81% початкового лісового покриву вже безповоротно втрачені; в Індії, Мексиці, Філіппінах, Таїланді, Індонезії, Бангладеш, М'янмі, КНР, Шрі-Ланці, Конго та Гані втрачено понад 50% площ тропічних лісів ⁷⁹. Лише в 7 країнах

⁷⁸ Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. Москва, 2000. 256 с. ; National master: сайт. URL: <http://www.nationmaster.com> ; United Nations developmet index: сайт. URL: <http://esa.un.org/unpp>

⁷⁹ National master: сайт. URL: <http://www.nationmaster.com> ; United Nations Developmet Index: сайт. URL: <http://esa.un.org/unpp>

залишилася значна частина площ первісного лісового покриву. За оцінками експертів, 40% площі світових лісів кваліфікуються як ті, що перебувають на межі винищення; 70% площі лісів, що залишилися, ростуть у Росії, Канаді та Бразилії, а 5,39% площі решти лісів перебуває під загрозою вирубування, руйнування під впливом сільського господарства та інших видів господарської діяльності людини.

Таблиця 1.9. Країни з найбільшими площами лісових насаджень, 2012 р.

Країна	Площа території з лісовими насадженнями, % до загальної площі
Острови Кука	96,0
Французька Гвіана	90,0
Соломонові острови	87,8
Сурінам	86,9
Габон	84,7

Джерело: складено за ⁸⁰.

До важливих сировинних ресурсів належать дорогоцінні метали, зокрема золото, яке виробляється у великих промислових комплексах і тіньових малих підприємствах на всіх континентах, за винятком Антарктиди, де його видобуток заборонений. Китай залишається найбільшим виробником золота, обсяги виробництва якого зросли на 11% порівняно з минулим роком – до 324 тис. т. Серед 10 найбільших виробників золота тільки у США та Південно-Африканській Республіці спостерігалось скорочення обсягів виробництва цього дорогоцінного металу.

Найбільше зменшення обсягів споживання золота як сировини для виробництва ювелірних виробів спостерігається в Індії, Туреччині, Італії та США. За оцінками, 15% всього обсягу видобутку золота використовується у промисловості. Таким чином, із

⁸⁰ Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения ; National master: сайт. URL: <http://www.nationmaster.com> ; United Nations Developmet Index: сайт. URL: <http://esa.un.org/unpp>

157 тис. т, видобутих у 2008 р., лише 133 тис. т залишаються в обігу, а 28,7 тис. т використовуються центральними банками для офіційних банківських операцій акціями і 104 тис. т – у вигляді злитків, монет та ювелірних виробів⁸¹.

У 2009 р. 15 провідних гірничодобувних компаній виробляли близько половини загального обсягу золота. У першу п'ятірку входять компанії: «*Barrick Gold Corp*» (м. Торонто, Канада), «*Newmont Mining Co*» (м. Денвер, США), «*AngloGold Ashanti Ltd*», «*Gold Fields Ltd*» (м. Йоганнесбург, ПАР), «*Goldcorp Inc*» (м. Ванкувер, Канада), на частку яких припадає майже третина світового виробництва золота.

За даними Геологічної служби США, у Перу обсяги виробництва срібла збільшилися на 5 %, у Мексиці – на 3 %, у Китаї – на 4 %. Попит на срібло структурований такими основними напрямками: 1) промислове використання; 2) використання у фотографіях; 3) ювелірні вироби і столове срібло, що сукупно складає 95 % обсягу річного споживання срібла. У 2008 р. 3,126 млн тройських унцій срібла використовувалися у світі для фотографії. Незважаючи на розвиток технологій, доступні на основі срібла фотографії, як очікується, домінуватимуть на ринку в середньостроковій перспективі завдяки своїй чіткості і низькій вартості⁸².

Розглянемо структуру споживання виробничих ресурсів. Найбільшу частку нафти споживають країни Європи з урахуванням пострадянських країн (44,7 % у 1980 р. та 39,6 % у 2007 р.), у т. ч. Росія, Велика Британія, Німеччина, Італія та країни Північної Америки (44,2% у 1980 р. та 27,4% у 2007 р.). Сукупна частка країн Азії та Океанії у 1980 р. становила 5 %, а в 2007 р. зросла до 15,3 % переважно завдяки США, країнам Азії, зокрема Японії та КНР, частка яких помітно збільшується, починаючи з 1990 р.

Саме «енергонадилишкові» країни забезпечили близько 16,7 % приросту споживання, а «енергодефіцитні» – 83,3 %. За прогнозами, різниця між обсягами виробництва і споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) у країнах Євразії зростатиме. У довгостроковій перспективі КНР та Індія займатимуть найбільшу частку

⁸¹ Богомолов О.Т. Анатомія глобальної економіки: учеб. пособие. Москва, 2004. 216 с.

⁸² Там само.

попиту мегарегіону на енергетичні ресурси (до 30%). У період 2006–2030 рр., за прогнозами експертів ОПЕК, частка КНР у попиті на нафту в Євразії зростає з 13,7 до 20,8%; Індії та країн Південної Азії – з 6,2 до 11,5%; у той час як частка країн Європи знизиться з 32 до 23,3%, азійських країн ОЕСР – із 16,4 до 10,6%⁸³.

За оцінками, КНР забезпечить 39% приросту попиту на нафту в короткостроковій і середньостроковій перспективі, 37% – у довгостроковій; Індія і країни Південної Азії – 20 і 23% відповідно. На ці мегарегіони припадатиме близько 60% приросту загального попиту на нафту країн Євразії.

Найбільші резерви екологічного «балансу» спостерігаються в країнах Латинської Америки та Карибського басейну в розмірі 2,4 «глобальних гектара» в розрахунку на одну особу. Найбільше значення позитивного сальдо за цим показником спостерігається у Болівії (13,6), Парагваї (6,5), Аргентині (5,7) та Бразилії (4,9). У цьому мегарегіоні негативний баланс спостерігається у Мексиці (-1,7). У країнах Африки позитивне сальдо становило 0,4 за рахунок Габону (23,7), Конго (13,3), ЦАР (7,8). Від'ємне сальдо спостерігається у Лівії (-3,3), Мавританії (-1,5) та Єгипті (-1,3).

З країн Близького Сходу та Центральної Азії з інтегральним показником -1,0 найбільший дефіцит екологічного потенціалу спостерігається в Об'єднаних Арабських Еміратах та Кувейті (по -8,4), найбільші резерви – у Казахстані (0,9), Грузії (0,7) та Афганістані (0,3).

У країнах Азії та Океанії з сукупним дефіцитом екологічних ресурсів (-0,8) зберігають потенціал Монголія (11,2), Австралія (7,6), Нова Зеландія (6,4) та Папуа – Нова Гвінея (2,8). Вагоме значення показника дефіциту властиве Японії (-4,3), Сінгапуру (-4,1), Південній Кореї (-3,0) та Китаю (-1,2). Якщо врахувати офіційні дані щодо чисельності населення в Китаї станом на 2008 р. (близько 1,33 млрд осіб), то дефіцит екологічного потенціалу досягає 1599,96 млн «глобальних гектара».

Розвиненим економікам країн Північної Америки та Європи, за винятком Канади (13,0), властиві негативні значення екологічного балансу, наприклад, для Фінляндії – -6,5, Швеції – -4,9, Латвії – -3,5,

⁸³ Poverty Analysis – Measuring Inequality: сайт. URL: <http://www.web.worldbank.org/.../0,,contentMDK:20238991~menuPK:92138~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:430367,00.html>

Естонії – -2,7 та Литви – -1,0. Можна припустити, що останнє слугувало додатковим аргументом щодо вступу країн Балтії до ЄС навіть за неповного виконання ними умов конвергенції⁸⁴.

Найбільше значення негативного сальдо в групі розвинених країн у США та Іспанії (по -4,4), Бельгії (-4,0) та Великої Британії (-3,7). Таким чином, у майбутньому можна прогнозувати економічні, військово-політичні санкції щодо країн з дефіцитом екологічного потенціалу.

Однією з насущних глобальних проблем є глобальне потепління, оцінка якого здійснюється із застосуванням індексів за обсягами викидів вуглекислого газу⁸⁵. За оцінками аналітиків Міждержавної експертної комісії ООН з питань зміни клімату (ICECC), середньорічна температура на Землі піднялася на 10° С з кінця ХІХ ст. Потепління спостерігалось в останні 50 років унаслідок збільшення обсягів виробництва та викидів таких газів, як метан. Найістотніший вплив на підвищення середньорічної температури на Землі здійснюють країни ОПЕК через інтенсивне видобування нафти. Так, у Катарі обсяги викидів зросли з 14,1 т у розрахунку на одну особу в 1950 р. до 51,2 т – у 2004 р.; у Кувейті – з 2,5 т до 26,9 т; у Об'єднаних Арабських Еміратах з 0,1 т у 1960 р. – до 26,3 т у 2004 р.; в Австралії – з 6,74 т до 17,48 т; у США – із 16,21 т до 19,84 т відповідно.

Вагомий вплив на розвиток національних економік здійснюють політичні чинники, основним індикатором яких є Індекс політичної нестабільності (від нуля – максимальна до 23 – мінімальна політична стабільність), який поєднує аналіз ефективності та функціонування інституцій і забезпечення прав людини⁸⁶.

Результуючим є інтегральний індикатор глобалізації, який охоплює такі компоненти: 1) економічна глобалізація (ваговий коефіцієнт – 36 %); соціальна глобалізація (38 %), яка поділяється на субіндекси: інтенсивності особистих контактів громадян країни; обсягів інформаційних потоків; показників культурного зближення; 2) політична глобалізація (26 %). Для розрахунку інтегрального

⁸⁴ Global Footprint Network: сайт. URL: <http://www.footprintnetwork.org>

⁸⁵ Energy information administration: сайт. URL: <http://www.eia.doe.gov/iea/carbon.html>

⁸⁶ Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения.

значення беруться до уваги 25 субіндексів. Хоча використання окремих з них є дискусійним (для прикладу, як показник культурного зближення розглядається кількість ресторанів «*McDonald's*», поширення торгівлі за каталогами), донині не розроблена методологія міжнародних порівнянь глобалізованості національних соціально-економічних макросистем. До найбільш глобалізованих за інтегральним показником належать: Бельгія (індикатор глобалізації – 92,0), Австрія (91,6), Швеція (90,0), Велика Британія (89,3), Австралія (87,7) (рис. 1.4).

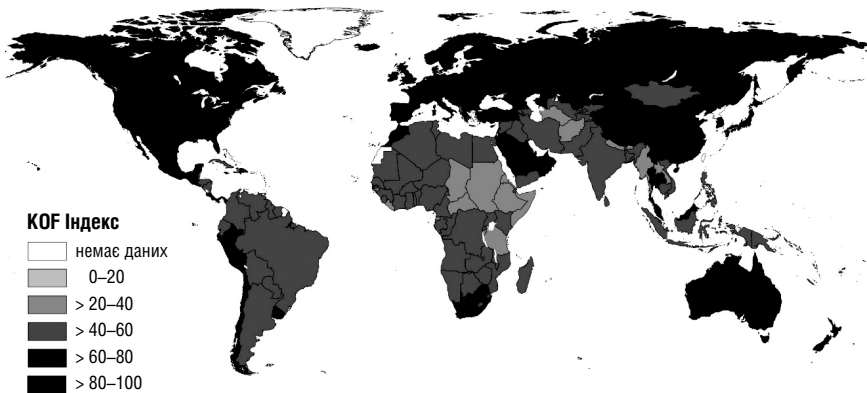

Рис. 1.4. Мапа Індексу глобалізації *KOF*⁸⁷, 2016 р.

Джерело:⁸⁸.

Найменш глобалізовані – Габон (48,2), Шрі-Ланка (49,7), Індія (49,7), Гватемала (50,0). За окремими компонентами глобалізації до країн з найвищим показником економічної глобалізації відносять економіки з високим рівнем ВВП у розрахунку на одну особу, наприклад, Люксембург (83,1 тис. дол. США у 2008 р.), Сінгапур

⁸⁷ Індекс *KOF* (*KOF Index of Globalization*) – Індекс рівня глобалізації країн світу, який складається Швейцарським економічним інститутом (*KOF Swiss Economic Institute*).

⁸⁸ Raw index data 2016 // *KOF Swiss Economic Institute*. URL: http://globalization.kof.ethz.ch/media/filer_public/2016/03/03/globalization_2016_long.xls

(53,3), Ірландію (42,8), Бельгію (36,7), Нідерланди (41,3), Велику Британію (37,0), Австрію (40,5), Швецію (38,4), Португалію (22,5), Естонію (21,2). Україна перебуває на середньому рівні глобалізації (від 55,2 за економічною до 77,9 – за політичною компонентами). До найбільш глобалізованих за соціальною компонентою належать Австрія (Індекс соціальної глобалізації дорівнює 93,1), Сінгапур (92,5), Бельгія (90,7), Нідерланди (90,0), Данія (88,9), Швеція (88,5), Швейцарія (88,4).

Особливого значення на сучасному етапі розвитку глобальної економіки набуває міжнародна міграція трудових ресурсів, а також міграція населення, зумовлена військовими, політичними, релігійними чинниками. За останні 20 років кількість мігрантів зростає приблизно на 40%. Подібну динаміку можна вважати «плавною», оскільки за рік кількість мігрантів зростає на 2%. Найвищі темпи зростання кількості мігрантів спостерігалися в розвинених країнах (зростання за двадцятиріччя – 164%). У країнах, що розвиваються, цей показник істотно нижчий (131%), а в слаборозвинених чисельність іммігрантів навіть зменшилася. Така динаміка зумовлена насамперед тим, що міжнародна міграція є переважно трудовою. За останні десятиріччя розрив в якості життя і добробуту між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, дедалі посилюється⁸⁹, що зумовлює більшу концентрацію трудових мігрантів у розвинених країнах.

Отже, майже всі іммігранти в країнах Європи, Північної та Латинської Америки, Океанії – це трудові мігранти. Менша частка трудових мігрантів у загальній міграції до країн Азії та Африки, але й у цих регіонах вона перевищує 80%. Таким чином, загальні тенденції в динамічно зростаючій міжнародній міграції визначаються саме міграцією трудових ресурсів, тому останню коректно досліджувати, використовуючи статистичні дані міжнародних організацій про загальну міграцію населення. Зауважимо, що міжнародна статистика охоплює міжнародних трудових мігрантів і біженців, які змушені емігрувати переважно через політичні та воєнні конфлікти.

⁸⁹ Ткачук У.В. Негативные последствия деятельности отдельных религиозных общин на территории постсоветских государств. Россия и современный мир: проблемы политического развития/Матер. III Междунар. межвуз. конф. Москва, 2007. 628 с. С. 153–158.

Аналізуючи структурні зміни в географічному розподілі стабільної компоненти міжнародної трудової міграції, зазначимо, що найістотнішими потрібно вважати зростання частки країн Європи як реципієнтів міжнародних трудових мігрантів. Якщо в 1990 р. регіоном з найбільшою часткою міжнародних трудових мігрантів були країни Північної Америки, а країни Європи посідали друге місце, то в 2013 р. на Євроазійському континенті перебувала найбільша кількість міжнародних трудових мігрантів. Загалом 13 країн-реципієнтів забезпечили 77% приросту стабільної компоненти міжнародної трудової міграції. США залишаються не лише абсолютним лідером за кількістю трудових мігрантів, але й країною, де їх приріст у XXI ст. був найбільшим (8 млн осіб), що майже вдвічі більше, ніж в Іспанії. Загалом серед країн-реципієнтів, які є лідерами зі зростання кількості трудових мігрантів, чотири європейські країни – Іспанія, Італія, Велика Британія та ФРН. Із північноамериканських країн-лідерів виокремлюються США та Канада, решта – країни Азійського регіону.

На окрему увагу заслуговують процеси нелегальної та латентної міжнародної міграції робочої сили (ММРС). Інформаційно-технологічна революція, яка набула ознак об'єктивної закономірності і невід'ємного складника науково-технічного прогресу на сучасному етапі розвитку глобальної економіки, істотно посилює позитивні й негативні наслідки процесів нелегальної міграції у формі прихованого експорту інтелектуального потенціалу «постсоціалістичних» і «пострадянських» країн, а останнім часом і країн, що розвиваються. Обсяги латентної міграції інтелектуального капіталу економіки не можна віднести до раціонального вектора розвитку та оптимального (ефективного) використання інтелектуального потенціалу держави.

Саме інформаційно-технологічна революція була катализатором не лише фінансової та технологічної глобалізації, але й іллегальних (прихованих) їх складників. З одного боку, виникає інституціональна проблема методології визначення критеріїв легальності чи іллегальності трансферту продуктів інтелектуальної праці, на які не закріплені права на об'єкти інтелектуальної

власності. З іншого боку, потребує інституалізації й відповідальності за прихований експорт об'єктів інтелектуальної власності, які зумовлюють транзакційні витрати суспільства на усунення негативних наслідків небезпечних для використання технологій у середньо- і довгостроковій перспективі.

У короткотерміновому періоді, для країн-донорів нелегальної міжнародної міграції трудових ресурсів позитивні ефекти переважають (послаблення соціальної напруги, пов'язаної з високим рівнем безробіття, активізація сукупного попиту завдяки трансфертам мігрантів тощо), проте в довготерміновій перспективі ці процеси загрожують економічній безпеці країн (негативні наслідки у сфері пенсійного забезпечення, втрата інтелектуального потенціалу країни, моральна деградація окремих верств населення; створення спекулятивних «бульбашок» на ринку нерухомості; руйнування сімей тощо) (табл. 1.10, с. 84).

Для країн-реципієнтів на початковому етапі залучення нелегальних трудових ресурсів певною мірою вирішуються поточні економічні завдання. Саме з цих причин уряди країн ЄС на початку 90-х років ХХ ст. не звертали уваги на масштабні обсяги нелегальних мігрантів з СРСР та окремих країн Азії та Африки. Проте у довготерміновій перспективі, особливо у періоди економічного спаду чи депресії, виникають соціально-економічні проблеми – зростання офіційного та прихованого безробіття і соціальної напруги як серед місцевого населення, так і серед іммігрантів, нерозв'язаність на міждержавному рівні проблем захисту прав, пенсійного забезпечення нелегальних мігрантів, загострення криміногенної ситуації тощо.

За прогнозами експертів ООН, у 2050 р. населення Землі становитиме близько 9 млрд осіб, причому близько 86,4% складатиме чисельність населення слабо- і середньорозвинених країн (переважно Азії – 57,5% та Африки – 21,3%) і лише 13% – Європи та Північної Америки. При цьому, за оцінками, у 2013 р. частка обсягів ВВП останніх до сукупного світового обсягу ВВП складала близько 87%⁹⁰.

⁹⁰ Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики. С. 196.

Таблиця 1.10. Соціально-економічні наслідки нелегальної міжнародної міграції робочої сили для країн-донорів та реципієнтів

Країна-донор	Країна-реципієнт
Для фінансової системи держави	
<p><i>Негативні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • перевищення обсягів потенційних податкових надходжень вигод внаслідок зменшення державних видатків (соціальний захист, державні послуги, безпека тощо); • незворотні бюджетні витрати на освітню сферу; • додаткові витрати з бюджету на підготовку нових спеціалістів; • додаткове навантаження на Пенсійний фонд з огляду на необхідність виплат пенсій за умови рееміграції. <p><i>Позитивні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • значні обсяги міжнародних трансфертів мігрантами членам сімей мігрантів; • зменшення видатків бюджету на програми скорочення рівня безробіття 	<p><i>Негативні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • збільшення обсягів бюджетних витрат на виплати матеріально незабезпеченим, непрацюючим, громадським школам, соціальним лікарням, органам правопорядку тощо; • відтік національної валюти у формі трансфертів мігрантів. <p><i>Позитивні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • збільшення обсягів податкових надходжень через підвищення рівня рентабельності підприємств з працюючими нелегальними мігрантами; • скорочення бюджетних витрат на підготовку спеціалістів низької та середньої кваліфікації для непрестижних та низькооплачуваних професій
Поточні наслідки	
<p><i>Негативні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • трансфер інтелектуального капіталу в іншу країну через міграцію володарів інтелектуального потенціалу; • втрата висококваліфікованих підготовлених спеціалістів для національної економіки; • зниження рівня ефективності освітньої та наукової сфери; • соціальні протиріччя (соціальне сирітство, моральна деградація сімей мігрантів, особливо мешканців сільських поселень, збільшення кількості розлучень); • зростання цін на нерухомість та нераціональність структури освітньої сфери; • посилення тенденції зниження темпів економічного зростання. <p><i>Позитивні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • тимчасове пом'якшення гостроти проблеми безробіття; • підвищення кваліфікаційного рівня трудових ресурсів за умови рееміграції 	<p><i>Негативні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • зростання чисельності населення; • посилення соціальної напруги (зростання кількості розлучень, неприяєне ставлення до іноземців, активізація діяльності праворадикальних рухів); • втрата низькооплачуваних спеціалістів за умови їх рееміграції. <p><i>Позитивні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • низькооплачувані спеціалісти середньої кваліфікації; • підготовлені висококваліфіковані спеціалісти; • прискорення економічного зростання; • зростання обсягів бюджетних надходжень державного бюджету; • усунення негативних наслідків процесу «старіння нації»

Джерело: складено авторами.

Таким чином, можна говорити про тенденцію, що частково відповідає теоретичним постулатам Т. Мальтуса. Тобто у природному відборі можна прогнозувати виникнення нових захворювань, стійких лих, а у сфері світового порядку – масштабні воєнно-політичні конфлікти глобального характеру. Останнє, певною мірою, відображає положення реалістичної теорії міжнародних відносин, що застосовувалась у ХХ – на початку ХХІ ст., якою передбачається, що військова та технологічна потужність стає вирішальною при вирішенні міжнародних геополітичних, соціальних і, головне, гео економічних конфліктів.

Крім наведених негативних наслідків швидких темпів глобалізації, спостерігаються й незворотні негативні впливи на стан довкілля в окремих країнах, мегарегіонах у глобальному вимірі. Узагальнюючи твердження й оцінки, надані О. Богомолвим, М. Хвесик⁹¹, віднесемо до них насамперед:

- скорочення площі природних екосистем (середньорічне зменшення 0,5–1,0 % загальної площі екосистем на суші та їх збереження на рівні, що не перевищує 37 %);
- зростання обсягів споживання чистої первинної біологічної продукції (станом на кінець минулого століття спожито близько 40 % продукції сухопутних територій та 25 % глобальної екосистеми; до 2030 р. прогнозується збільшення цих показників до 85 та 60 % відповідно);
- виснаження озонового шару на 1–2 % за рік і зростання загальної площі озонових дір;
- зменшення площі лісів із швидкістю близько 13 млн га у рік; збільшення площі пустель (розширення площі посушливих земель до 40 % суші; зростання техногенного спустошення, токсичних пустель);
- «деградація» земель (зростання обсягів ерозії близько 24–25 млрд т у рік); зниження родючості; нагромадження забруднювачів; окислення ґрунтів;
- підвищення рівня Світового океану (на 1–2 мм у рік);

⁹¹ Богомолв О.Т. Анатомія глобальної економіки. С. 81 ; Хвесик М.А. Еколого-економічне регулювання природокористування в системі глобальних стратегій розвитку. *Регіональна економіка*. 2008. № 1 (47). С. 64–67.

- збільшення кількості стихійних лих і техногенних аварій (щорічні темпи зростання кількості випадків стихійних лих та аварій – 5–7%, обсягів завданих збитків – 5–10%, числа жертв – 6–12%);
- істотне скорочення біорізноманіття (швидкість зникнення біологічних видів);
- зростання забрудненості питної води;
- зростання рівня радіоактивного та хімічного забруднення;
- погіршення якості життя та збільшення кількості нових захворювань (генетичні відхилення, пов'язані з руйнівним впливом на екосистему, непрогнозованими наслідками з огляду на медичну та біологічну безпеку, використанням досягнень генної інженерії; поява нових модифікованих вірусів).

Вагомими наслідками глобалізації є сукупність проблем у сфері науки й технологій, зокрема інформаційних. Як уже зазначалось, у багатьох країнах спостерігається підвищення рівня іллегалізації цих сфер. Так, Україна, яка у 90-х роках минулого століття входила до тридцяти країн з найбільшим науковим потенціалом, посідає одне з останніх місць за показником ВВП у розрахунку на одну особу серед постсоціалістичних країн. У 2008 р. цей показник становив близько 4,8 тис. дол. США, а в інших країнах досягав близько 15 тис. дол. США: в Угорщині – 16,9 тис. дол., Польщі – 15,8 тис. дол., Румунії – 12 тис. дол.⁹²

Наслідком глобалізації є істотна асиметрія не тільки соціально-економічного розвитку, а й зниження темпів розвитку науково-технологічної сфери, точніше, інтелектуального потенціалу і, головне, ефективності його використання, що стає об'єктивною передумовою і навіть закономірністю «відпливу» інтелекту⁹³, що не завжди є результатом диференціації за рівнем економічного розвитку та якості життя. Важливішим для науковців є втрата «середовища перебування» у рідній країні, тобто можливості спілкуватися з колегами, проведення експериментальних досліджень на належному технологічному рівні тощо. Покраїнна диференціація інституціонального та технологічного базису розвитку науки спричиняє дезінтеграцію глобального наукового середовища, що

⁹² Міжнародний валютний фонд: сайт. URL: <http://www.imf.org.ua>

⁹³ Genov N. Brain Drain from the Central and Eastern Europe. Berlin, 2008. P. 95.

надзвичайно негативно позначається на якісних характеристиках наукових здобутків і безпеці їх упровадження.

Погіршення науково-технічного потенціалу спостерігається і в пострадянських країнах. Якщо в 60–70-х роках минулого століття дослідники СРСР за внеском у світовий інформаційний продукт стабільно посідали друге місце у світі після США, то до кінця 90-х років сукупний внесок до світового інформаційного продукту всіх пострадянських країн становив лише близько 5%. Зауважимо, що уповільнення темпів розвитку науки в Україні відбувалося швидше, порівняно з РФ та іншими країнами, близькими за економічним і науковим потенціалом. Цей висновок підтверджують організації Міжнародної наукової ініціативи (*SCI*) і Міжнародної наукової експертизи⁹⁴.

Руйнування наукової галузі в країнах «третього світу» і, частково, в перехідних економіках є наслідком глобалізації, а не лише недосконалої системи управління наукою. Асиметричність розвитку наукової та інформаційної сфер спричиняє т. зв. «псевдо-диверсифікацію» інформаційних систем у формі фактичної монополізації ринку інформаційних технологій провідними ТНК (зокрема, компаніями «*IBM*», «*Hewlett Packard*», «*Compaq*», «*Dell*», «*DEC*», «*Apple*», «*Acer*»), переважно американськими з часткою понад 80% світового ринку програмного забезпечення. Спостерігається монопольне завищення рівня цін на програмні продукти. Так, середня вартість найпоширенішої операційної системи *MS Office* коливалася від 1 тис. до 32 тис. дол. США. Це, очевидно, було вагомою підставою для того, що на ринках програмного забезпечення пострадянських країн понад 90% програм, які використовувалися, не мали «належних ліцензій». При цьому постсоціалістичні та пострадянські країни за рівнем залучення соціуму до продуктів інформаційно-технологічної революції наблизилися до рівня розвинених економік Європи (*рис. 1.5, с. 98*).

Інтенсивний розвиток глобального ринку продуктів інтелектуальної праці призвів до виникнення «метатехнологій», застосування яких унеможливорює конкуренцію для користувачів з їх розробниками. Поступово відбувається переорієнтація технологій з

⁹⁴ Genov N. Brain Drain from the Central and Eastern Europe. P. 115.

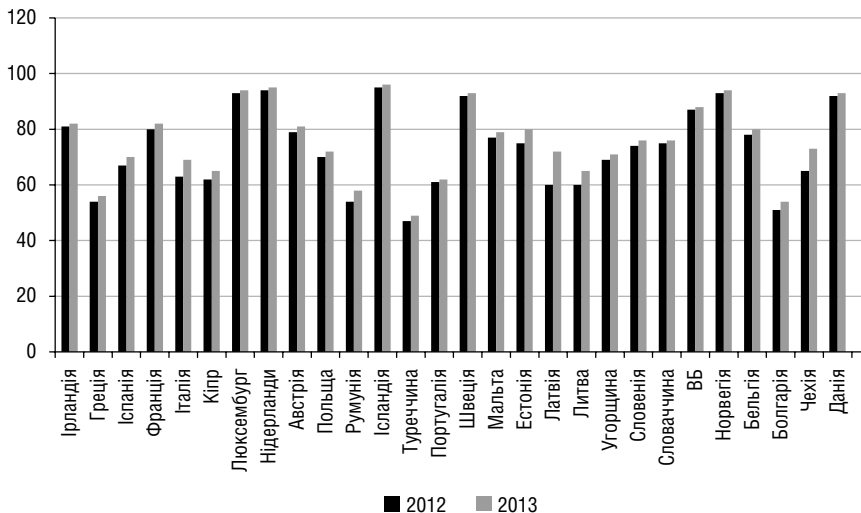

Рис. 1.5. Доступ домогосподарств до Інтернету, 2012–2013 рр., % до загальної кількості

Джерело: розроблено авторами.

виробництва матеріальних продуктів на формування певних, необхідних для конкурентів, норм поведінки та культури споживачів; прискорення темпів розвитку інформаційних технологій до такого рівня, коли для лідерів короткострокові, спекулятивні інвестиції виявляються продуктивними; відносного зменшення вартості традиційних технологій; виникнення «інформаційного» суспільства, в якому товарно-грошові відносини заміщуються товарно-інформаційними або суто інформаційними.

Отже, варто звернути увагу на низхідну тенденцію динаміки зміни частки осіб, які не користуються Інтернетом (рис. 1.6).

До основних тенденцій глобального технологічного розвитку («техноглобалізму») належать: поглиблення відставання між технологічним розвитком розвинених держав та інших країн; концентрація «технологічних досягнень» у країнах-лідерах; зниження темпів науково-технологічного розвитку у слабозвинених

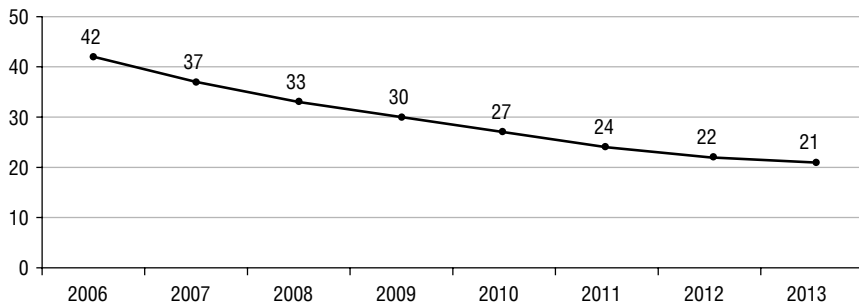

Рис. 1.6. **Особи, які ніколи не користувались Інтернетом, 2006–2013 рр., % до загальносвітової чисельності населення**

Джерело: розроблено авторами.

країнах. Якщо протягом найближчого часу національна конкурентоспроможність визначатиметься розвитком нових технологій, насамперед інформаційних, та ефективністю функціонування фінансових ринків, то саме надмірна фінансова та інформаційна глобалізація стане загрозою для розвитку економічної безпеки окремих країн.

У цьому контексті обґрунтованим виявиться відображення географічної структури використання мережі Інтернет (рис. 1.7, с. 90).

За оцінками Р. Бонча, інформаційна глобалізація досягла такого рівня, коли раптове припинення функціонування комп'ютерних систем призведе до банкрутства 20% загальносвітової кількості середніх компаній та 33% – банківських установ протягом одного дня. Близько 50% корпорацій та банків збанкрутують протягом кількох днів, інші зазнають істотних збитків через короткий проміжок часу⁹⁵. Можна припустити, що після завершення постіндустріального та інформаційного етапу глобалізації сформується новий тип глобальних метасистем на основі інформаційно-фінансових технологій, системними характеристиками яких є:

- створення мережевого комп'ютера, розосередження пам'яті якого в мережі надає розробникам певну інформацію про користувачів

⁹⁵ Boanch R. Economy for scientists: Eastern Europe view. Paris, 2005. P. 81.

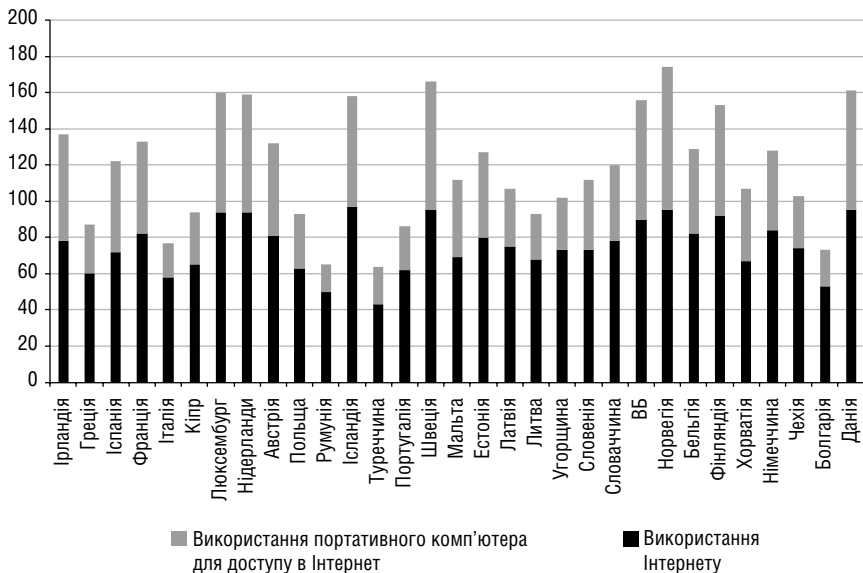

Рис. 1.7. Географічна структура використання мережі Інтернет, 2013 р., %

Джерело: розроблено авторами.

і дозволяє втручатися в їхню діяльність або навіть керувати нею (уже реалізований принцип зовнішнього управління, включеного в комп'ютерну мережу);

- сучасні технології відстежування телефонних розмов та електронних повідомлень;
- організаційні технології, які містять технології управління корпорацією (орієнтовані на культуру і систему цінностей країни-розробника) та технології формування «масової» свідомості, коли необхідність постійного оновлення засобів впливу підвищує рівень узалежнення користувача від розробника метатехнологій.

Метатехнології з високим рівнем рентабельності домінують на глобальному інформаційному ринку. Загалом поширення інформаційних технологій не обмежується метатехнологіями і

надійним забезпеченням інтелектуального, психологічного і технологічного лідерства їх розробників. Крім глобальної інформаційної прозорості, важливою характеристикою інформаційних технологій є можливість глибокої і відносно швидкої перебудови масової свідомості. На відміну від технологій створення товарів та послуг, результатом інформаційних технологій є певний стан людської свідомості, її перебудова як головний об'єкт впливу в майбутньому.

У глобальній економіці використання свідомості людини є набагато ефективнішим у геополітичній конкуренції між державами порівняно з іншими конкурентними перевагами. Пов'язані з цим технології вже отримали назву «високі гуманітарні технології» (*high-hume*) на противагу традиційному поняттю «високі технології» (*high-tech*). Якщо раніше технології були спрямовані переважно на матеріальну сферу, то тепер вони переорієнтовуються на суспільну свідомість та масову культуру.

Застосування *high-hume* технологій безпосередньо пов'язане з загрозами для національної безпеки тому, що простота та безкарність впливу на свідомість породжує найбільш небезпечну професійну хворобу працівників сфери зв'язків з громадськістю (*public relations*) – мотивацію розв'язувати проблеми не реально, а «очищенням інтелекту». Звідси випливає перша проблема високих гуманітарних технологій, коли за умови надмірного поширення технологій система управління (держави або корпорації) перестає бути достатньо прогнозованою та адекватною до зовнішніх і внутрішніх викликів. При цьому технології *high-hume* небезпечні не тільки для об'єкта впливу, але й для суб'єкта, оскільки відбувається перебудова і його свідомості.

Важливим аспектом є й те, що для досягнення очікуваного результату розробнику технології *high-hume* достатньо сформувати потрібний тип свідомості не більше ніж у 20% чисельності населення, яка становить еліту суспільства і впливає на ухвалення стратегічних рішень розвитку⁹⁶. Такий вплив достатньо сильно відокремлює владні політико-економічні еліти від основних верств

⁹⁶ Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія/за ред. Варналія З.С. Київ, 2006. 576 с.

населення. Більше того, еліти, відокремлені від народу, починають сприймати тільки ті ідеї, що відповідають їхнім уявленням. Унаслідок цього 80% інтелектуального потенціалу суспільства «втрачається», тоді як за звичайної демократії і навіть у деяких авторитарних режимах не існує двох відокремлених типів свідомості і сформовані у нижчих верствах населення ідеї через різноманітні мікросистеми та негативний зворотний зв'язок потрапляють до найвищого рівня управління макросистемою.

Розглядаючи «культурну агресію» (нав'язування іншої культури суспільству, потенціалу якого вона не відповідає) як окремий випадок інформаційної глобалізації та інструмент глобальної конкуренції у завоюванні ринків збуту товарів і джерел сировинних ресурсів (матеріальних носіїв культури), доцільно істотно переглянути роль традицій і знань для соціально-економічного розвитку. Перебудова масової свідомості існуючих і потенційних конкурентів перетворює культуру і традиції на засіб мінімізації негативних наслідків зовнішніх і внутрішніх впливів, тобто на стихійну самоорганізацію для протидії інформаційній атаці.

Поширення метатехнологій знижує роль фінансових ресурсів у досягненні конкурентоспроможності країн чи корпорацій: якщо раніше вони були головним чинником, то тепер стають лише наслідком ефективного використання метатехнологій проти конкурентів. Провідною передумовою конкурентоспроможності стає інтелект, нагромаджений у науково-дослідних та ринкових корпораціях, що створюють метатехнології та утримують контроль за ними.

За М. Фрідманом⁹⁷, із виникненням інформаційного суспільства фінанси втрачають провідну роль у глобальній економіці. Право власності на метатехнології через суто технологічні причини органічно не відокремлюється від інтелекту, що створив та підтримує їхнє функціонування. Метатехнології дедалі більше перетворюються на «іншу природу», встановлюючи межі та передумови розвитку особи та людства загалом, поступово замінюючи ринкові відносини і право власності, які виконували ці функції з

⁹⁷ Сухоруков А. Антикризисова політика розвинутих країн. *Економіка України*. Київ, 2004. № 8. С. 16–27.

появою грошей. У певному розумінні «інша природа» функціонування глобальної економіки, створена метатехнологіями, стає для інформаційної глобалізації зовнішнім обмеженням і стимулом розвитку.

Таким чином, поширення інформаційних технологій якісно змінює відносну цінність ресурсів, посилюючи домінують наймобільніших факторів виробництва – інтелекту і фінансів, унаслідок чого змінюється характер співпраці між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються, інтенсивне освоєння яких за допомогою прямих інвестицій у реальний сектор поступається глобалізації фінансових та інтелектуальних ресурсів і їх експлуатації.

Осмилення сутності соціально-економічних наслідків цього переходу породило теорію «безперспективних країн», які, знаючи впливу інформаційної експансії, втрачають не тільки найважливіші інтелектуальні ресурси розвитку, а й здатність до їх самовідтворення, що позбавляє такі країни стратегічної перспективи та суверенітету.

Істотне відставання країн, що розвиваються, виникає не тільки через втрату найцінніших у нових умовах факторів виробництва, але й унаслідок зниження рівня корисності традиційних ресурсів і технологій. Найважливішим практичним результатом кожного етапу розвитку глобальної економіки є відносне знецінення «старих» технологій внаслідок поширення нових на сучасному технологічному метациклі. Відбувається відносне знецінення насамперед технологій добувної промисловості, що змушує власників ініціювати спекуляції та нестабільність на ринках природних ресурсів для досягнення належного рівня рентабельності. Для прикладу, різкі коливання на ринку нафти у 2008 р. були спричинені не стільки домовленостями (офіційними та неофіційними) між корпораціями окремих наддержав та країнами ОПЕК, скільки вагомим чинником посилення інформаційної компоненти глобальної конкуренції.

Вірогідно, що зниження світових цін на сировину і загалом на продукти відносно низькоінтелектуальної праці стане визначальною тенденцією у стратегічній перспективі. У цьому сенсі США, що активно переміщували за кордон вже не стільки екологічно,

скільки інтелектуально «брудні» низькотехнологічні виробництва, максимально убезпечили національну економіку від негативних наслідків свого ж технологічного прориву. Певною мірою це є відображенням «трансферу структурних криз»⁹⁸. Складники «трансферу» включають стимулювання просторового і часового переміщення таких структурних деформацій і диспропорцій, як іллегальний («тіньовий») сектор економіки та корупція, які істотно пов'язані з розвитком глобальної економіки.

⁹⁸ Technology policy and assessment center: сайт. URL: <http://www.tpac.gatech.edu/hti.php>

РОЗДІЛ

2

**ДУАЛІЗМ ТА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ
СУЧАСНОГО ЕТАПУ РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ: ЇХ ВПЛИВ
НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ
ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ**

2.1. НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ТА РОЛЬ КРАЇН-ЛІДЕРІВ

Незважаючи на багаточисленні спроби міжнародної спільноти врегулювати кризові явища у глобальній економіці, диспропорції та асиметрії у цій сфері останнім часом поглиблюються. При цьому вплив фінансового сектору на глобальну економіку посилюється. Починаючи з 1990-х років ХХ ст., у більшості країн сукупні активи банківського сектору збільшилися більш ніж удвічі, в окремих країнах ОЕСР цей показник перевищує 300% ВВП. Відповідно до оцінок експертів *UNCTAD*, що наведені в доповіді про торгівлю та розвиток за 2017 р., активи банківського сектору в розвинених країнах становлять 100 трлн дол. США⁹⁹, що нині перевищує сукупні доходи всіх країн світу. Аналогічним чином у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою цей показник у деяких випадках перевищує 200% ВВП¹⁰⁰. Експерти, як і раніше, істотною проблемою вважають високу концентрацію банківської діяльності. У багатьох країнах обсяг активів і зобов'язань за звітними балансами п'яти найбільших банків перевищує національний дохід. У багатьох випадках обсяг зовнішніх активів і зобов'язань національних секторів також перевищує ВВП. Цей процес супроводжується зростанням заборгованості нефінансового сектору, обсяг якої досяг 188% світового ВВП напередодні кризи¹⁰¹.

⁹⁹ Trade and Development Report 2017. URL: <http://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1852>

¹⁰⁰ World Bank Group – International Development, Poverty, & Sustainability: сайт. URL: www.worldbank.org

¹⁰¹ Там само.

Незважаючи на те, що модель зростання, яка стимулюється за рахунок збільшення боргових зобов'язань, у 2008 р. зазнала краху, рівень заборгованості досяг рекордної позначки в 230 % світового ВВП у 2016 р. Із зростанням заборгованості домогосподарств і зниженням частки заробітної плати в національному доході стає все складніше ігнорувати зв'язок між заборгованістю та нестабільністю. Це також призводить до істотного посилення економічної нерівності між доходами громадян розвинених країн та решти країн світу. Починаючи з кінця 1970-х років розрив між найбільш можливими 10 % населення і найменш забезпеченими 40 % населення збільшувався в періоди, що передували чотирьом із п'яти фінансових криз у різних частинах світу. У двох третинах випадків нерівність продовжила посилюватися і після завершення кризи.

Істотні диспропорції у доходах країн призводять до недостатнього споживання, виникнення заборгованості приватного сектору та спекулятивних інвестицій у межах світової економіки в умовах посилення тиску міжнародних регуляторних органів, що робить фінансову систему ще більш вразливою і, в кінцевому результаті, стає передумовою наступної глобальної кризи. Коли ж починається процес відновлення, бідні верстви населення стикаються з наслідками коригуючих процесів, що проявляються, зокрема, у скороченні доходів і зайнятості в умовах політики жорсткої економії.

Загалом в історичній ретроспективі динаміка розвитку глобальної економіки з початку ХХ ст. характеризувалася стрімким зростанням експорту. У 1913 р. експорт товарів і послуг у відношенні до обсягу світового сукупного ВВП становив 8,7 %, у 1973 р. – 12,1 %, а в 2007 р. майже подвоївся і досягнув 23,6 %. Загальні обсяги експорту й імпорту в 1970 р. становили лише 28 % сукупного світового ВВП, а вже у 2008 р. досягли 45 %¹⁰², у 2017 р. – близько 22,6 %.

За джерелами основних доходів від експорту (більше 50 %) країни, що розвиваються, поділялися на: 1) експортерів палива (у 2007 р. 18 країн із часткою у світовому експорті 3,3 %); 2) експортерів іншої первинної сировини. Це 42 країни з часткою у світовому обсязі експорту 1,2 %; 24 країни з відносно високим ступенем диверсифікації експорту – 3,6 % світового експорту; 35 країн, що розвиваються,

¹⁰² Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. Київ, 2002. 180 с.

з часткою у світовому експорті 0,7% одержують валютні доходи від експорту послуг і приватних трансфертів. У структурі експорту тільки в 15 країнах останньої групи переважає готова промислова продукція, з них – 11 країн Азії, у т. ч. нові індустріальні країни Південно-Східної Азії (Гонконг, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея), а також Бангладеш, Китай, Індія, Малайзія, Пакистан, Таїланд, Філіппіни, Бразилія, Мексика і Туреччина, сукупна частка яких у світовому обсязі експорту становила 19%¹⁰³. Подібна тенденція зберігається й у 2017 р.

Наведені дані підтверджують посилення світової економічної дискримінації і втрати ресурсів країнами, що розвиваються, в умовах експортної експансії розвинених країн. Подібна «ресурсна» дискримінація та зростання динаміки розвитку глобальної економіки стали об'єктивною передумовою створення міжнародних організацій для регулювання глобальної економіки. Позитивні результати їх діяльності поєднуються з фінансовими кризами у деяких країнах. Зокрема, саме з виконанням рекомендацій МВФ пов'язують фінансові кризи 1994 р. у Мексиці та Аргентині, 1997 р. – у країнах Південно-Східної Азії, 1998 р. – у Росії, у 2000–2002 рр. – в Аргентині. Значущими чинниками валютних криз у країнах Латинської Америки, Південно-Східної Азії та Східної Європи були дефіцит платіжного балансу, переважання частки портфельних інвестицій у загальному обсязі іноземних інвестицій¹⁰⁴. Проте вагомим чинником вважають і неефективні умови одержання кредитів МВФ.

Ураховуючи те, що створення міжнародних організацій (СОТ, МВФ, СБ) ініційоване для «зміцнення» економічного співробітництва саме економічно розвиненими країнами, можна припустити, що наддержавні багатосторонні системи регулювання спрямовані не на забезпечення цивілізованої конкуренції для всіх країн, а для досягнення економічної вигоди країн-лідерів. Таким чином, дискримінація інституційно підтримується наддержавними міжнародними організаціями. При цьому надання кредитів неплатоспроможним країнам з недосконалими інститутами та високим

¹⁰³ Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. С. 32–36.

¹⁰⁴ Там само.

рівнем корупції є проявом цільової політики погіршення економічної ситуації країни-реципієнта, створення нових ринків збуту і доступу до стратегічно важливої сировини в обмін на заборгованість. Збільшується обсяг нелегальних міжнародних торговельних трансакцій як об'єктивна реакція на неспроможність перемагати в умовах глобальної конкуренції.

На сучасному етапі глобалізації можна виокремити шість часових періодів (субетапів) за динамікою, обсягами та структурою глобальної економіки.

Упродовж першого (1950–1973 рр.) міжнародна торгівля розвивалася відносно рівномірно із середньорічними темпами у 50-ті роки – 7%; у 60-ті – від 8,4 до 11,8%. У 1950–1960-х роках темпи зростання торгівлі у країнах, що розвиваються, були нижчі, ніж у розвинених країнах. Особливо високими темпами розвивалася зовнішня торгівля у Японії, експорт якої за 1955–1971 рр. зріс в 10,3 раза, у Німеччині – у 4,8 раза¹⁰⁵.

На другому субетапі (1973–1980 рр.) світові ціни на нафту, а пізніше й на інші види сировини, стрімко зросли. Пропозиція нафти знизилася, що спричинило її дефіцит на світовому ринку, поряд із тенденцією до зростання цін на інші види мінеральної та сільськогосподарської сировини. «Нафтові шоки» стали однією з причин формування організації «Братів-мусульман», яка згодом перетворилася на міжнародну терористичну організацію «Аль-Каїда»¹⁰⁶. Підтвердженням того, що глобалізація на цьому субетапі стає одним із чинників ілєгалізації світового господарства, є зародження та активізація діяльності міжнародних злочинних угруповань, які не лише здійснюють терористичну діяльність, а й контролюють світові ринки наркотиків, торгівлю людьми, нелегальні ринки зброї, золота і коштовностей.

Третій субетап (80-ті роки ХХ ст.) характеризувався зниженням світових цін на ресурси, що стало передумовою негативного глобального «шоку», особливо для країн-експортерів сировинних товарів, оскільки ціни на сировину наприкінці десятиріччя були нижчі

¹⁰⁵ Світовий банк: сайт. URL: www.worldbank.org

¹⁰⁶ Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для Європейської безпеки: матеріал експертної дискусії, 14 серп. 2008 р./за заг. ред. Ю.Г. Рубана. Київ, 2008. 42 с.

на 28–30% від рівня 1980 р.¹⁰⁷. Світові ціни на нафту й мінеральне паливо знизились у два рази всередині 80-х років і в 1990 р. досягли 70% рівня 1980 р. Якщо з 1984 р. спостерігалось абсолютне зниження світового товарообороту, то за 1980–1990 рр. обсяги світового експорту та імпорту зросли у 1,7 раза.

Експорт розвинених країн за період, що аналізувався, збільшився майже в 2 рази, імпорт – в 1,8 раза; країн, що розвиваються, – відповідно в 1,4 та 1,7 раза¹⁰⁸, що свідчить про своєрідну «торговельну агресію» з боку імпортерів сировини, яка не могла не знайти свого об'єктивного відображення в діях мусульманських екстремістських угруповань, зважаючи на домінування мусульманських країн на світовому ринку експорту енергоресурсів.

Четвертий субетап (90-ті роки ХХ ст. – 2000 р.) характеризувався впливом тривалого економічного зростання економіки США, що продовжувалося до кінця 2000 р., та уповільненням динаміки японської економіки, а також впливом азійської валютно-фінансової кризи 1997–1998 рр. та російської кризи 1998 р. Упродовж 1990–1997 рр. обсяги світового товарообороту збільшувалися щорічно на 7–8%, у т. ч. експорт зріс у 1,5 раза до показника в 5,3 трлн дол. США, імпорт збільшився на 60,5% (5,6 трлн дол. США)¹⁰⁹.

Під час п'ятого субетапу (2001–2008 рр.) спостерігалися кризові явища на іпотечному та фінансовому ринках США, які в 2008–2010 рр. переросли у найбільшу фінансово-економічну кризу за всю історію світового ринку капіталів.

Шостий субетап розпочався у 2009 р. і триває донині. На сучасному етапі глобалізації спостерігається певний колапс міжнародної фінансово-економічної системи. Порівняно із світовими фінансовими кризами ХХ ст., що відбулись у 30-ті, 70-ті, 90-ті роки ХХ ст., криза 2008–2010 рр. характеризувалася масштабністю негативних наслідків не лише для фінансової системи, а й для всієї глобальної економіки (на ринку продукції добувної промисловості, іпотечному та валютному ринках, ринку праці, послуг тощо).

¹⁰⁷ Владимірова І.Г. Глобалізація мирової економіки: проблеми и последствия. *Менеджмент в Росії и за рубежом*. 2001. № 3. С. 4–5.

¹⁰⁸ Voanch R. *Economy for scientists: Eastern Europe view*. Paris, 2005. 689 p.

¹⁰⁹ Там само. Р. 92.

Найважливішим чинником неврівноваженості глобальної економіки є постійний дефіцит платіжного балансу США внаслідок негативного сальдо зовнішньої торгівлі, яке в 1985–2008 рр. становило -260,3 млрд дол. у середньому за рік, а в 1990–2012 рр. – близько -353,9 млрд дол. Якщо ще в 1980 р. сальдо поточного рахунку було позитивним і становило 2,3 млрд дол. (0,1 % від ВВП), то в 2008 р. його дефіцит становив 485,9 млрд дол. США (3,3 % від ВВП, або 1,58 тис. дол. у розрахунку на одну особу), у 2017 р. – 639,1 млрд дол. США (3,3 % від обсягу ВВП, або 2 тис. дол. у розрахунку на одну особу). У 2021 р. експерти МВФ прогнозують відповідний показник на рівні 887,6 трлн дол. США. Зауважимо, що було подолано також критичну межу (60 % від ВВП) стосовно обсягу державного боргу США. У 1980 р. загальний нетто-борг становив 43,6 % від ВВП, у 2008 р. – 65,3 %, у 2017 р. – 82,1 %, у 2021 р. він прогнозується на рівні 81,5 %. Валовий державний борг у відповідні періоди оцінювався на рівні 30,3, 50,7, 107,5 та 106 %¹¹⁰. Відомо, що джерелами покриття дефіциту можуть бути як позики в різній формі, так і емісія національної валюти. На відміну від інших країн, США покривають дефіцит платіжного балансу своєю національною грошовою одиницею, що забезпечує жорсткий контроль за міжнародною фінансовою системою з боку США.

Реалізована глобальними лідерами дискримінаційна політика для забезпечення її ефективності потребує інституційного закріплення на глобальному рівні та жорсткого управління і, що найголовніше, контролю за діяльністю потенційних конкурентів. Суб'єктами управління глобальною економікою стали наддержавні організації, які контролюють практично всі сфери світового господарства. Причому певні позитивні ефекти від їхньої діяльності поєднуються з негативними наслідками для окремих країн.

Валютний ринок таких перехідних економік, як Україна, зазнає тиску мобільного короткострокового капіталу через залучення урядом коштів іноземних інвесторів для фінансування дефіциту державного бюджету, що деформує структуру фінансування

¹¹⁰ International Monetary Fund: сайт. URL: https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/01/weodata/weorept.aspx?sy=2014&ey=2021&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&pr1.x=88&pr1.y=16&c=111&s=GGXWDN%2CGGXWDN_NGDP%2CGGXWDG%2CGGXWDG_NGDP%2CBCA%2CBCA_NGDPD&grp=0&a=

платіжного балансу. Це доповнює процес т. зв. «відпливу» капіталу, оскільки поряд із такими стимулами до вивезення капіталу, як освоєння зарубіжних ринків збуту, отримання за кордоном вищих прибутків, виникають вагомі мотиви саме для відпливу капіталу, особливо суспільно нелегітимного.

А. Меретуков пояснює явище відпливу капіталу нелегальною міграцією короткострокового капіталу або рухом т. зв. «гарячих грошей» у формі портфельних інвестицій¹¹¹. А. Биков, К. Ривкін вважають, що відплив капіталу зумовлений несприятливим для потенційних інвесторів інвестиційним кліматом¹¹². Тобто в нестабільних трансформаційних економіках відплив капіталу відбувається не лише і не стільки з метою вищих прибутків, скільки в пошуках ефективнішої системи регулювання економічної діяльності. У цьому процесі важливе місце належить офшорним юрисдикціям, діяльність яких недостатньо контрольована ключовими суб'єктами глобалізації і, як наслідок, виникають стимули до «відмивання» грошей. Точна кількість офшорних фірм у світі наразі невідома, проте масштаби їхньої діяльності, як зазначають експерти, характеризуються істотним зростанням. За даними *Tax Justice Network*, лише в 2010 р. в офшорах зберігалось 21–32 трлн дол. США¹¹³. За розрахунками аналітичної компанії *Boston Consulting Group*, у 2017 р. в офшорах розміщується близько 10–13% світового ВВП, що становить близько 16,1 трлн дол. США¹¹⁴.

У глобальній економіці МВФ, виступаючи інструментом фінансового тиску з боку США, сприяє постійному зростанню обсягів «зарубіжних» доларів. Можна припустити, що узалежнення економік інших країн від США реалізовується МВФ як певна послідовність етапів. Глобалізація потоків капіталу неоднозначно впливає на динаміку світових господарських процесів. Експорт капіталу сприяє транснаціоналізації виробництва і посиленню

¹¹¹ Меретуков А.Г. Правовые и криминалистические аспекты преступлений, совершаемых в сфере внешнеэкономической деятельности: учеб. пособие. Краснодар, 1998. С. 58.

¹¹² Биков А.О. О нарушениях законодательства при приватизации федеральной собственности. *Экономика и жизнь*. 1994. № 7. С. 22. ; Ривкин К.Е. Криминалистическая характеристика современных присвоенных. *Экономика и жизнь*. 1995. № 17. С. 45–5.

¹¹³ Tax Justice Network – Research on Offshore Finance and Tax Havens: сайт. URL: <https://www.taxjustice.net>

¹¹⁴ BCG – Global Management Consulting: сайт. URL: <https://www.bcg.com>

конкурентоспроможності продукції на міжнародних ринках. У той же час відплив капіталу негативно впливає на національний економічний розвиток.

Загрозливих для глобальної економіки масштабів досягло «відмивання брудних грошей» (наприклад, у Таїланді обсяги щорічно досягають майже 28,5 млрд дол. США, або 15% ВВП країни¹¹⁵). За оцінками експертів МВФ, т. зв. «кримінальний валовий продукт» (доходи від торгівлі наркотиками, фінансове шахрайство, рекет, торгівля людьми, незаконний ігровий бізнес тощо) становить 2–5% сукупного обсягу світового ВВП. Значна частина цих коштів легалізується через економічних агентів, які оперують значними обсягами готівкових коштів у торгівлі нерухомістю та предметами розкоші, у юридичній сфері, діяльності казино, гральних автоматів, лотерей. «Відмитий» капітал часто використовується для активізації потоків нелегальних мігрантів. З огляду на зазначене можна зробити висновок про високий рівень глобалізованості й водночас про нестійкий характер світової фінансової системи, а також про неминучість виникнення внутрішньоекономічних кризових явищ.

Характерною ознакою глобалізації вважаємо поширення екологічних злочинів, що пов'язано з прискоренням темпів і зростанням масштабів міжнародного співробітництва. Екологічні злочини є одним із найрентабельніших видів транснаціоналізації іллегальної діяльності. Значущість проблеми глобальної екологічної злочинності призвела до збільшення кількості багатосторонніх угод, національних законів і норм, спрямованих на захист від забруднення довкілля, захист тварин і рослин, які зникають, запобігання надмірній експлуатації природних ресурсів. За оцінками урядових експертів США, локальні й міжнародні злочинні угруповання щорічно одержують близько 22–31 млрд дол. США за розміщення небезпечних відходів, контрабанду заборонених отруйних речовин та нелегальне використання і продаж природних ресурсів¹¹⁶. Значні обсяги видатків бюджетів на легальне ізолювання радіоактивних відходів і небезпечних хімічних речовин створили сприятливе середовище для розвитку ринку іллегальних послуг, з обсягом доходів

¹¹⁵ Transparency International: сайт. URL: <http://www.transparency.org>

¹¹⁶ Ecological crimes. New York: Transparency international, 2005. P. 12.

10–12 млрд дол. США щорічно¹¹⁷. Більшість із цих обробок реалізовується за схемою «захоронення за готівку» (*trash-for-cash*) у країнах Східної і Центральної Європи, Азії й Африки, де витрати на захоронення цих відходів і речовин істотно нижчі, а екологічні закони лояльніші.

Недосконалість спеціалізованого законодавства, що регулює подібну «господарську» діяльність, значні обсяги витрат для правозастосування і недостатня ефективність застосування покарання (здебільшого незначні штрафи) знижують до мінімуму ризики, пов'язані із розміщенням небезпечних відходів. У 2007 р. офіційні особи Італії заявляли, що 11 млн т отруйних і шкідливих промислових відходів щорічно розміщуються на 2 тис. внутрішніх нелегальних смітників у Середземному морі. У 2008 р., згідно з публічними заявами представників європейських правоохоронних органів, принаймні 53 італійські злочинні групи займалися вивозом та розміщенням небезпечних відходів в Албанії, країнах Східної Європи і на Західному узбережжі Африки. Незаконне використання природних ресурсів і торгівля ними є істотним джерелом доходів для іллегальних організацій зі щорічним доходом близько 5–8 млрд дол. США¹¹⁸.

Отже, глобалізація – це не ринковий, а інституційно керований процес з боку основних суб'єктів мегасистеми сучасного світового порядку.

Модифікуючи теоретичні положення Е. Азроянца доповненням іллегальною компонентою, пропонуємо концептуалізацію об'єктивних передумов, закономірностей і системних характеристик негативних інституціональних наслідків сучасного етапу розвитку глобальної економіки та негативного зворотного зв'язку у формі реакції соціуму окремих країн чи метарегіонів (*табл. 2.1*).

До суперечностей найбільшої масштабності й гостроти, спричинених процесом глобальної економічної інтеграції або сучасного етапу розвитку глобальної економіки, належить насамперед поглиблення антагонізму між глобальною експансією монополій і національним економічним суверенітетом країн.

¹¹⁷ Ecological crimes. P. 35.

¹¹⁸ Там само. P. 73.

Таблиця 2.1. Негативні інституціональні наслідки сучасного етапу глобалізації

Чинники глобалізації	Характеристика негативних інституціональних наслідків глобалізації	Реакція суспільств на негативні виклики глобалізації
<p>Неоліберальна глобалізація (глобалізація «згори»). Формування однополярного світу</p>	<p>Глобалізація тіньової економіки і політики, злочинності й тероризму</p>	<p>Глобалізація протесту і пошуку альтернативи (глобалізація «знизу»). Асоціалізація світу. Проект багатопольярного світу. Альтерглобалізм</p>
<p>Неоліберальна «псевдоринкова економіка»</p>	<p>«Приватизація» політики. Вторгнення ринку в соціальну й духовну сфери. Перетворення духовних цінностей на товар. Вихід у недостатньо регульований наддержавний простір, пригнічення держави. Ліберальний фундаменталізм</p>	<p>Зростання ворожості суспільств до своїх лідерів. Швидке зростання кількості неурядових організацій, суспільних мережевих структур та опозиційних рухів</p>
<p>Перетворення ТНК, ТНБ і міжнародних економічних організацій на основних суб'єктів глобальної економіки. Контроль з боку країн-лідерів над міжнародними інституціями. Розподіл світового доходу. Мегарегіоналізація, альтерглобалізація</p>	<p>Зниження ролі держави, самообмеження суверенітету на користь міжнародних наддержавних регуляторів і ТНК. Недотримання і послаблення демократичних принципів і механізмів. «Перехоплення» ТНК політичних і соціальних функцій держави. Прагнення інфільтрації в органи державного управління злочинності. Зростання майнової нерівності й використання цієї асиметричності як головного джерела «енергії» процесу глобалізації</p>	<p>Етносепаратизм, національні конфлікти. Ворожість до країн-лідерів. Опозиційні рухи, антиглобалізм, альтерглобалізм, мегарегіоналізм</p>
<p>Модернізація і відкритість національних економік. Формування правил гри країнами-лідерами. Експансія та економічні, інформаційні, духовні інструменти міжнародної політики</p>	<p>Відсутність у країн-лідерів відчуття національної та соціальної відповідальності в глобальній економіці. Руїнування економік слабозвинених країн. Застосування подвійних стандартів. Збільшення державних доходів країн-лідерів, зростання кількості країн-банкрутів світової периферії. Збільшення вартості модернізації</p>	<p>Релігійний фундаменталізм. Тероризм як нова технологія війни. Існування переліку країн «нон-грата». Виникнення гібридних воєнних, торговельних, інформаційних, гуманітарних конфліктів, їх трансформування в локальні прояви «Третьої світової війни»</p>

Продовження табл. 2.1

Чинники глобалізації	Характеристика негативних інституціональних наслідків глобалізації	Реакція суспільств на негативні виклики глобалізації
Глобалізація фінансових ринків	Формування приватних суб'єктів ринку, здатних з допомогою спекулятивних операцій руйнувати локальні та національні ринки. Відсутність надійних механізмів та інструментів контролю. Підвищення ступеня ризику, поширення кризових загроз	Негативна реакція національних суспільств і урядів на неконтрольованість ринків і діяльність міжнародних фінансових спекулянтів. Вироблення механізмів захисту національних економік, критика міжнародних організацій, нездатних впливати на стабільність світових, фінансових і товарних ринків
Міжнародний поділ праці. Пошук доступу до світових ресурсів. Споживацьке руйнівне ставлення до природи	Економічна експансія країн-реципієнтів трудових ресурсів; нееквівалентність міжнародного обміну; екологічна криза; біосферне паразитування країн-лідерів	Посилення протекціонізму. Ресурсне виснаження. «Заморожування» відсталості. Нелегальна еміграція. Збільшення чисельності діаспор. Руйнування усталених соціальних відносин суспільства, негативні наслідки «втрати коріння». Національний егоїзм країн-донорів
Посилення інформатизації, поширення глобальних комунікацій, мережевих структур, створення <i>high-hume</i> технологій	Формування глобальних «інформаційних олігархічних структур». Асиметричність та недостовірність поширення інформації. Інформаційна окупація і війни	Використання мережевих структур, можливостей інформаційних технологій і комунікацій у злочинних цілях. Шовінізм, ізоляціонізм. Інформаційні війни
Масове суспільство споживання. Глобалізація культури. Екуменізм – глобалізація релігії	Індивідуалізм на межі асоціальності. Індустрія задоволень і гедонізм. Культ тіла і його пристрастей. Масова культура спрощення і приниження духовних цінностей, руйнування моралі. Вплив на свідомість, формування громадської думки	Максимально сприятливе середовище для зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму, торгівлі людьми. Людина – стереотип, керований модою, рекламою, телебаченням. Війна шоу-бізнесу з високим мистецтвом. Війна вульгарності й аморальності з духовністю та мораллю
«Вестернізація»	«Тиражування», експансія та імплементація масової культури	Протистояння цивілізацій і культур

Джерело: складено за ¹¹⁹.

¹¹⁹ Азроянц Э.А. Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. Москва, 2002. С. 85 ; Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації: монографія/ [за ред. Д.Г. Лук'яненка]. Київ, 2001. С. 80–81.

Діяльність сучасних ТНК, зорієнтована на реалізацію ними стратегій глобальної експансії, зумовлює найбільш небезпечний виклик функціонуванню національних держав у відкритому глобальному середовищі – ослаблення їх регулюючої ролі в міжнародних економічних відносинах. Це проявляється в істотному звуженні можливостей держав проводити самостійну політику з регулювання національних ринків і з контролю за національним багатством. Унаслідок цього структура економічного суверенітету країн зазнає суттєвої модифікації, яка охоплює всі підсистеми їх національних економічних систем і трансформує відповідно до глобальних тенденцій та інтересів міжнародних монополій.

З послабленням впливу на світогосподарські процеси національних держав посилюється роль інститутів, що формують каркас системи глобального менеджменту: міжнародних та неурядових організацій, які, будучи підконтрольними глобальному фінансово-промислому капіталу, забезпечують його безперешкодне проникнення в будь-яку країну світу з метою отримання надприбутків.

Така місія сучасних інститутів глобального управління навіть не приховується. Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що в щорічній доповіді міністра оборони США президенту і Конгресу серед життєво важливих інтересів цієї країни, захищати які повинні американські збройні сили, поряд із забезпеченням життєдіяльності держави і суспільства, виокремлюються інтереси американських ТНК.

Ефективність реалізації міжнародними монополіями глобальних стратегій визначальною мірою залежить від їх конкурентних позицій у найбільш прибуткових галузях економіки з високою продуктивністю праці, інноваційною оснащеністю виробництва, сучасними методами його організації та управління і відносно низькими виробничими витратами. Не випадково, що саме ці галузі світової економіки на сьогоднішній день найбільшою мірою залучені до процесів глобальної монополізації капіталу, внаслідок чого деформуються пропорції глобального виробництва і загострюються суперечності як між самими монополіями-гігантами, так і між підприємствами монополізованого і немонополізованого секторів економіки.

Ці суперечності знаходять відображення в асиметрії обсягів і рівнів накопичення капіталу в міжнародному вимірі. Діяльність сучасних міжнародних монополій у соціальному плані означає пред'явлення ними зростаючого попиту не тільки на робочу силу країни свого базування, а й на міжнародний контингент найманих працівників. При цьому глобальний капітал, як правило, спрямовується в ті центри концентрації робочої сили, де вона значно дешевша порівняно з вартістю робочої сили в країні базування ТНК, оскільки ключовим компонентом стратегій міжнародних монополістичних структур є сувора економія витрат за рахунок скорочення фонду оплати праці. Підтверджує це стрімке скорочення зайнятості в метрополіях, коли темпи зростання чисельності іноземних працівників ТНК істотно випереджають темпи зростання зайнятості місцевої робочої сили.

За 1993–2011 рр. частка іноземної робочої сили в сукупній зайнятості 10 найзначніших світових монополій виросла з 36 до 62,5 %, при тому що список найприбутковіших корпорацій і корпораций, які є найбільшими роботодавцями, зазвичай не збігається.

Збільшення частки іноземного контингенту найманих працівників міжнародних монополій відбувається на тлі швидкого скорочення ними робочих місць. Ця тенденція особливо чітко позначилася на початку 90-х років минулого століття, а зараз набула довгострокового характеру, про що свідчить той факт, що протягом зазначеного періоду сукупна зайнятість в 10 найбільших світових монополіях скоротилася з 2,5 до 1,6 млн осіб. Особливо яскраво ця тенденція проявляється в період криз. Така суперечність демонструє асиметрію між обсягами корпоративних вкладень у соціальний капітал і масштабами його споживання ТНК.

Поглиблення глобалізаційних процесів значною мірою актуалізує проблему зміцнення конкурентних позицій регіонів і локальних утворень у глобальному середовищі, а також питання співвідношення глобальних і локальних економічних інтересів, що в науковій літературі отримало назву «глокальність».

Отже, можливості будь-якого регіону перетворити свої традиційні економічні ресурси на глобальні та створити унікальні (тобто такі, які неможливо скопіювати й відтворити в інших точках

планети) конкурентні переваги локального характеру визначають його здатність адекватно відповісти на глобальні виклики.

Сучасний постіндустріальний світ формується як відносно замкнена господарська система, елементи якої взаємодіють насамперед із тими країнами й регіонами, які вже досягли або здатні в недалекому майбутньому досягти аналогічного рівня економічного й технологічного розвитку.

Матеріальним вираженням цієї тенденції є зростаюча економічна самодостатність і автономність розвинених держав по відношенню до решти країн світу і концентрація на їх території домінуючої частини торговельних, інвестиційних і міграційних потоків. Так, частка країн з високими доходами, де проживає лише 19% світового населення, у глобальній торгівлі товарами і послугами складає близько 74%, майже 77% – у загальних обсягах залучених прямих іноземних інвестицій і майже 90% – портфельних інвестицій. Водночас відповідні показники для держав із середніми доходами становлять лише 15,6, 12,5, 4,2% відповідно, а для країн з низькими доходами – усього 2,7, 1,1 і 0,01% відповідно.

Розглянуті вище прояви антагонізму слугують основою асиметрії між економічною самодостатністю й автономністю розвинених держав світу і посиленням залежності від зовнішніх ринків країн, що розвиваються.

2.2. НЕДОЛІКИ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Критика глобалізації будується на невизнанні її сприятливих наслідків і наголошенні на тому, що сили, які стоять за глобальними економічними трансформаціями, виступають проти використання глобальних регуляторних інструментів, сприяють створенню транснаціональних утворень, дії яких підривають стабільність державних соціальних структур, не відповідають суспільним потребам і є абсолютно неконтрольованими.

Окреслимо базові критичні зауваження до процесів глобалізації з точки зору різних наукових шкіл.

1. Проявом глобалізації є стратифікація світової спільноти. Не всі інтеграційні зусилля призводять до об'єднуючого результату – могутні та розвинені держави всупереч глобалізації зберігають та захищають власний силовий та економічний потенціали. Інформаційна революція не змогла вирівняти соціально-економічний розвиток країн. У світовій економіці відбувається посилена маргіналізація країн, що розвиваються, – тобто розвинені країни, по суті, залишають переважну більшість людства поза межами економічного прогресу¹²⁰.

2. Ідея вільної ринкової самостабілізації виявилась архаїчною. Просування «Вашингтонського консенсусу»¹²¹ за підтримки США

¹²⁰ Held D., McGrew A.G. *Globalization Theory: Approaches and Controversies*. Cambridge, 2007. 288 p.

¹²¹ *Вашингтонський консенсус* – тип макроекономічної політики, що був рекомендований МВФ і Світовим банком до застосування в країнах, що зазнали фінансової та економічної кризи наприкінці ХХ ст.

та міжнародних фінансових інститутів дисоціалізувало країни світової периферії¹²².

3. Скептична позиція щодо глобалізації. Глобалізація приховує конфронтаційну реальність міжнародної економіки та важко стримуваний баланс сил трьох регіональних блоків (Північної Америки, Європи та Східної Азії), в ареалі яких національні уряди зберігають всю свою колишню міць. Сили інтернаціоналізації регулюються національними урядами, які визначають напрями подальшої лібералізації. Тобто глобалізація не пом'якшує, а посилює світову економічну нерівність і створює додаткові можливості ТНК за рахунок малого та середнього бізнесу, що менше залучений до сучасних технологій¹²³.

4. Неконкурентоспроможність. У провідних країнах світу ефективність виникає в досить великих зонах виробництва, які внаслідок відкриття кордонів стають неконкурентоспроможними для зарубіжних експортерів, здатних демонструвати нижчий рівень витрат¹²⁴.

5. Створення вільного ринку для товарів. Найбільш доцільним є формування вільного ринку для товарів, а не для капіталу, оскільки останній є нестабільним за власною природою і вимагає державного контролю – як мінімум контролю за обмінними курсами¹²⁵.

6. Феномен впливу капіталу. Глобалізація дає доступ до багатих і справедливих ринків демпінговим товарам з країн із дешевою робочою силою, спричиняючи цим вплив вільного капіталу в країни, що розвиваються, та послаблює позиції розвинених країн¹²⁶.

7. Глобалізація/вестернізація. Головна проблема полягає у встановленні співвідношення між глобалізацією та вестернізацією¹²⁷:

а) глобалізація є ширшим поняттям за вестернізацію і практично дорівнює процесу модернізації;

¹²² Scholte J. *Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization*. Globalization: Theory and Practice. 1996. Pp. 44–45.

¹²³ Beck U. *What Is Globalization?* Cambridge, 2000. Pp. 9–10.

¹²⁴ Held D., McGrew A.G. *Globalization Theory: Approaches and Controversies*.

¹²⁵ Goldberg P., Pavcnik N. *Distributional Effects of Globalization in Developing Countries*. *Journal of Economic Literature*. 2007. Vol. 45. No. 1. URL: <http://www.nber.org/papers/w12885.pdf?new>

¹²⁶ Wallerstein I. *Globalization or the Age of Transition*. *International Sociology*. 2000. Vol. (2). No. 6. Pp. 249–265.

¹²⁷ Ferguson N. *Civilization: The West and the Rest* Paperback. Penguin Books. Reprint edition. 2012. P. 432 ; Darling F.C. *The westernization of Asia: A comparative political analysis*. Boston, 1979. 320 p. ; Robertson R. *The three waves of globalization: A history of a developing global consciousness*. Nova Scotia, 2003. Pp. 7–11.

б) глобалізація як глобальна дифузія Західного модернізму і Західних інститутів.

Головним питанням є те, чи зможе незахідний світ вступити до фази глобалізації, не відчувши попереднього впливу вестернізації, консервації власної культури задля ефективного цивілізаційного підґрунтя вестернізації, що була активно сприйнята суспільством.

До недоліків глобалізації варто віднести соціальну нерівність, деградацію довкілля, фрагментацію виробництва (ліквідація робочих місць і безробіття у розвинених країнах), зниження конкурентоспроможності підприємств промисловості та сільського господарства розвинених країн (знижує якість життя працівників у розвинених країнах), зростаючу загрозу впливу на культуру (рівнобіжно з глобалізацією економіки та торгівлі культура також імпортується та експортується).

Усі дослідники справедливо вказують на те, що глобалізація економіки – досить суперечливий феномен. З одного боку, її сутнісні риси загалом сприяють підвищенню ефективності світового господарства, економічному та соціальному прогресу людства. З іншого боку, форми прояву цих рис нерідко принижують інтереси широких верств населення у всьому світі й цілих країн, що не входять у перелік держав «золотого мільярда». Нинішня неоліберальна модель глобалізації економіки має низку негативних моментів, що характеризуються гострими колізіями і конфліктами між різними агентами (учасниками) світогосподарських та інших міжнародних відносин. Глобалізація не виправдала багатьох надій широких верств світової громадськості щодо подолання розколу світу на дві протилежні суспільні системи, перетворивши інтернаціоналізацію у справді глобальний феномен.

До суперечливих і негативних сторін зазначеної моделі слід віднести насамперед такі аспекти.

1. Глобалізація сприяє швидкому поширенню транскордонної злочинності¹²⁸.

2. Швидке перенесення економічних збоїв і фінансових криз із одних регіонів світу в інші, а при поєднанні кількох вагомих негативних факторів – надання їм глобального характеру. Особливо це

¹²⁸ Waters M. Globalization. London, 1995. 185 p.

стосується міграції короткострокових спекулятивних капіталів на фінансових ринках. При цьому негативну роль відіграє електронізація обміну цінними паперами через Інтернет, незважаючи на те, що телекомунікаційна революція істотно сприяла зміцненню світового господарства і його прогресу. Інтернет накладає певні кліше на поведінку світових фінансових брокерів та уніфікує її в різних фінансових центрах. У результаті в передкризових умовах вони часто діють в одному й тому ж негативному напрямі, даючи «синергетичний» прокризовий ефект¹²⁹.

3. Процеси глобалізації зменшують економічний суверенітет як атрибут влади національних держав і потенціал економічного регулювання відповідних національних урядів, що виявляється в зростаючій залежності від «своїх» та іноземних ТНК і їх лобі. Сучасні ТНК п'ятого покоління, що належать до вищого ешелону такого роду корпорацій, функціонують як автономні суб'єкти, визначаючи стратегію і тактику своєї світогосподарської поведінки незалежно від правлячих у своїй країні політичних еліт, які, швидше, самі залежать від них. Цей процес, що суперечить принципам побудови демократичної держави, менш чітко проглядається в США та інших країнах «золотого мільярда» і, навпаки, більш очевидний у державах, слабших економічно та військово-політично. Іншими словами, склалася досить гостра суперечність між глобалізацією і національним суверенітетом (особливо в галузі економіки) багатьох держав¹³⁰.

4. Глобалізація, істотно послабивши традиційні національні системи державного регулювання економіки, водночас не призвела до створення таких міжнародних, а тим більше наднаціональних механізмів регулювання, які заповнювали б прогалини, що виникли в результаті цього. Винятком, певною мірою, є лише ЄС, особливо Європейська валютна система, яка представляє не весь простір, де панує та продовжує розвиватися глобалізація економіки. Усе це узгоджується з висновком про те, що загальне зниження керованості є головною тенденцією розвитку міжнародної системи сьогодні і залишатиметься таким само впродовж

¹²⁹ Held D. *Global transformations: Politics, economics and culture*. Stanford, 2002. 515 p. ; Waters M. *Globalization*.

¹³⁰ Yip G., Hult T. *Total Global Strategy*. (3rd ed.). Boston, 2012. 320 p.

найближчого десятиліття. Глобалізація спричинила трансформацію системи міжнародних економічних відносин та зробила її менш передбачуваною, що ставить під сумнів надійність довгострокових прогнозів розвитку світової економіки¹³¹.

5. Наявність суперечності між глобалізацією економіки як об'єктивним процесом із його переважно позитивними ефектами й сьогодишньою моделлю глобалізації. Сучасна неоліберальна модель глобалізації, що пропагується й реалізується, головним чином, у власних інтересах країнами «золотого мільярда», націлена на отримання максимальної вигоди з прискороного розвитку світової економіки для високорозвинених держав без достатнього врахування інтересів інших країн. Саме тому останнім часом у багатьох країнах набули істотного поширення рухи антиглобалістів, тобто принципівих противників глобалізації, і альтерглобалістів (тих, хто заперечує не глобалізацію як таку, а антисоціальну спрямованість сучасної неоліберальної моделі глобалізації економіки, та шукає альтернативну модель у вигляді «нової парадигми»)¹³².

6. Неоліберальна модель зумовила диференціацію світу на країни, які отримали позитивні ефекти від глобалізації, і такі, що відчувають переважно її негативний вплив. Причому залежно від критеріїв, які застосовуються дослідниками для поділу країн на ці дві групи, склад їх відрізняється. Існують труднощі адаптації до викликів глобалізації для країн, що розвиваються, і для країн з перехідною економікою через відсутність у них коштів у такому обсязі, яким володіють промислово розвинені країни, та недосконалість національних правових, економічних, адміністративних систем і механізмів. Це змушує країни з перехідною економікою, і особливо країни, що розвиваються, приймати правила гри, запропоновані сильнішими учасниками світового господарства.

Зростаючий розрив у рівні добробуту багатих і бідних країн веде до витіснення останніх на узбіччя світового господарства, збільшення безробіття, зубожіння населення. Розвинені країни цілком правомірно

¹³¹ Friedman T. *The World is Flat: The Globalized World in the Twenty-First Century*. London, 2006. 593 p.

¹³² Bebbington A., Humphreys D. *An Andean Avatar: Post-Neoliberal and Neoliberal Strategies for Securing the Unobtainable*. *New Political Economy*. 2011. No. 16 (1). Pp. 131–145.

вказують на те, що глобалізація в тому вигляді, в якому вона розгорталася в минулі роки, не тільки не вирішила, але навіть загострила проблеми, що заважають справжній інтеграції цих країн у систему світогосподарських зв'язків і більш-менш задовільного вирішення ними проблеми бідності та відсталості. Про глибину глобальної проблеми бідності та відсталості в країнах, що розвиваються, свідчить той факт, що з усіх мешканців планети лише 0,5 млрд осіб живуть у достатку, а решта населення відчуває гостру нестачу коштів чи навіть потерпає від жахливого зубожіння. При цьому, якщо в 1960 р. доходи 10% найбагатшого населення світу перевищували доходи найбільш бідного населення в 30 разів, то до кінця ХХ ст. це співвідношення зросло до 82¹³³.

У той же час дослідники, як правило, погоджуються з тим, що глобалізація економіки підсилює розшарування всередині країн, особливо найбідніших. Тенденція до глобалізації міжнародних ринків призводить до виникнення фундаментальної суперечності: властива цим ринкам нерівність сприяє посиленню нерівності в країнах, що розвиваються. Разом із цим, ще не встановлений внесок власне глобалізації, як і інших окремих факторів (закони ринкової економіки як такої та ін.), у формування й розвиток цього протиріччя.

7. Глобальний розподіл доходів також належить до проблематики науково-технологічної глобалізації. Звичайно, її досягнення прямо або опосередковано використовуються всім людством. Однак у першу чергу вони слугують інтересам ТНК і країнам «золотого мільярда». За деякими розрахунками, тільки 15% населення планети, що зосереджене в цих країнах, забезпечує майже всі світові технологічні інновації. Майже половина людства здатна використовувати наявні технології, у той час коли третина населення світу, ізольована від них, не здатна ні створювати власні інновації, ні використовувати зарубіжні технології. У такому стані перебувають найбідніші (за класифікацією ООН) народи світу (їх близько 50), більшість із яких мешкають в Африці¹³⁴.

¹³³ Gunnar G. Nyliberalismen er verken ny eller liberal – et idéhistorisk oppgjør med politisk falskmyntneri. Oslo, 2008. P. 288 ; Thomas P. From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms//Neoliberalism: A Critical Reader. London, 2005. Pp. 20–29.

¹³⁴ Morris J. The Pax Britannica. Vol. II: The Climax of the Empire. London, 1998. 69 p.; Scholte J. Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization. *Globalization: Theory and Practice*. 1996. Pp. 44–45.

Однозначно відповісти на запитання, що означає глобалізація для країн – загрозу чи нові можливості, дуже складно, адже баланс позитивних і негативних наслідків постійно змінюється. Проте реальність полягає в тому, що глобалізація являє собою об'єктивне й абсолютно неминуче явище сьогодення, яке можна сповільнити засобами економічної політики (що і відбувається в окремих випадках), але не можна зупинити або скасувати, бо це імперативна вимога сучасного суспільства та науково-технічного прогресу. Країнам необхідно адекватно реагувати на глобалізаційні процеси, щоб адаптуватися до нових умов і скористатися шансами, які надає інтернаціоналізація світової економіки.

Несправедливий розподіл вигод від глобалізації породжує загрозу конфліктів на регіональному, національному та інтернаціональному рівнях. Деякі вчені вважають, що можлива глобальна конвергенція доходів, аргументуючи це тим, що економіка бідних країн розвивається швидшими темпами, ніж багатих. Насправді швидке зростання характерне лише для невеликої групи країн Південно-Східної Азії («азійських тигрів»), тоді як найменш економічно розвинені країни мають набагато нижчі темпи зростання порівняно з багатими державами. У результаті відбувається не конвергенція чи вирівнювання доходів, а, швидше, їх поляризація. У процесі її країни зі швидкими темпами зростання входять у коло багатих країн, а бідні країни все більше відстають від них. Зростання розриву в доходах викликає невдоволення з їхнього боку, що може спричинити міжнародні конфлікти, оскільки бідні держави прагнуть приєднатися до клубу багатих країн і готові боротися з ними за свою частку у світовому виробництві. До того ж розподіл витрат та вигод глобалізації веде до нерівномірного розвитку галузей, занепаду деяких із них (вугільна промисловість, важке машинобудування, суднобудування тощо) з відповідними соціальними наслідками. Питання розподілу вигод є одним із найважливіших у процесі глобалізації світової економіки¹³⁵.

Сьогодні світова економіка все більше поляризується, економічна активність і відповідні прибутки концентруються у

¹³⁵ Simon C. *The Neoliberal Theory of Society/Neoliberalism: A Critical Reader*. London, 2005. Pp. 50–59.

трьох десятках ключових країн, переважним чином членів ОЕСР. Приєднання до світової ринкової системи постсоціалістичних країн, а також таких відсталих країн, як Мадагаскар або Нігер, не покращило їхнє економічне становище, а лише збільшило маргінальність. Тут слід відзначити, що значне зростання економічної та соціальної нерівності спостерігається також усередині постіндустріального світу. Нова еліта постіндустріалізму все більше відокремлюється від мас власного суспільства. В основі цього феномену лежить глобалізація багатства й локалізація бідності.

«Індекс бідності» (статистичний показник, який характеризує динаміку середньозваженої величини порогу бідності) засвідчує, що кожен восьмий громадянин у найбагатших країнах відчуває тенденцію до зростання соціальних проблем, що виявляється в його довгостроковому або хронічному безробітті, низьких доходах, які є нижчими за національну межу бідності, відсутності фінансових можливостей для придбання житла, а особливо у різкому подорожчанні освіти як засобу майбутнього професійного і людського розвитку. Виходячи з цього, можна очікувати подальше зниження рівня життя у бідних країнах та зростання поляризації між високоосвіченою елітою та бідними верствами у багатих суспільствах. Внаслідок цього у величезній масі світового населення накопичується глибоке невдоволення матеріальним становищем, мільйони людей зневірюються у можливості досягти справедливості у правовому полі або взагалі в цьому житті, їх охоплює страх перед майбутнім, який посилюється на тлі нездатності політичних інституцій усунути зростаючу напруженість¹³⁶.

У цілому треба визнати, що зростання глобальної соціальної нерівності руйнує соціальну базу політичної стабільності на національному і світовому рівнях. Саме вона є джерелом поширення тероризму, організованої злочинності, корупції, зрощування кримінальних структур з владою та бізнесом, поширення соціальних хвороб та явищ, як-от: наркоманія, СНІД, алкоголізм, проституція тощо. Глобалізація поглиблює прірву в економічних

¹³⁶ Thomas P. From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms//Neoliberalism: A Critical Reader. London, 2005. Pp. 20–29.

рівнях високорозвинутих країн та країн менш розвинених. Найхарактернішою ознакою глобалізації є посилення взаємодії і взаємозалежності в сучасному суспільстві, завдяки чому формується «світове суспільство». Ядром цього суспільства є глобальна економіка, що працює як єдина система в режимі реального часу і в масштабі усієї планети.

Якщо говорити про біполярний сценарій розвитку світу, то таким можна вважати виникнення біполярної системи Схід – Захід наприкінці 1940-х років, що супроводжувалося подвійною революцією у військовій сфері. У результаті цього просторові характеристики втрачали значення, перетворюючи Землю на єдине поле бою. Більшість політиків та економістів усе ж визнає глобалізацію реальним процесом, який швидко розвивається в усіх галузях суспільного життя, а його розуміння відрізняється від того, яке було 30–40 років тому. Насамперед це пов'язане з розпадом біполярної системи.

На сьогодні кумулятивно можна виділити два потенційні варіанти вдосконалення інституційної архітектури світу. У першому випадку переважає ініціатива одного з учасників системи. У другому – створюється новий наднаціональний інститут глобального регулювання – певний світовий центр з прийняття стратегічних рішень. Узявши за ознаку класифікації кількість полюсів влади, що координують світогосподарські процеси, інституційний устрій може набути такого вигляду: а) *уніполярна система*; б) *бі- чи триполярна система*; в) *поліполярна система*¹³⁷.

Біполярна система передбачає наявність двох управлінських полюсів, що в результаті консенсусу приймають узгоджені рішення, виконання яких обов'язкове для решти учасників міжнародних відносин. Ця система, з одного боку, передбачає активізацію міжнародного співробітництва найбільш розвинених країн світу, які готові йти на компроміси заради досягнення спільних інтересів, з іншого боку – пріоритетність рішень, що приймаються правлячою верхівкою для інших учасників міжнародних відносин. Теорія біполярного світу включає такі основні напрями

¹³⁷ Milliot E., Tournois N. The Paradoxes of Globalisation. Chippenham and Eastbourne: CPI Antony Rowe, 2010. 313 p.

інституційного забезпечення глобальних трансформацій: коаліції держав; коаліції регіональних інтеграційних утворень.

На сьогодні відсутнє чітке ядро, навколо якого міг би розпочатися процес консолідації. Найбільш вірогідними варіантами вважаються:

- «п'ятірка» постійних членів Ради Безпеки ООН (можливим є розширення складу);
- «велика сімка» (можливим є розширення складу);
- компромісний варіант: «центр», який, скоріше за все, формуватимуть США, ЄС, Японія, країни БРІКС.

Головним інструментом тиску на «периферію» можуть стати умови економічного, технологічного та інформаційного партнерства з «центром». Основним завданням союзу є не підкорення, а цивілізація «периферійних» територій. Коаліція регіональних інтеграційних об'єднань закладає підґрунтя майбутнього світоустрою, що передбачає¹³⁸:

- формування угруповань на основі економічних факторів (реакція на глобальні трансформації);
- домінування економічних факторів знижує вірогідність виникнення ієрархічних інституційних структур, рішення яких є обов'язковими для країн-членів;
- спрямованість у першу чергу на створення своєрідних «островів ліберальнішого економічного режиму», а не на побудову регіональних протекціоністських анклавів;
- поглиблення рівня регіональної координації економічної політики.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що попри відсутність єдиного центру прийняття глобальних рішень існує небезпека побудови майбутнього авторитарного, а не демократичного, політичного режиму управління. Це може бути викликане тим, що рішення з глобальних проблем будуть прийматися обмеженим колом суб'єктів міжнародних відносин, а також тим, що внутрішня структура багатьох з них ґрунтується на жорсткій дисципліні.

¹³⁸ Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004. С. 87 ; Talbot S. The Great Experiment: The Story of Ancient Empires, Modern States, and the Quest for a Global Nation. N. Y., 2008. 257 p.

Вплив глобалізації на країни-лідери світової економіки (США, Канада, Німеччина, Японія, Франція, Велика Британія, Італія, Китай) полягає в такому¹³⁹:

1) домінування внутрішньогалузевої компоненти в міжнародному поділі праці;

2) високий рівень доходів у високорозвинених країнах стимулює інноваційну діяльність, яка спрямована на створення нової продукції та зростання сукупного попиту в цих країнах;

3) структура попиту в країнах з майже однаковим рівнем розвитку однорідна;

4) зростання в структурі світової торгівлі частки готової продукції, основним постачальником якої є розвинені країни;

5) формування однорідної політико-правової системи, що втілена у відповідних зовнішньо-економічних політиках цих країн;

6) ці країни є основними експортерами та імпортерами капіталу у світовому господарстві завдяки активній діяльності ТНК, основними імпортерами трудової міграції; визначають інноваційний розвиток людства; зберігають за собою монополію на нові знання й технології при одночасно відкритому доступі до природних ресурсів усіх країн світу, отже, в перспективі їх позиції посиляться ще більше.

Розглянемо вплив глобалізації на країни, що розвиваються. Найважливіша риса сучасної глобалізації – посилення ролі країн, що розвиваються («ринків, що виникають», «економік, що виникають»), які виступають потужними гравцями на глобальному конкурентному ринку. Компанії з країн, що розвиваються, мають конкурентні переваги і на ринках розвинутих країн, і на власних ринках. Вони краще вміють пристосувати свою продукцію до потреб небагатих ринків, де спостерігається зростання рівня конкуренції та приріст платоспроможних і заможних споживачів. Компанії з країн, що розвиваються, – не лише реципієнти капіталів із розвинутих країн. Навпаки, вони все частіше поглинають відомі компанії, тобто глобалізація набирає двостороннього руху: а) від розвинутих країн до країн, що розвиваються;

¹³⁹ Featherstone K., Kazamias G.A. Europeanization and the southern periphery. London, 2001. 304 p.

б) від країн, що розвиваються, до розвинутих країн; в) між країнами, що розвиваються¹⁴⁰.

Дисгармонія розвитку, своєю чергою, породжує нові виклики та загрози для світу:

1) відбувається масова міграція населення до більш стабільних і сприятливих в економічному плані регіонів;

2) фінансові потоки, які надходять до відсталих регіонів світу, мають стимулювати наукове, технологічне і культурне зростання країн, що розвиваються.

Наслідки такої дисгармонії: збільшення розриву в рівнях економічного та соціального розвитку між бідними та багатими країнами; поглиблення соціального розшарування й несправедливості у бідних країнах (зростають безробіття, бідність населення, яке працює, дитяча безпритульність, поширення злочинності); техногенне перенавантаження та деградація навколишнього середовища; економічне послаблення національних держав, зниження ефективності й кількості національних держав через зростання їх необґрунтованої відкритості, фінансової залежності; пригнічення внутрішніх ринків і зниження попиту на продукцію національних виробників; зростання ступеня економічного ризику; посилення негативного впливу глобальної конкуренції; зростання суперечностей і конфлікту інтересів «старої» і «нової» економік у країнах, що глобалізуються.

Тому постає питання: у чому ж найбільш повно проявляється глобалізація? Відповідно до раніше запропонованих спроб її визначення, можна окреслити сутність цього явища: усе більша частина вироблених в окремих країнах продуктів і послуг створюється на підприємствах або в компаніях, які фізично не належать резидентам відповідних країн. Сьогодні в США на підприємствах, контрольованих іноземними інвесторами, створюється 16% ВВП і зайнято майже 10,9% активної робочої сили; у ЄС ці показники ще вищі: 22,4 і 14,7% відповідно (хоча в умовах відсутності кордонів і митниці та наявності єдиної валюти саме поняття «іноземний» у ЄС поступово нівелюється). Що менш самостійними у своїх рішеннях виявляються національні уряди, то адекватніше вони будуть поводитися стосовно інших країн і власних суб'єктів економіки та громадян. Цінність і значення

¹⁴⁰ Robertson R. Interpreting Globality. Glenside (Pa.), 1983. 276 p.

сучасних глобалізаційних процесів закладена, в першу чергу в тому, що вони відкривають перед людьми нові ступені свободи в досягненні своїх цілей і змушують їх уряди демонструвати свою зрілість. Критерієм ефективності влади стає захист власних громадян, а не досягнення сумнівних «національних інтересів», як це визначалося в епоху геополітичних доктрин XIX ст.

Інформаційні, фінансові та інші процеси, пов'язані з глобалізацією, скорочують можливості національних урядів щодо контролю внутрішньополітичної ситуації й управління нею. Окремі держави, дедалі більше перебуваючи під впливом ситуації на світовому ринку, втрачають національний економічний суверенітет і контроль над інформаційними потоками. Багато функцій, що раніше виконувалися урядами, переходять до транснаціональних корпорацій, інститутів громадянського суспільства. Національні та міжнародні неурядові організації мають зростаючий вплив на громадську думку, формування політики, напрацювання законів, самі виконують функції соціального захисту і навіть беруть участь у діяльності комітетів і комісій ООН. Уряди частково втрачають монополію на реалізацію владних повноважень¹⁴¹.

Традиційні владні повноваження держави буквально забирають у неї і наднаціональні, і внутрішні структури як у сфері міжнародних відносин, так і внутрішньої політики. Основними видами наднаціональних структур, що обмежують повноваження й реальні можливості держави, сьогодні є¹⁴²:

- різноманітні органи міжнародного управління та врегулювання, що створені на міждержавному рівні (класичні та найбільш відомі приклади – НАТО, ООН, МВФ і Світовий банк);
- транснаціональні корпорації;
- міжнародні громадські, релігійні та злочинні організації (їх об'єднує недержавний і переважно позаекономічний характер об'єднання і цілепокладання);
- глобальні засоби масової інформації (ЗМІ).

¹⁴¹ Held D. *Global transformations: Politics, economics and culture*. Stanford (Calif.), 2002. 515 p.

¹⁴² Ruth A. *Is Liberalism Now an Essentially Contested Concept?* *New Political Science*. 2005. No. 27. Pp. 461–480.

Глобальні ЗМІ – єдині наднаціональні структури, що обмежують державу і не є самостійними учасниками глобальної конкуренції. Вони обмежують вплив будь-якої держави на життя суспільства, оскільки є безпосереднім інструментом формування глобальної, міжнародної громадської думки і «моральних стандартів», неминуче нав'язаних державам, зокрема слабшим. Глобалізація обмежує роль держав не лише «зверху», а й «знизу» зміцненням і прямим виходом на міжнародну арену окремих елементів суспільства. Як правило, це ті ж самі структури (крім міждержавних), але на ранньому етапі свого розвитку (не є повністю міжнародними і не втратили національну ідентифікацію), що обмежують державу «згори».

Крім корпорацій, які перетворюються в транснаціональні, значну роль починають відігравати регіони, причому збільшують вплив як найбільш, так і найменш економічно розвинені території. Більш розвинені території набувають певну автономію в обмін на політичну лояльність і згоду щодо перерозподілу їхніх коштів на користь менш розвинених, а менш розвинені території отримують певну самостійність у міжнародних контактах як додатковий інструмент для саморозвитку в обмін на зменшення прямої державної підтримки. Головним джерелом впливу структурних елементів суспільства, що дозволяє їм підніматися до рівня держави і вступати з нею в діалог, стає їх вихід на міжнародну арену і залучення на свій бік глобальних сил. Залучаючи для взаємодії з державою зовнішні сили, відповідні елементи суспільства неминуче стають провідниками їхніх інтересів. Це абсолютно природний і стихійний процес – свого роду плата за підтримку, яку елементи того чи іншого суспільства надають зовнішнім силам, на які вони опираються в діалозі (або протистоянні) з державними структурами¹⁴³.

Однак цей природний процес створює потенційну загрозу. Оскільки сучасний світ не можна вважати ідеалістичним, то зовнішні сили надають підтримку певним громадським елементам у веденні діалогу з державою лише в обмін на просування власних інтересів. У більшості випадків ці інтереси не збігаються з інтересами

¹⁴³ Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенностей. Размышления о мире XXI в. Москва, 2007. С. 213.

відповідних громад. У результаті громадські структури, які опираються на зовнішні сили, стають «п'ятою колоною» та відстоюють інтереси конкурентів власного суспільства.

Так, розвинені країни використовують глобальні та національні мережі різноманітних недержавних організацій (у т. ч. й тих, які утворюють громадянське суспільство) для нав'язування своїх стандартів менш розвиненим суспільствам. Ці стандарти, що були напрацьовані в інших умовах, є непосильними для зазначених суспільств і досить часто не відповідають їхнім засадам та підривають культурні й матеріальні основи їх конкурентоспроможності і життєздатності. Таким чином, зниження ролі держави в процесі глобалізації обмежує вплив суспільства на реалізацію політики і власного розвитку та сприяє нав'язуванню зовнішніх, чужих, а іноді ворожих йому інтересів, мотивацій і практичних дій.

2.3. МІЖНАРОДНА ТА НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА В ПРОЦЕСІ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Ієрархічна структура безпеки як економічної категорії, що окреслює ступінь захищеності соціально-економічної системи від негативного впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, дозволяє виокремити основні рівні для проведення наукових досліджень: міжнародний (глобальний і регіональний), національний (державний, регіональний, суб'єктів господарювання та особи).

Таксономічна структура з визначенням цілей економічної безпеки держави, згідно з методологічним підходом, обґрунтованим А. Мокієм та О. Дацко, складається з п'яти ієрархічних рівнів. Це – метарівень (глобальна безпека); мегарівень (економічна безпека мегарегіональних утворень); макрорівень (економічна безпека держави); мезорівень (економічна безпека регіонів країни, територіальних громад чи їх об'єднань, економічна безпека галузей як секторів та сфер національної економіки); мікрорівень (економічна безпека суб'єктів підприємницької діяльності, економічна безпека фізичних осіб – підприємців та їх об'єднань; економічна безпека юридичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності); нанорівень (економічна безпека людини, сім'ї)¹⁴⁴.

Глобальний вимір поняття «безпека» зумовлений поширенням внаслідок активних процесів інтернаціоналізації загроз, що виникають у межах окремої країни, і прагненням керівництв окремих держав вирішити частину національних проблем, незважаючи на порушення інтересів інших учасників міжнародних відносин.

¹⁴⁴ Мокій А.І., Дацко А.І. Територіальна громада в системі економічної безпеки держави. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 1 (34). С. 85.

Наявність економічного підґрунтя більшості військових конфліктів у сучасному світі, а також дієвість економічних методів для розв'язання суперечок між країнами підтверджують правомірність застосування дефініції «міжнародна економічна безпека» для окреслення стану й динаміки економічної взаємодії країн у системі світових господарських зв'язків за умови дотримання національних інтересів усіх учасників і забезпечення їхнього економічного розвитку відповідно до критеріїв безпеки.

Застосування поняття «міжнародна економічна безпека» потребує чіткого визначення суб'єктів та об'єктів безпеки, загроз і принципів, а також критеріїв досягнення її оптимального стану. Зауважимо, що міжнародна економічна безпека залишається недостатньо дослідженою науковою категорією, порівняно з національною безпекою, оскільки увага в дослідженнях на міжнародному рівні приділяється переважно військовим та політичним аспектам. Саме тому при обґрунтуванні базових понять, які окреслюють сутність міжнародної економічної безпеки, виникають методологічні проблеми, зумовлені ієрархічністю та міждисциплінарністю самої категорії «безпека».

Найголовнішою проблемою є визначення об'єктів і суб'єктів міжнародної економічної безпеки. Очевидно, що об'єктами повинні бути ті елементи системи, на які суб'єкти впливають за допомогою засобів і методів з метою забезпечення відповідності їх основних показників критеріям безпеки. На національному рівні держава одночасно є об'єктом (конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність) та суб'єктом (президент, законодавчі й виконавчі органи влади) безпеки. На міжнародному рівні, на відміну від національного, держава разом із міжнародними організаціями й регіональними об'єднаннями виконують лише функції суб'єктів. Проблема визначення суб'єктів міжнародної економічної безпеки також пов'язана з окресленням ролі транснаціональних корпорацій, які в глобальній економіці значною мірою визначають відносини між країнами та істотно впливають на розвиток світової економіки.

Об'єктом міжнародної економічної безпеки можемо визначити як економічні взаємовідносини країн, так і систему світових господарських зв'язків загалом. Але, якщо система економічної безпеки

держави спрямована на досягнення окреслених пріоритетних національних інтересів, то неможливо забезпечити формування на міжнародному рівні таких пріоритетних економічних інтересів, які б також відповідали національним інтересам кожної окремої держави. Міжнародні умови співробітництва, основні засади реалізації домовленостей та функціонування інституціональних структур більшою мірою спрямовані на забезпечення інтересів провідних розвинених країн, які й формують світовий економічний порядок.

Отже, величезна кількість суб'єктів міжнародної економічної безпеки здійснює вплив на її об'єкти, при цьому обов'язково максимально враховуючи власні інтереси, що зумовляє методологічну проблему, пов'язану із визначенням загроз та їх класифікацією.

У науковій літературі висвітлено різноманітні підходи до визначення загрози економічній безпеці, які базуються на таких поняттях, як «небезпека», «негативні чинники», «ризик». М. Єрмошенко дає загальне визначення загрози як «конкретної і безпосередньої форми небезпеки або сукупності негативних чинників чи умов»¹⁴⁵.

Відповідно до місця загрози в ланцюжку елементів інтенсивності впливу негативних факторів на стан безпеки системи («ризик – загроза – виклик – небезпека») А. Сухоруков визначає поняття «загроза» як сильніший прояв дії негативних чинників порівняно з ризиком і наголошує на безпосередній загрозі «життєво важливим економічним інтересам та економічній безпеці, яка виходить за локальні межі і стосується всієї держави (регіону)»¹⁴⁶.

З позицій досягнення національних інтересів також трактують поняття «загроза» О. Ляшенко, Ю. Погорелов, В. Безбожний та інші науковці. Під загрозами економічній безпеці вони розуміють «чинники, які роблять неможливим або значною мірою ускладнюють процес реалізації національних інтересів, чим створюють небезпеку для життєзабезпечення нації, її соціально-економічної та політичної системи»¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Єрмошенко М., Горячева К. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство: монографія. Київ, 2010. С. 40.

¹⁴⁶ Система економічної безпеки держави/під заг. ред. Сухорукова А.І. Київ, 2009. С. 371.

¹⁴⁷ Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство: монографія: в 3 т. Т. 1 / [Ляшенко О.М., Погорелов Ю.С., Безбожний В.А. та ін.]; за заг. ред. Г.В. Козаченко. Луганськ, Елтон-2, 2010. С. 73.

Глобальний характер загроз врахований у визначенні, яке подає А. Назаретян. Він визначає загрозу як результат суперечностей, які є і формуються в самому суспільстві, міждержавних відносинах, стосунках між різними цивілізаціями¹⁴⁸.

Отже, загалом під загрозою економічної безпеці розуміють сукупність небезпечних для життєво важливих інтересів соціально-економічної системи умов і факторів. Загрози міжнародній економічній безпеці можемо визначити як явища та процеси у світовій економіці, що негативно впливають на розвиток системи світових господарських зв'язків загалом чи окремих регіональних об'єднань держав.

Загрози безпеці класифікують за певними ознаками (*рис. 2.1*) з використанням кількох ознак одночасно, а тому типологізація загрози може здійснюватися за критеріями, поданими в кожній класифікаційній групі. Наприклад, торговельні санкції (ембарго, антидемпінгові розслідування) можуть одночасно характеризуватися як мегарегіональна та симетрична (традиційна) загроза, тероризм можна розглядати як асиметричну, нетрадиційну і глобальну загрозу.

Унаслідок розбіжності національних економічних інтересів різних країн і труднощів їх узгодження з глобальними інтересами виникають суперечності, які стають джерелом виникнення загроз як економічним інтересам самих суб'єктів, так і системі міжнародної економіки загалом. Ідентифікація та оцінка загроз є основою розробки заходів, спрямованих на зміцнення міжнародної економічної безпеки. При цьому певні проблеми виникають у процесі поділу загроз на внутрішні та зовнішні відповідно до місця дії чинників, які їх зумовили. Так, міжнародна економічна безпека є складовою глобальної безпеки і відповідно до ієрархічної будови системи безпеки перебуває на рівні, наступному за національним. Згідно з таким підходом усі загрози, що виникають на національному рівні, розглядаються як внутрішні, але існує проблема класифікації загроз, генерованих на міжнародному рівні.

¹⁴⁸ Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. Москва, 2001. С. 167.

Рис. 2.1. Класифікація загроз міжнародній економічній безпеці

Джерело: розроблено автором.

Ця проблема також пов'язана з визначенням суб'єктів міжнародної економічної безпеки. Наприклад, якщо суб'єктом безпеки є сукупність держав, що входять до регіонального об'єднання, то загрози порушення усталеного порядку торгівлі чи міграції робочої сили однією з держав-учасниць розглядаються як внутрішні загрози. Аналогічні дії держави, яка не входить до регіонального угруповання, по відношенню до держав-учасниць об'єднання можуть розглядатися як зовнішні, але в той же час вони виступають внутрішніми в межах усієї системи світового господарства. Крім цього, поширення діяльності організованих злочинних груп на міжнародний рівень зумовлює неможливість чіткого поділу загроз за сферами життєдіяльності внаслідок розвитку мультізлочинності

та залучення різних сфер економіки до схем легалізації злочинних доходів.

Сучасні загрози безпеці також поділяють на «жорсткі» (*hard security threats*) та «м'які» (*soft security threats*) відповідно до двох типів безпеки – «жорсткої» (*hard security*) і «м'якої» (*soft security*). «Жорстка» безпека включає воєнні та оборонні аспекти національної безпеки держави, натомість «м'яка» безпека зосереджується на потенційних політичних, соціальних та економічних викликах національної безпеці (рис. 2.2). Фактично йдеться про визначення загроз за ступенем і масштабом їхніх наслідків, а також за засобами, які при цьому використовуються, та чинниками, які в них задіяні¹⁴⁹.

Рис. 2.2. «Жорсткі» та «м'які» загрози міжнародній економічній безпеці

Джерело: складено за¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Парахонський Б.О., Яворська Г.М., Резнікова О.О. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України/за ред. К.А. Кононенка. Київ, 2013. С. 6–8.

¹⁵⁰ Там само.

Загрози міжнародній економічній безпеці також пов'язані із загостренням таких глобальних проблем: небезпека світової ядерної війни; поглиблення різниці в рівнях економічного та культурного розвитку розвинених індустріальних країн Заходу і країн, що розвиваються; економічна відсталість країн, голод, злидні та неписьменність; забезпечення економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами; подолання екологічної кризи; припинення демографічного вибуху в країнах, що розвиваються, і демографічної кризи в розвинених країнах шляхом раціонального регулювання народжуваності; своєчасне передбачення і запобігання негативних наслідків НТР; стримування міжнародного тероризму та екстремізму; поширення наркоманії, алкоголізму та СНІД; захист прав людини; підвищення освітнього рівня, збереження культурної спадщини і моральних цінностей. Подолати ці загрози можливо лише на основі міжнародної співпраці та об'єднання зусиль багатьох країн.

Вирішення глобальних проблем людства є одним із базових принципів зміцнення міжнародної безпеки, реалізація якого належить до компетенції низки міжурядових організацій та програм, що реалізуються під егідою ООН. Проте епідемії інфекційних хвороб, поглиблення економічної диференціації країн, посилення терористичної загрози підтверджують неможливість повного забезпечення дотримання принципів міжнародної економічної безпеки. Зокрема, не вдається у повному обсязі реалізувати такі принципи, як: забезпечення відповідальності держав за наслідки неефективної економічної політики; відсутність виняткової пріоритетності в економічному розвитку окремих країн чи груп країн; мирне врегулювання економічних проблем та суперечок. І рівень реалізації базових принципів взаємодії суб'єктів міжнародних відносин, ступінь досягнення цілей і виконання завдань, поставлених міжнародними економічними організаціями, значною мірою визначають критерії досягнення оптимального стану міжнародної економічної безпеки.

Сучасний етап глобалізації економічних відносин створює можливість розвитку та одночасно нові загрози й виклики безпеці національних економік. Вразливість національної економічної макросистеми до глобальних викликів та геополітичних конфліктів

найбільше позначається на стані торговельних відносин країни з партнерами. Відтак існує безпосередній зв'язок міжнародної економічної безпеки із зовнішньоекономічною складовою національної безпеки, який можна простежити, зіставляючи результати аналізу геополітичних змін та динаміки основних показників зовнішньої торгівлі країни.

Національна безпека як захищеність інтересів населення певної країни є базовою категорією. Структурно в категорію національної безпеки держави включають такі компоненти, як: геополітична, військова, демографічна, екологічна, духовно-моральна, соціальна, інформаційна, інтелектуальна, технологічна та економічна безпека¹⁵¹.

Доповнюючи систему складових національної безпеки зовнішньоекономічною компонентою, яка відображає зв'язок і взаємовплив фінансової, виробничо-технічної, інвестиційної та геополітичної безпеки в умовах дії зовнішніх чинників глобального середовища, структуру національної безпеки представимо схематично на *рис. 2.3*.

Згідно з методикою розрахунку рівня економічної безпеки держави, зовнішньоекономічна безпека визначається як такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому поділі праці¹⁵².

Найповніше врахувати вплив загроз, що виникають у різних сферах діяльності, на економічну безпеку держави дозволяє індикативний метод, на якому базується затверджена в 2007 р. тодішнім Міністерством економіки України методика розрахунку рівня

¹⁵¹ Залишко В.Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности. *Вестник Алтайского гос. аграрного ун-та*. 2014. № 3 (113). С. 163 ; Медведев В. Проблемы экономической безопасности России. *Вопр. экономики*. 1997. № 3. С. 111 ; Иванченко В. Общность критериев экономической и государственной безопасности. *Экономист*. 1996. № 5. С. 3 ; Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность): учеб. пособие. Москва, 1997. С. 12–13.

¹⁵² Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02 березня 2007 р. № 60. URL: <http://www.expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm>.

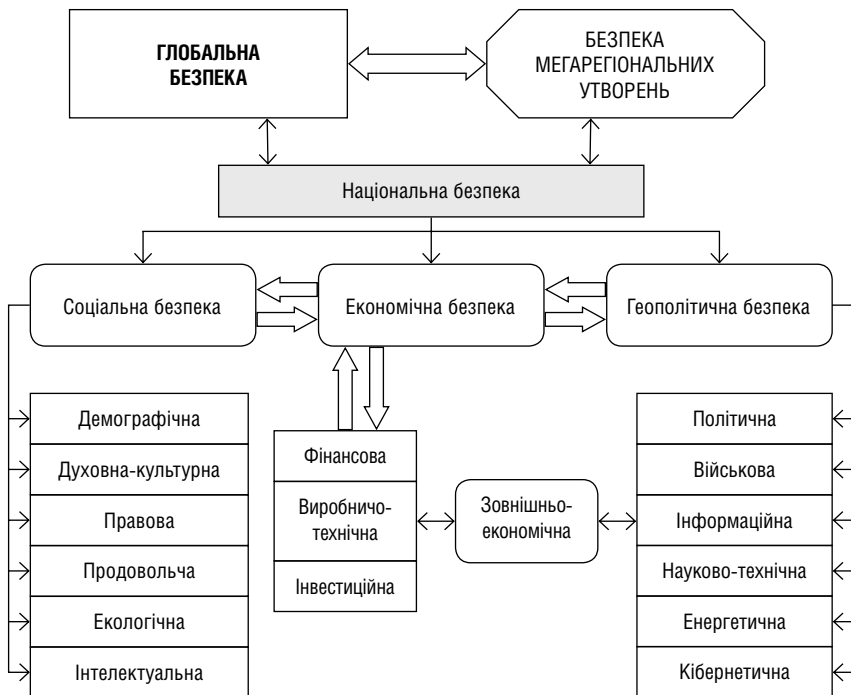

Рис. 2.3. Економічна та зовнішньоекономічна безпека держави у системі глобальної безпеки

Джерело: розроблено автором.

економічної безпеки держави¹⁵³. Методика передбачає інтегральну оцінку рівня економічної безпеки України на основі визначення стану безпеки її основних складових: макроекономічної, фінансової, виробничої, інвестиційної, науково-технологічної, енергетичної, зовнішньоекономічної, соціальної, демографічної та продовольчої.

Незалежно від рівня ієрархії управління, на якому проводиться оцінка безпеки, застосовується такий порядок розрахунку інтегрального показника: формування множини індикаторів,

¹⁵³ Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02 березня 2007 р. № 60.

визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень індикаторів, нормалізація індикаторів, визначення вагових коефіцієнтів, розрахунок інтегрального індексу¹⁵⁴.

Відповідно до вказаної послідовності дослідження економічної безпеки держави першим етапом є формування переліку індикаторів та одержання оцінок їх стану за окремими складовими безпеки на основі порівняння фактичних (статистичних) значень показників з їх пороговими значеннями. Основним завданням цього етапу є формування бази даних вихідних показників, які забезпечили б коректний розрахунок фактичних та порогових значень індикаторів, що характеризують відповідну складову економічної безпеки з урахуванням особливостей використання конкурентного потенціалу держави.

Методика розрахунку рівня економічної безпеки держави містить перелік індикаторів стану зовнішньоекономічної безпеки (частка імпорту у внутрішньому споживанні; частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави; частка провідної країни-партнера у загальному обсязі зовнішньої торгівлі; частка сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості у загальному обсязі експорту товарів; коефіцієнт покриття імпорту експортом; відношення обсягу експорту (імпорту) до ВВП) та визначає порогові значення цих індикаторів. Недоліком цієї методики вважаємо відсутність індикаторів, що враховують науково-технологічну компоненту міжнародної торгівлі. Тому для проведення оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки України доповнимо методику показниками, які дозволять оцінити не лише кількісні характеристики зовнішньоекономічної діяльності, але й якісні, що можливо на основі аналізу науково-технологічної складової (табл. 2.2).

Зокрема, важливим показником є частка високотехнологічної продукції в експорті, яка включає: машини, апарати й механічні пристрої, електричні машини та обладнання; аеронавігаційні чи космічні апарати; прилади і апарати оптичні, для фотографування чи кінематографії, апарати медико-хірургічні; хімічну, у т. ч. фармацевтичну

¹⁵⁴ Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02 березня 2007 р. № 60.

продукцію. Крім того, відносно висока частка високотехнологічних товарів в експорті ще не свідчить про їх високу якість і конкурентоспроможність на зовнішньому ринку, оскільки продукція наукоємних галузей промисловості не завжди є інноваційною. Індикатором науково-технологічної та зовнішньоекономічної безпеки держави, який дозволяє оцінити рівень конкурентоспроможності інноваційно активних підприємств на зарубіжних ринках, є показник частки відправленої на експорт інноваційної продукції у загальних обсягах реалізованої інноваційної продукції, нової для ринку.

Таблиця 2.2. Індикатори зовнішньоекономічної безпеки України з урахуванням науково-технічної складової

Назва індикатора	Роки		Порогове значення
	2006	2017	
Частка провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	26,9	111,77	не більше 30 %
Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів, %	4,5	6,3	не менше 20 %
Частка високотехнологічної продукції в імпорті товарів, %	10,7	13	не більше 20 %
Коефіцієнт покриття імпорту експортом	0,85	0,88	не менше 1
Коефіцієнт експортної залежності, %	35,2	45,5	не більше 30 %
Коефіцієнт імпоротної залежності, %	41,4	51,5	не більше 30 %
Коефіцієнт технологічної залежності	2,7	2,32	не більше 1

Джерело: розраховано за ¹⁵⁵.

Методику оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки країни необхідно також доповнити коефіцієнтом технологічної залежності від зовнішніх надходжень науково-технічних розробок та високотехнологічної продукції. Коефіцієнт технологічної залежності розраховується як відношення імпорту високотехнологічних товарів до обсягів їх експорту. Цей коефіцієнт доповнює оцінку якості

¹⁵⁵ Зовнішньоекономічна діяльність України/Держкомстат України: сайт.
URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

зовнішньої торгівлі та дозволяє визначити, наскільки її неефективна структура є загрозовою для економіки держави.

Позитивна динаміка окремих індикаторів зовнішньоекономічної безпеки, значення яких подано в *табл. 2.2* (*див. с. 135*), свідчить про зміцнення зовнішньоекономічної безпеки у довгостроковому періоді.

Так, значення інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки зросло з 0,708 у 2006 р. до 0,871 у 2016 р. Зокрема, істотно змінилася частка провідної країни-партнера, якою й надалі є Росія, у загальному обсязі зовнішньої торгівлі. Найбільше значення цього показника (32,4%), яке перевищило граничний критерій безпеки, спостерігалось в 2011 р., а починаючи з 2012 р. відбувалося поступове його зменшення до 11,58% у 2016 р. Також позитивно вплинуло на рівень зовнішньоекономічної безпеки у 2016 р. зниження коефіцієнта імпоротної залежності, значення якого вперше за 10 останніх років наблизилось до гранично допустимого.

У короткостроковому періоді відбулося зниження рівня зовнішньоекономічної безпеки України з 0,871 у 2016 р. до 0,818 у 2017 р. Початок цієї негативної тенденції певною мірою зумовлений швидшим зростанням обсягів імпорту порівняно із обсягами експорту. Так, у 2017 р. експорт українських товарів становив 39,48 млрд дол. США, імпорт – 44,69 млрд дол. Порівняно із 2016 р. експорт збільшився на 16 %, імпорт – на 23,3 %, а сальдо зовнішньої торгівлі товарами у 2017 р. стало негативним (5,21 млрд дол. США). Відповідно, коефіцієнт покриття експортом імпорту у 2017 р. знизився до 0,88 порівняно з попередніми роками (0,92 – у 2016 р. та 1,01 – у 2015 р.).

Разом із тим зазначені позитивні тенденції певною мірою є наслідком кризових ситуацій, що виникли в зовнішній торгівлі України внаслідок зміни геополітичної ситуації та впливу внутрішніх загроз на зміни обсягів промислового виробництва та структурних характеристик зовнішньоторговельного обміну.

У 2015 р. експорт українських товарів становив 38 134,8 млн дол. США, імпорт – 37 502,3 млн дол. Порівняно із 2014 р. експорт скоротився на 29,3 % (на 15 766,9 млн дол. США), імпорт – на 31,1 % (на 16 926,4 млн дол. США). Отже, позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, яке становило 632,5 млн дол. США (у 2014 р. сальдо було негативне – 527 млн дол. США), і відповідне зростання коефіцієнта

покриття експортом імпорту в 2015 р. є результатом швидших темпів скорочення обсягів імпорту порівняно з обсягами експорту.

Головною причиною зниження обсягів експорту з України в 2015 р. є скорочення випуску промислової продукції внаслідок воєнних дій у Донецькій та Луганській областях. Зниження видобутку кам'яного вугілля на 22% і виробництва сталі на 17% призвело до кризи в металургійній галузі, частка якої у структурі експорту України ще за результатами 2014 р. становила 28,3%.

Іншими, не менше важливими, причинами скорочення обсягів експорту є запровадження Російською Федерацією торговельних обмежень стосовно низки українських товарів: ембарго (заборона імпорту м'яса, молочних продуктів та продуктів рослинного походження); анулювання Росією режиму вільної торгівлі з Україною (запровадження мит на машини та устаткування, виробі з металу, хімічну продукцію).

У зв'язку із кризовою ситуацією, що склалась у відносинах із найбільшим торговельним партнером України, перед українськими товаровиробниками постало завдання диверсифікації експортних поставок, вирішення якого забезпечить реалізацію національних інтересів у частині зміцнення незалежності та підвищення стійкості національної економіки. На початку 2016 р. для українських виробників створено додаткові можливості виходу на ринки європейських країн у результаті приєднання України до Поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС.

Тенденція до скорочення обсягів зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС, що спостерігалася в 2013–2015 рр. та була зумовлена скороченням обсягів вітчизняного промислового виробництва внаслідок загострення економічної та політичної кризи, у 2016 р. змінилася: почалося поступове зростання. За даними Державної служби статистики України, у 2016 р. експорт товарів у країни ЄС становив 13,5 млрд дол. США, що на 3,7% більше, ніж у 2015 р., а імпорт – 17,1 млрд дол. США, це на 11,8%, більше порівняно з 2015 р. (рис. 2.4, с. 138). Крім цього, у загальному обсязі зовнішньоторговельних операцій України за останні 15 років відбулося зростання частки країн ЄС. Цей показник у 2016 р. становив в експорті 37,1%, а в імпорті – 43,7% (у 2000 р. відповідно 29,5 і 29,2%).

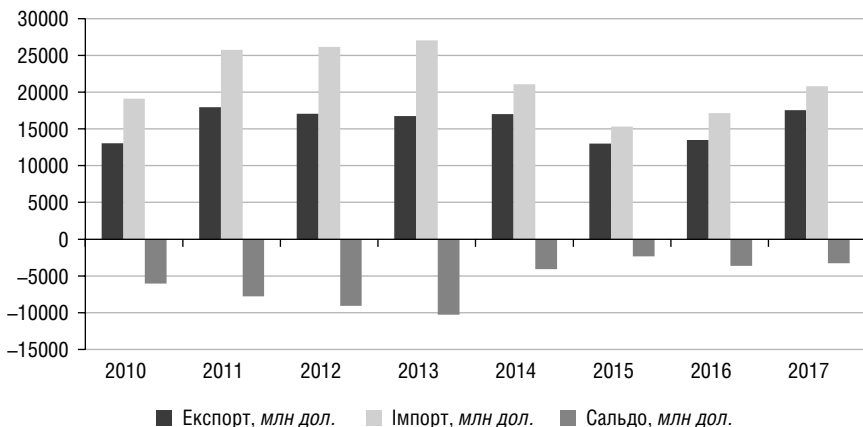

Рис. 2.4. Динаміка зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС в 2010–2017 рр.

Джерело: складено за ¹⁵⁶.

При цьому спостерігаються істотні диспропорції у структурі експорту та імпорту. Зокрема, вагому частку товарної структури українського експорту до країн ЄС у 2016 р. склали продукція агропромислового комплексу та харчової промисловості – 30,5% від загального обсягу експорту, чорні метали та вироби з них – 22,9%, електричні та механічні машини – 14,7%. Найбільші експортні поставки здійснювались до Італії та Польщі – по 16,3% від загального обсягу експорту до країн ЄС, Німеччини – 10,5%, Угорщини – 7,8%, Іспанії та Нідерландів – по 7,4% ¹⁵⁷.

Низькі обсяги експорту України до країн ЄС певною мірою зумовлені також проблемами невідповідності української продукції європейським стандартам та необхідністю розбудови мережі контрагентів. Щоб подолати ці проблеми в кризових умовах, вітчизняним підприємствам потрібно більше часу. Проте, аналізуючи зовнішньоекономічну діяльність окремих галузей переробної промисловості

¹⁵⁶ Зовнішня торгівля України з країнами ЄС/Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹⁵⁷ Там само.

за 9 місяців 2016 р., можна зробити висновки про те, що окремі виробники активно використовують можливості виходу на ринки країн Африки та Близького Сходу, а також і надані торговельні преференції в межах Угоди про поглиблену зону вільної торгівлі з ЄС.

Наприклад, виробникам курятини вдалося переорієнтуватися з російського ринку, де продажі знизилися з 39,1 тис. т у 2013 р. до 412 кг у 2016 р., на ринки інших країн. Експорт курячого м'яса до країн ЄС у 2016 р. становив 28,6 тис. т (у 2013 р. – лише 0,4 тис. т), до Іраку, Казахстану та країн Африки було експортовано 100 тис. т (у 2013 р. – 53,4 тис. т)¹⁵⁸ курятини. Як засвідчують дані статистики, українські виробники курячого м'яса не лише вичерпали імпорتنу квоту, встановлену ЄС на рівні 16 тис. т, а й продали продукції на 12,6 тис. т більше, що свідчить про їх конкурентоспроможність на європейських ринках. Також українськими виробниками до країн ЄС було експортовано понад встановлені квоти: кукурудзи – 4599,7 тис. т (квота 400 тис. т), цукру – 33,5 тис. т (квота 20,7 тис. т), пшениці – 1058,8 тис. т (квота 950 тис. т).

Як і очікувалось у прогнозах щодо наслідків приєднання України до Поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС¹⁵⁹, істотну проблему становить низька конкурентоспроможність на європейських ринках виробників машин, устаткування, транспортних засобів, що в умовах втрати російського ринку посилює загрози зовнішньоекономічній безпеці України. Так, експорт двигунів та генераторів електричних до країн ЄС зменшився з 7548,7 тис. дол. США в 2013 р. до 1611 тис. дол. США в 2016 р., вагонів залізничних вантажних – відповідно із 73 103,5 тис. дол. до 6752,4 тис. дол. США.

Отже, поряд із зовнішніми загрозами, які генеровані внаслідок зміни геополітичної ситуації та погіршення кон'юнктури на світових ринках сировинних товарів, на рівень зовнішньоекономічної безпеки України істотно впливають внутрішні загрози, пов'язані із неефективною структурою промислового виробництва, а саме:

¹⁵⁸ Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2013 року / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> ; Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–вересень 2016 року / Держстат України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

¹⁵⁹ Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України: наукова доповідь/ за ред. В. Гейця, Т. Осташко, А. Шинкарук. Київ, 2014. 102 с.

переважання сировинних галузей, технологічна відсталість підприємств переробної промисловості, що зумовляє труднощі забезпечення відповідності продукції європейським стандартам та низький попит на високотехнологічні товари.

В умовах загострення загроз глобального та мегарегіонального середовища одним із головних напрямів зміцнення зовнішньоекономічної безпеки та забезпечення участі України в міжнародному поділі праці вважаємо підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників. При цьому внутрішня конкурентоспроможність повинна досягатися на основі технічної і технологічної модернізації підприємств, розвитку імпортозаміщувального виробництва, удосконалення інституціональних механізмів регулювання економіки. Посилення зовнішньої конкурентоспроможності забезпечуватиметься через відповідність якісних характеристик продукції європейським технічним нормам і стандартам, а також упровадження новітніх технологій для виробництва продукції з високим рівнем доданої вартості, у т. ч. вітчизняних.

2.4. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Конкурентоспроможність національної економіки відіграє важливу роль у забезпеченні результативності зовнішньоторговельної діяльності держави, що підтверджується дослідженнями багатьох учених. Зосередженість наукової та експертної спільноти на зовнішньоторговельних аспектах підвищення конкурентоспроможності національних економік знайшла відображення в низці праць фундаментального та прикладного спрямування. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували ці питання, потрібно назвати Л. Антонюк, І. Бабець, Я. Базилюк, С. Боринця, В. Вергун, М. Портера, М. Дюранда, К. Джорно, С. Гюхард, К. Чеюнг, Дж. Брезільйона, А. Філіпенка, К. Шваба та ін.

Разом із тим малодослідженим залишається питання визначення ролі конкурентоспроможності національної економіки у формуванні та забезпеченні зовнішньоторговельної безпеки держави¹⁶⁰, що актуалізує потребу здійснення окремої наукової розвідки.

Конкурентоспроможність національної економіки як комплексне та багатоаспектне поняття безпосередньо визначає результативність зовнішньоекономічної діяльності та характер зовнішньоторговельного обміну держави, які, у свою чергу, виступають базовими індикаторами зовнішньоторговельної безпеки держави.

¹⁶⁰ *Зовнішньоторговельна безпека держави* – це стан зовнішньої торгівлі, за якого забезпечується нарощення експорту вітчизняної продукції з вагомою часткою доданої вартості та високої технологічності, а імпортовані товари забезпечують незадоволений попит на товари, щодо яких відсутня конкурентна перевага у країні та які з певних причин не виготовляються в цій економіці, а також товари сировинного характеру, які використовуються виробничими підприємствами, що в підсумку забезпечує розвиток національної економіки та посилює конкурентні переваги країни у глобальному середовищі (*авт.*).

Уявлення про міжнародну конкурентоспроможність країн, яку до появи цієї специфічної термінології можна співвіднести із причинами багатства націй та джерелами економічного зростання, досить динамічно змінювались. Класичні уявлення *порівняльних переваг*, які визначали можливості підприємств та країн у міжнародній спеціалізації факторною (насамперед земля, праця, капітал) забезпеченістю, доповнилися теорією *конкурентних переваг*, заснованих на цілеспрямованих зусиллях щодо формування інноваційних чинників успішності країни.

Автор найбільш ґрунтовних праць з цього питання М. Портер запропонував теорію, у якій міжнародна конкурентоспроможність країни пояснюється *локальною* здатністю держави до створення та підтримки *конкурентних переваг*, які проявляються у постійній модернізації та оновленні промисловості, успішній глобальній конкуренції, утриманні продуктивності праці на рівні, вищому, ніж у конкурентів, за рахунок динамічнішого впровадження інновації¹⁶¹. За М. Портером, міжнародна конкурентоспроможність країни проявляється лише в тих галузях економіки, де ця країна має конкурентні переваги.

Підхід М. Портера значною мірою засновується на екстраполяції корпоративних стратегій до національної економіки в цілому та відносить на перший план потребу забезпечення корпоративної конкурентоспроможності та орієнтацію державного регулювання на розвиток відповідних «національних факторів».

Завдяки модифікації та розвитку підходу М. Портера до конкурентоспроможності національної економіки кількома міжнародними організаціями, зокрема Всесвітнім економічним форумом та Міжнародним інститутом управлінського розвитку (*International Institute for Management Development, IMD*, Швейцарія), сформовано методологічну базу для оцінювання конкурентоспроможності національної економіки. Ці організації досліджують більш широкий аспект визначення конкурентоспроможності національної економіки, ідентифікуючі чинники, які забезпечують кращу продуктивність економіки. У методологічному підході цих організацій вважається, що краща продуктивність дозволить підвищувати

¹⁶¹ Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. Москва, 2017. 947 с.

національний добробут та інклюзивне зростання. Так, Всесвітній економічний форум визначає конкурентоспроможність національної економіки за сукупністю інституцій, політик та факторів, які утворюють відповідний рівень продуктивності країни, що виступає передумовою підвищення добробуту та покращує можливості до стійкого та інклюзивного зростання¹⁶².

Методологія розрахунку Індексу глобальної конкурентоспроможності (англ. – *Global Competitiveness Index, GCI*; укр. – ІГК) Всесвітнім економічним форумом ґрунтується на трактуванні конкурентоспроможності як сукупності установ, політик та факторів, що визначають рівень продуктивності економіки, а звідси – і потенційний рівень процвітання країни¹⁶³. Відповідно ІГК є інтегральним індексом, що поєднує 114 показників, які характеризують 12 складових конкурентоспроможності: інституції; інфраструктуру; макроекономічну стабільність; охорону здоров'я та базову освіту; вищу освіту та професійну підготовку; ефективність товарного ринку; ефективність ринку праці; рівень розвитку фінансового ринку; технологічну готовність; розмір ринку; рівень розвитку бізнесу; інновації.

За вказаними складовими розраховують три субіндекси конкурентоспроможності: базові умови (1–4 складові), ефективність (5–10 складові) та інноваційність (11–12 складові). Зазначені субіндекси мають різну вагу при розрахунку загального ІГК залежно від стадії розвитку кожної економіки, масштабу ВВП на одну особу та частки сировинного експорту. Відповідно країни групуються за стадіями розвитку та забезпечення конкурентоспроможності на 5 груп: *перша* (35 країн у 2016–2017 рр.) – з базовими факторами конкурентоспроможності (ресурси і некваліфікована робоча сила); *друга* (17 країн, у т. ч. Україна) – перехідна до стадії розвитку ефективності, що вимагає вдосконалення виробничих процесів та якості продукції при підвищенні зарплат та обмеженості зростання цін; *третья* (30 країн) – розвитку ефективності економіки; *четверта* (19 країн) – перехідна до інноваційної стадії;

¹⁶² World Economic Forum. What is Competitiveness? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/what-is-competitiveness/>

¹⁶³ The Global Competitiveness Report 2016–2017. С. 3. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

п'ята (37 країн) – інноваційна, що дозволяє утримувати високі зарплати і стандарти життя лише на основі конкурентних високо-технологічних виробничих процесів та інновацій.

Подібної думки дотримуються й розробники Щорічника міжнародної конкурентоспроможності – фахівці Міжнародного інституту управлінського розвитку, справедливо відзначаючи неприйнятність зведення економічної конкурентоспроможності країни до характеристик ВВП та продуктивності, оскільки національним компаніям доводиться враховувати політичні, соціальні та культурні виміри, у зв'язку із чим урядам потрібно забезпечити ефективну інфраструктуру, інститути та політику, які заохочують до стійкого створення цінностей для підприємств¹⁶⁴.

Міжнародним центром конкурентоспроможності *IMD* визначається Індекс конкурентоспроможності більш як 60 країн на основі понад 300 критеріїв оцінки загальної ефективності економіки, уряду та бізнесу, а також наявної інфраструктури¹⁶⁵. Зокрема, у 2017 р. економічна ефективність оцінювалася за 83 критеріями, що відображали макроекономічні аспекти національних економік; ефективність державного регулювання – за 74 критеріями, що враховують вплив державної політики на підвищення конкурентоспроможності; ефективність бізнесу – також за 74 критеріями для визначення його інноваційності, вигідності та відповідальності; інфраструктури – за 115 критеріями, котрі відображають відповідність потребам бізнесу наявних базових, технологічних, наукових та людських ресурсів. Дві третини даних для розрахунку Індексу використовується з офіційної звітності національного рівня та міжнародних організацій, а решта – через опитування. У 2017 р. Україна посідала в зазначеному рейтингу 60-те місце серед 63 країн, погіршивши позицію на одне місце¹⁶⁶.

Світовий банк оцінює конкурентоспроможність країн на основі дослідження умов для ведення бізнесової діяльності за

¹⁶⁴ Methodology and Principles of Analysis. IMD World Competiveness Center. URL: <https://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/methodology-and-principles-wcc-2017.pdf>

¹⁶⁵ IMD World Competitiveness Center. URL: http://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/web_brochure_order_form.pdf

¹⁶⁶ World Competitiveness Ranking 2017. URL: <http://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/release-2017/wcy-2017-vs-2016---final.pdf>

допомогою Індексу *Doing Business* на базі розрахунків за 120 індикаторами. Зазначений Індекс включає 11 субіндексів (рангів): започаткування бізнесу (*Starting a business*); отримання дозволів на будівництво (*Dealing with construction permits*); підключення до електромереж (*Getting electricity*); реєстрація майна (*Registering property*); доступність кредитів (*Getting credit*); захист меншості інвесторів (*Protecting minority investors*); сплати податків (*Paying taxes*); міжнародна торгівля (*Trading across borders*); виконання контрактів (*Enforcing contracts*); вирішення проблем неплатоспроможності (*Resolving insolvency*); регулювання ринку праці (*Labor market regulation*)¹⁶⁷. Показовою характеристикою цього Індексу є широке охоплення країн для оцінки (у 2017 р. – 191 країна) і постійне вдосконалення й уточнення методології та критеріїв визначення легкості ведення бізнесу в кожній із країн. Зокрема, в Індексі передбачено врахування сфери державних закупівель (*Selling to the government*), яка не включалася до числа встановлених субіндексів у попередні роки.

Погоджуючись із раціональністю вказаних підходів, слід зауважити, що досягнення національного добробуту та інклюзивного зростання на основі підвищення продуктивності економіки, або ж окремих підприємств як основи загальної продуктивності, у вказаних моделях існують лише у вигляді припущення. Краща продуктивність та успішність національної економіки теоретично може підвищити добробут нації та її довгостроковий поступ. Водночас неврахування у моделях факторів нагромадження небезпечних макроекономічних і/або зовнішньоторговельних дисбалансів істотно звужує уявлення про довгострокову конкурентоспроможність національної економіки. Відповідно, на наш погляд, розвиток підходу до визначення конкурентоспроможності національної економіки потребує врахування безпекових чинників, насамперед у сфері зовнішньоторговельної безпеки.

Зважаючи на важливість широкого підходу до визначення конкурентоспроможності національної економіки, потрібно зазначити важливість і вузького підходу, де міжнародна конкурентоспроможність

¹⁶⁷ About Doing Business. URL: <http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Chapters/DB17-About-Doing-Business.pdf>

національної економіки визначається можливостями країни продавати свої товари на світових ринках і знаходити відбиття у традиційних показниках стану торговельного балансу, валютного курсу, відносних цінах, які також позначаються на добробуті країни.

Вітчизняні вчені А. Філіпенко, С. Боринець та В. Вергун визначають конкурентоспроможність країни здатністю: 1) господарства забезпечити збалансованість своїх зовнішніх пропорцій та уникнути тих обмежень, що зумовлюються зовнішньою сферою; 2) держави самовільно утворювати поліпшення своїх світогосподарських зв'язків¹⁶⁸. У цьому підході науковці акцентують увагу на важливості врахування елементів зовнішньоторговельної безпеки, яка проявляється в індикаторах збалансованості зовнішньоторговельних пропорцій та відсутності стримуючих чинників у виборі державою найбільш сприятливих зовнішньоторговельних зв'язків. Це, на наш погляд, істотно розширює уявлення про конкурентоспроможність національної економіки та дозволяє розглядати фактори безпеки як невід'ємну складову частину процесів забезпечення довгострокової конкурентоспроможності національної економіки.

Ознаки безпекового підходу відстежуються й у працях Я. Базилюк, де конкурентоспроможність національної економіки визначено економічною категорією, що характеризує стан суспільних відносин у державі щодо забезпечення умов стабільного підвищення ефективності національного виробництва, адаптованого до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту на основі розкриття національних конкурентних переваг і досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів¹⁶⁹. У такому трактуванні конкурентоспроможність національної економіки, хоча й залежить у кінцевому підсумку від ефективності національного виробництва на внутрішньому та зовнішньому рівнях, визначається станом суспільних відносин та їх можливостями збалансовувати соціально-економічні параметри розвитку. Також, на думку Я. Базилюк, нераціональною з точки зору забезпечення

¹⁶⁸ Міжнародні економічні відносини/[А.С. Філіпенко, С.Я. Боринець, В.А. Вергун та ін.]. Київ, 1992. С. 72.

¹⁶⁹ Базилюк Я. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення. Київ, 2002. С. 6.

довгострокової конкурентоспроможності національної економіки є «гра з нульовою сумою», яка є найбільш поширеною стратегією багатьох країн та компаній у сучасних міжнародних економічних відносинах.

Безпосередній зв'язок між конкурентоспроможністю національної економіки, економічною безпекою та національними інтересами вивчає Л. Антонюк. За визначенням дослідниці, міжнародна конкурентоспроможність країни визначається її здатністю створювати таке національне бізнес-середовище за умов вільного і справедливого ринку, в якому вітчизняні товаровиробники можуть постійно розвивати свої конкурентні переваги та займати й утримувати стійкі позиції на певних сегментах світового ринку. Це відбувається завдяки: потужному економічному потенціалу, що забезпечує динамічне зростання економіки на інноваційній основі; розвинутій системі ринкових інститутів; володінню значним інтелектуальним капіталом та інвестиційними ресурсами; гнучким реагуванням на зміни світової кон'юнктури та, відповідно до цього, диверсифікацію виробництва. При цьому спостерігається максимальне відстоювання реалізації національних інтересів заради економічної безпеки та високих стандартів життя населення¹⁷⁰.

Ефективність зовнішньоекономічної діяльності як похідної міжнародної конкурентоспроможності розглядається значним колом дослідників ОЕСР, у підходах яких присутня констатація тісної взаємопов'язаності міжнародної конкурентоспроможності національної економіки та ефективності зовнішньої торгівлі, що, власне, і виступає одним із найважливіших її індикаторів. Для ОЕСР найбільш поширеним підходом є описання конкурентоспроможності країни на основі визначення її загальної макроекономічної продуктивності, в якій оцінювання зовнішньоторговельної діяльності виступає результатом складником успішності внутрішньої моделі розвитку¹⁷¹.

¹⁷⁰ Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. Київ, 2004. 275 с.

¹⁷¹ Guichard Stéphanie. The Role of International Competitiveness and Other Factors in Explaining Export Performance. OECD, Economics Department. 2009. November. URL: http://www.dt.mef.gov.it/export/sites/sitodt/modules/documenti_en/analisi_progammazione/eventi/Guichard_Brezillon_Cheung_paper.pdf

Зовнішньоторговельний аспект конкурентоспроможності тут оцінюється в контексті цінової конкурентоспроможності на основі кількох показників, які описуються: співвідношенням внутрішніх та середніх показників експорту товарів та послуг конкурентів; витратами на одиницю робочої сили у виробництві та індексами споживчих цін, вираженими в єдиній валюті. Ці показники використовують систему подвійних ваг, яка враховує структуру конкуренції на експортних та імпорتنих ринках, та включають:

1) відносні експортні ціни (*Relative export prices*) – відношення ціни експорту товарів та послуг країни й ціни конкурентів на експорт товарів та послуг. Показник розраховується для 30 країн ОЕСР, Китаю та 5 країн – не членів ОЕСР;

2) реальні ефективні обмінні курси на основі витрат на одиницю робочої сили та споживчих цін (*Real effective exchange rates based on unit labour costs and consumer prices*). Для витрат на одиницю робочої сили обрано виробничий сектор як найбільш залучений у торгівлю, а ширший показник може бути упередженим через включення витрат на одиницю робочої сили для товарів, які не настільки широко торгуються. Ваги конкурентоспроможності ґрунтуються також на принципі подвійних ваг, при цьому також ураховується структура конкуренції у виробничому секторі 47 країн (30 країн ОЕСР та 17 країн, що не беруть участь в організації).

Існують дві основні відмінності порівняно із попереднім показником: по-перше, ваги не фіксуються, а перераховуються за кожен рік; по-друге, розглядаються і вітчизняні виробники, і експортери, розширюючи концепцію конкурентоспроможності для обліку як попиту на внутрішніх ринках, так і впливу вітчизняних виробників на експортні ринки. Для кожної країни подвійне зважування враховує відносну важливість конкурентів на внутрішньому ринку та на зовнішніх ринках (визначається за схемою пропозиції на кожному ринку).

Індикатори вартості праці можуть бути кращою мірою конкурентоспроможності, ніж показники експортних цін, оскільки рух експортних цін відображає лише ціни експортерів, які змогли експортувати. Проте конкурентоспроможність, що вимірюється за допомогою цього показника, враховує тільки вартість виробництва в країні, а не вартість матеріалів, що надходять за кордон.

Релевантність вказаних підходів доводиться широкою практикою їх застосування. Адже інші системи для оцінки конкурентоспроможності, що використовуються провідними міжнародними організаціями та державними інституціями, хоча й мають певні відмінності, але, в основному, лише в частині обсягу вибірки та інших технічних рис, а в цілому ґрунтуються на аналогічних індикаторах (табл. 2.3).

Таблиця 2.3. Порівняння індикаторів, які використовують провідні міжнародні організації та державні інституції для визначення конкурентоспроможності на основі показників зовнішньої торгівлі країни

Організація	Індикатор	Кількість країн, що входять у розрахунок
ОЕСР	Реальні ефективні обмінні курси	23
	Відносні експортні ціни	15
	Відносна одиниця вартості праці	15
	Відносна одиниця споживчих цін	23
МВФ	Реальні ефективні обмінні курси	17
Трастовий фонд <i>Morgan</i>	Реальні ефективні обмінні курси 1	16
	Реальні ефективні обмінні курси 2	41
Федеральна резервна система США	Реальні ефективні обмінні курси	10
Казначейство Великої Британії	Реальні ефективні обмінні курси	17
Казначейство США	Реальні ефективні обмінні курси	44
Банк Франції	Реальні ефективні обмінні курси	13
	Відносні експортні ціни	16

Джерело: складено за ¹⁷².

Ще одним показником, за яким іноді оцінюють конкурентоспроможність національної економіки, є *сальдо поточного рахунку платіжного балансу*. Вважається, якщо цей показник є додатним, то експортні ціни зростають швидше за імпортні, а отже, країна є більш конкурентоспроможною у зовнішньоторговельних

¹⁷² Durand Mattine, Giorno Claude. Indicators of International Competitiveness: Conceptual Aspects and Evaluation. URL: <https://www.oecd.org/eco/outlook/33841783.pdf>

відносинах. Водночас цей показник не може вважатися релевантним, адже він детермінує не лише цінову конкуренцію, а й обсяг внутрішнього попиту на імпорتنі товари. Щоб нівелювати негативний вплив невідповідності цього показника, ОЕСР все частіше використовує підхід, що ґрунтується на *експортній продуктивності* (*Export performance*).

Інші показники, які характеризують здатність країни продавати свій продукт, вимірюють цінову або вартісну конкурентоспроможність. Також може застосовуватися концепція продуктивності експорту, за якою вимірюється відносний прибуток і втрати частки світового ринку країною. Якщо експорт країни зростає швидше (повільніше), ніж середньозважений попит з боку її партнерів, вона отримує (втрачає) ринкову частку.

Узагальнюючи різні підходи, слід зробити висновок про те, що показник конкурентоспроможності є комплексним і повинен розглядатись у контексті зовнішньоторговельної безпеки держави (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Модель взаємозв'язку зовнішньоторговельної безпеки держави та конкурентоспроможності національної економіки

Джерело: розроблено автором.

Залежно від ключових аспектів дослідження зовнішньоекономічної діяльності та міжнародної торгівлі для оцінки конкурентоспроможності застосовується різний набір показників:

- 1) показники відкритості країни (регіону);
- 2) показники зростання зовнішньоторговельної діяльності;
- 3) показники просторово-видової структури зовнішньої торгівлі та ефективності торгівлі;
- 4) показники технологічності та якості зовнішньої торгівлі (табл. 2.4).

Таблиця 2.4. Індикатори оцінки безпеки та ефективності зовнішньоекономічної діяльності

I. Показники рівня відкритості економіки	II. Показники зростання зовнішньоторговельної активності	III. Показники концентрації та спеціалізації зовнішньої торгівлі	IV. Показники якості (технологічності) зовнішньої торгівлі
Коефіцієнт покриття імпорту експортом	Темпи зростання експорту	Коефіцієнт просторової спеціалізації експорту	Питома вага інноваційної продукції у товарному експорті
Коефіцієнт міжнародної конкурентоспроможності	Темпи зростання імпорту	Коефіцієнт просторової спеціалізації імпорту	Питома вага інноваційної продукції у товарному імпорті
Індекс залежності від зовнішньої торгівлі	Темпи зростання зовнішньоторговельного обороту	Коефіцієнт просторової спеціалізації зовнішньої торгівлі	Індекс виявленої порівняльної переваги
Індекс проникнення імпорту	Коефіцієнт еластичності зовнішньоторговельного обороту	Індекс диверсифікації експорту	Індекс додатково виявленої порівняльної переваги
Індекс екстраверсії зовнішньої торгівлі	Коефіцієнт еластичності експорту	Індекс ентропії зовнішньої торгівлі	Індекс Макалея
Індекс схильності до зовнішньої торгівлі	–	Регіональний індекс Хіршмана	Коефіцієнт ефективності зовнішньої торгівлі «енергозалежної економіки»
Експорт на душу населення	–	Індекс компліментарності зовнішньої торгівлі	–

Продовження табл. 2.4

I. Показники рівня відкритості економіки	II. Показники зростання зовнішньоторговельної активності	III. Показники концентрації та спеціалізації зовнішньої торгівлі	IV. Показники якості (технологічності) зовнішньої торгівлі
Імпорт на душу населення	–	Індекс подібності експорту	–
Зовнішньоторговельний оборот на душу населення	–	–	–

Джерело: складено за ¹⁷³.

Значущість категорії конкурентоспроможності національної економіки для оцінки зовнішньоторговельної безпеки підтверджується й таким. Згідно з наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» (далі – *Методика*) інтегральний Індекс зовнішньоекономічної безпеки країни включає низку макроекономічних, торговельних показників та індикаторів ¹⁷⁴. Недоліком затвердженої Методики є використання винятково кількісних характеристик без урахування якісних параметрів зовнішньої торгівлі ¹⁷⁵. Зважаючи на зазначене, для оцінювання рівня зовнішньоторговельної безпеки модифікуємо сукупність запропонованих Міністерством індикаторів, доповнюючи та акцентуючи на використанні таких: 1) коефіцієнт покриття експортом імпорту; 2) частка країни-партнера у зовнішньоторговельному обороті; 3) частка високотехнологічної продукції

¹⁷³ Ультан С.И. Анализ показателей и методов оценки внешнеэкономической деятельности региона. *Вестник ОмГУ*. Серия: Экономика. 2012. № 3. С. 46–48; Антонюк Л.А. Порівняльний аналіз методик оцінки міжнародної конкурентоспроможності національних економік. *Економіка: проблеми теорії та практики*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2003. С. 437–449; Растворцева С.Н., Колчинская Е.Э. Внешнеэкономическая деятельность как фактор развития российских регионов. *Научные ведомости БелГУ*. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 22 (165). Вып. 28/1. С. 14–15; Анастасиос А., Иоанис А. Эффективность экспорта и внутриотраслевой торговли в экономиках стран Черноморского региона. *Журнал европейской экономики*. 2013. Т. 12. № 3. С. 330–344.

¹⁷⁴ Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html

¹⁷⁵ Бабець І.Г. Оцінка рівня зовнішньоекономічної безпеки регіонів України. *Економіка та держава*. 2011. № 4. С. 24.

в загальному експорті (імпорті) регіону; 4) частка сировинного та низького ступеня переробки експорту у загальному обсязі товарного експорту; 5) імпорт енергетичних ресурсів з однієї країни.

Граничні значення обраних показників та їх ваговий коефіцієнт при розрахунку інтегрального Індексу визначені з урахуванням положень зазначеної Методики та результатів досліджень І. Бабець і наведені в табл. 2.5.

Таблиця 2.5. Системні характеристики зовнішньоекономічної безпеки при двосторонній торгівлі

№ з/п	Назва індикатора	Характер впливу на рівень безпеки	Граничне значення
1	Коефіцієнт покриття експортом імпорту (ESI_{js}), разів	стимулятор	не менше 1
2	Частка країни-партнера у зовнішньоторговельному обороті, %	дестимулятор	не більше 10 %
3	Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів з однієї країни, %	стимулятор	не менше 15 %
4	Частка високотехнологічної продукції в імпорті товарів з однієї країни, %	дестимулятор	не більше 20 %
5	Частка енергетичних ресурсів в імпорті товарів з однієї країни, %	дестимулятор	не більше 25 %
6	Питома вага сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товарів до однієї країни, %	дестимулятор	не більше 20 %
7	Індекс компліментарності експорту (TCI_{js}^X), разів	стимулятор	не менше 45
8	Індекс компліментарності імпорту (TCI_{js}^Y), разів	дестимулятор	не більше 50
9	Індекс подібності експорту (ESI_{js}), разів	дестимулятор	не більше 40

Джерело: складено за ¹⁷⁶.

Конкурентоспроможність національної економіки є комплексним багатоаспектним поняттям, яке чинить подвійний вплив на зовнішньоторговельну безпеку держави. З одного боку, визначає зовнішньоторговельну ефективність, від якої залежить рівень

¹⁷⁶ Наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 р. № 1277 ; Бабець І.Г. Оцінка рівня зовнішньоекономічної безпеки регіонів України. С. 24.

зовнішньоторговельної безпеки, з іншого – формує середовище підвищення цієї безпеки.

Врахування конкурентних переваг та напрямів їх посилення при визначенні параметрів зовнішньоторговельної безпеки виступає способом вирішення сукупності завдань, пов'язаних із підвищенням ефективності зовнішньоторговельної діяльності країни.

Поєднання завдань розвитку і безпеки зовнішньоекономічної діяльності дає можливість не лише рухатися шляхом постійного вдосконалення, а й досягати цільових результатів з підвищення конкурентоспроможності національної економіки насамперед на основі розвитку зовнішньоторговельного співробітництва.

РОЗДІЛ

3

**ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНИЙ
БАЗИС БЕЗПЕКИ РЕАЛЬНОГО
СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ
ТЕХНОГЛОБАЛІЗМУ**

3.1. РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ ВИКОРИСТАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Обсяги та ефективність здійснення підприємствами національного господарського комплексу науково-дослідної діяльності та її практична апробація є, на нашу думку, безальтернативною умовою належного відновлення та довгострокового утримування їх конкурентних позицій на зовнішньому і внутрішньому ринках. Інновації дають можливість здійснювати фінансово-господарську діяльність новими, більш раціональними і доскональними способами, підвищувати управлінські та організаційні, економічні аспекти її ефективності, модернізувати техніко-технологічну базу та бізнес-процеси, створювати кращі та унікальні продукти.

Актуальність якнайшвидшого впровадження інноваційних процесів у діяльність суб'єктів економіки України підтверджується тим, що історично наша держава мала потужний виробничо-ресурсний потенціал, якого було достатньо для забезпечення конкурентоспроможності економіки, а також значного нарощення обсягів експорту, покращення рейтингу країни в системі міжнародного поділу праці.

Проте недостатньо ефективна державна структурна та інноваційна політика призвели до надмірного насичення внутрішнього ринку імпортною продукцією і витіснення вітчизняного товаровиробника, що загрозливо для зовнішньоекономічної, соціальної та продовольчої безпеки. Так, у 2013 р. частка товарів, виготовлених на території України, у загальному роздрібному товарообороті зменшилася до 58,1% (а за останні 5 років показник знизився на

12,4 в. п.), а непродовольчих товарів – до 39,3% (зменшення за цей же період становило 18,3 в. п.)¹⁷⁷.

За багатьма товарними групами сільськогосподарської та промислової продукції, виробництво яких було традиційно конкурентоспроможне для України, частка вітчизняних товарів зменшилася до 10–15%. Стійкою залишається тенденція до збільшення обсягів імпорту товарів і послуг в Україну. За останній п'ятирічний період показник збільшився у 2,3 рази. При цьому темпи зростання обсягів імпорту стабільно істотно перевищують темпи зростання ВВП та промислового виробництва.

Наслідком цих негативних тенденцій є зменшення обсягів вітчизняного виробництва та ВВП, витіснення вітчизняного виробника з внутрішнього ринку, зниження рівня зайнятості та зменшення податкових надходжень, продовження збереження кризових явищ у базових видах економічної діяльності та їх зорієнтованості на виготовленні та збуті більшою мірою сировинної продукції або лише її первинної обробки.

Традиційно науково-дослідна активність підприємств пов'язана зі значними інвестиціями, пошуком відповідних кваліфікованих кадрів, а також непередбачуваністю результатів суб'єктів господарювання, що її здійснюють. Відтак більше схиляються до її реалізації суб'єкти, що мають доступ до інвестицій або можуть профінансувати такі роботи за кошти, залучені із зовнішніх джерел (бюджетних, підприємницького сектору, нерезидентів, безпосередньо освітніх та науково-дослідних структур тощо).

Як бачимо (*рис. 3.1, с. 158*), для вітчизняної економіки характерний щільний зв'язок фінансування наукових і науково-технічних робіт та обсягів їх виконання, що підтверджує залежність науково-дослідної діяльності як важливої передумови створення та впровадження інновацій від витрат на неї.

Звичайно, що це можна пояснити доцільністю повного освоєння фінансування суб'єктами дослідницької активності в країні (частка загального обсягу витрат в Україні у 2015 р. у ВВП становила лише 0,62%, у т. ч. за рахунок коштів державного бюджету – 0,21%, тоді як у середньому в країнах ЄС–27 – 2,03%, а у Фінляндії – 3,78%,

¹⁷⁷ Державна служба статистики України: сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Швеції – 3,37%, Данії – 3,09%, Німеччині – 2,84%, Австрії – 2,75%¹⁷⁸). Проте суперечливо, коли при зменшенні обсягів фінансування різко зменшуються також і обсяги виконаних робіт. Адже, по-перше, частина з цих робіт виконується протягом довгострокового періоду; по-друге, частина – реалізується за договорами взаємовигідної співпраці; по-третє, науковий інтерес до досліджень не мав би визначитися виключно фінансовим чинником.

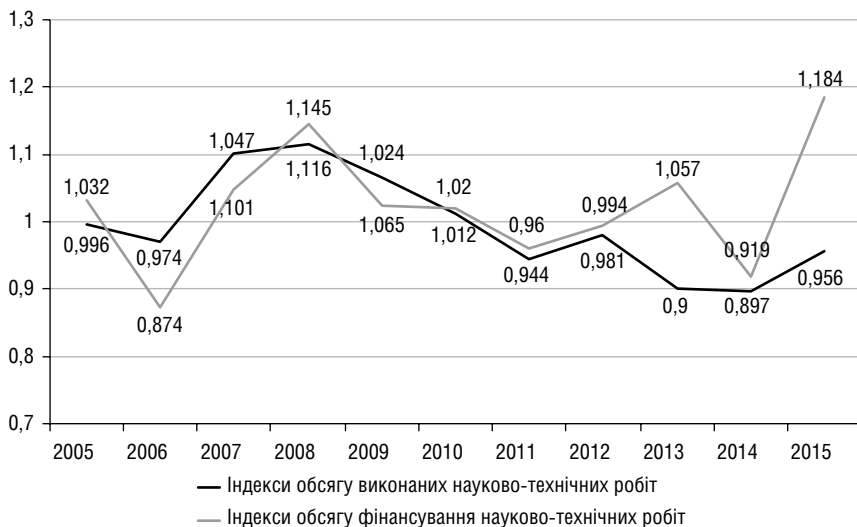

Рис. 3.1. Індекси обсягів наукових і наукових технічних робіт та їх фінансування в Україні у 2005–2015 рр.

Джерело: складено за¹⁷⁹.

Саме тому як негативну тенденцію слід трактувати факт зменшення індексів фінансування та виконання науково-дослідних робіт в Україні упродовж 2011–2014 рр. Це суттєвий системний

¹⁷⁸ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 64.

¹⁷⁹ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. Київ, 2015. С. 65. ; Кізін Г.В., Заярна Н.М. Напрями інноваційного розвитку в контексті забезпечення соціальної відповідальності бізнесу // Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. праць. К., 2016. № 1 (11). С. 322–330; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. Київ, 2011. С. 116.

макроекономічний ризик, який чинить демотиваційний вплив на науково-дослідну, а через неї – на інноваційну діяльність вітчизняних суб'єктів національного господарства, призводить до погіршення інвестиційного середовища для здійснення дослідницької діяльності та впровадження її результатів у реальне виробництво.

До системних ризиків і загроз інвестиційно-інноваційної діяльності в економіці України віднесемо й низьку інвестиційну активність у цьому процесі (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Динаміка показників іноваційно-інвестиційної активності України в 2005–2015 рр.

Джерело: складено за ¹⁸⁰.

Так, у нашій державі спостерігається зростання валових капітальних інвестицій. Їх спад, характерний для кризових 2009–2010 рр., було подолано, починаючи з 2011 р. Втім, по-перше, у

¹⁸⁰ Наукова та іноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 65; Капітальні інвестиції в Україні у 2010–2015 роках. Київ, 2016. С. 12; Наукова та іноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 77, 173.

2013–2014 рр. спад відновився, та, по-друге, як бачимо, це суттєво не позначилося на обсягах фінансування науково-дослідної та інноваційної діяльності. Характерним відображенням цього було зниження частки валових капітальних інвестицій на інноваційну діяльність у 2015 р. (на 1,6 в. п. – з 5,5 до 3,9%) при збільшенні за цей же період загального обсягу інвестицій. Загалом за період, що аналізується, частка інвестицій, які спрямовувалися вітчизняними суб'єктами господарювання на здійснення інноваційної діяльності, перебувала в межах 3,9–5,5%, чого, очевидно, недостатньо для повноцінної інноваційної діяльності.

Це підтверджується й малими обсягами інвестицій вітчизняних підприємств у нематеріальні активи, де вагома частка припадає на створення, придбання і комерціалізацію прав на об'єкти інтелектуальної власності. Так, попри збільшення цього показника в 2007–2008 рр. до 6,4 млрд грн, до 2012 р. його значення знову опустилося приблизно до рівня 2005 р. та становило 3,4 млрд грн. Закономірним наслідком цього є мала частка нематеріальних активів (0,7%) у структурі активів вітчизняної економіки, тоді як у країнах ЄС–27 цей показник становив 30–40%. На нашу думку, це один із чинників, який призводить до нижчої конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг. Усе ж позитивно, що в 2014–2015 рр. обсяги інвестицій у нематеріальні активи у вітчизняній економіці почали збільшуватись і в 2015 р. становили 17,6 млрд грн.

На *рис. 3.3* чітко простежуються негативні тенденції, пов'язані зі зниженням часток інноваційної продукції в загальних обсягах реалізації товарів (робіт, послуг) у 2005–2015 рр.

Так, у 2015 р. частка інноваційної продукції у загальних обсягах реалізованої в Україні продукції становила лише 1,4% та зменшилася щодо 2005 р. на 5,1 в. п. (у кількісному вираженні – у понад 4 рази). Тут простежується подвійна загроза. По-перше, це засвідчує зниження спроможності або мотивації до розробки та виведення на ринок вітчизняними підприємствами товарів з ознаками інноваційності. По-друге, характеризує зниження ефективності інноваційної діяльності, адже частка таких товарів зменшується, а обсяги фінансування інновацій, хоч і не надто високими темпами, але все ж зростають.

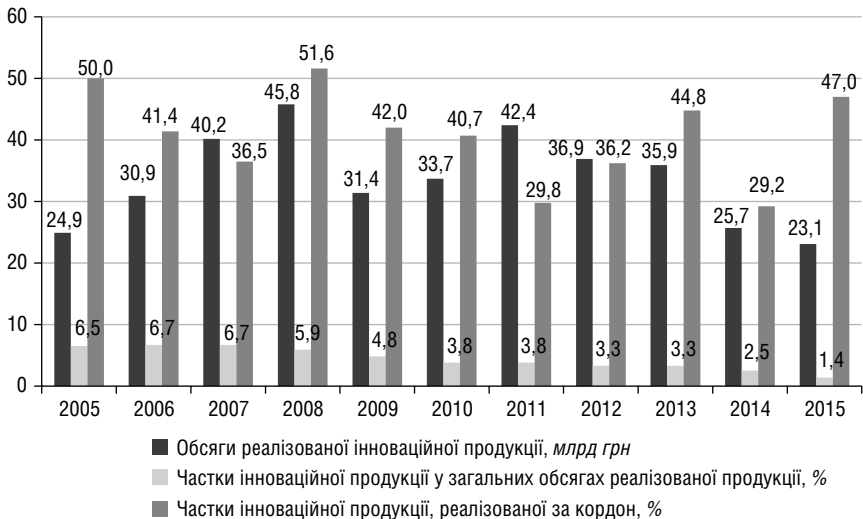

Рис. 3.3. Обсяги реалізованої інноваційної продукції та їх частки в Україні у 2005–2015 рр.

Джерело: складено за ¹⁸¹.

Більше того, для 2000–2010 та 2012–2015 рр. був характерний спад обсягів реалізованої вітчизняними суб'єктами господарювання інноваційної продукції – до 23,1 млрд грн. (на 50,6% менше, ніж у 2008 р.). Це також негативне явище, і на його подолання варто зорієнтувати більш дієву та виважену державну політику, адже до 2008 р. обсяги виробництва та продажу інноваційної продукції стабільно зростали (за період 2005–2008 рр. темпи зростання в середньому на рік становили 122,7%), відтак за рахунок цього було досягнуто збільшення обсягу й частки вітчизняних інноваційних товарів, реалізованих на зовнішніх ринках (на 1,6 в. п.). Але, незважаючи на це, до 2015 р. частка реалізованої за межами України інноваційної продукції зменшилася до 47%.

¹⁸¹ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 169–173; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 220–224, 226–227.

Відтак ці макроекономічні тенденції вважаємо негативними й такими, що зумовляють системні загрози інвестиційно-інноваційній діяльності вітчизняної економіки, оскільки подальший спад аналізованих показників може призвести до т. зв. «точки неповернення», коли відновити не лише обсяги, але й потенціал інноваційної діяльності буде складно.

До системних загроз можна віднести й погіршення інфраструктури здійснення та підтримки інвестиційно-інноваційної діяльності в нашій державі. Зокрема, є негативним, що в період трансформаційних змін в Україні було втрачено багато великих промислових і техніко-впроваджувальних зон, високотехнологічних виробництв, суттєво знижено інноваційний та науково-технічний потенціал, чисельність суб'єктів (та їхні можливості) інституціональної інфраструктури інноваційної діяльності.

На сьогодні є всі підстави стверджувати, що регіональний науково-технічний потенціал є незбалансованою та складною системою, яка сформувалася та змінюється під впливом економічних реалій і заходів державного регулювання. Невелика кількість науково-дослідних організацій, що задовольняють потреби досліджень і розробок крупних підприємств реального сектору економіки, зосереджена в основному в м. Києві та обласних центрах (зокрема, Дніпро, Харків, Запоріжжя та ін.) найбільших промислово розвинених областей України. В інших регіонах їх частка становить в середньому 1–3% від загальної чисельності.

Отже, простежується нерівномірний розподіл ресурсів для розвитку інвестиційно-інноваційного потенціалу регіонів, їх концентрація в старопромислових і капіталонадлишкових областях та великих містах, результатом чого стала міжрегіональна асиметрія інститутів наукової, інноваційної та інвестиційної діяльності, незгодженість співробітництва представників інвестиційно-інноваційної діяльності та економічних агентів. Усе це свідчить про переважну зорієнтованість не на довгострокову віддачу від інвестицій, вкладених у інновації, а на негайні надприбутки переважно у комерційно-посередницькому секторі.

На покращення управління розвитком інноваційної діяльності було спрямоване створення в 2017 р. Ради інноваційних технологій,

відкриття регіональних інноваційних центрів (яких на сьогодні налічується 13 од.), а також закладено на 2018 р. 50 млн грн на інноваційний розвиток. Разом з тим, за нерозвиненості інституційної інфраструктури інвестиційно-інноваційної діяльності вітчизняні суб'єкти господарювання головними причинами своєї низької інноваційної активності вважають фінансово-цінові чинники, тоді як відсутність інформації про передові технології як реальну перешкоду оцінюють лише в 1 % інноваційно активні підприємства та 2,1 % – не інноваційні; відсутність інформації про ринки – 0,8 та 1,9 % відповідно; труднощі знаходження партнерів інноваційної діяльності – 2,4 та 5,3 % відповідно¹⁸².

На наш погляд, тут чітко простежується ризик неусвідомленості потреби та напрямів розвитку і функціонування мережі інституцій підтримки інвестиційно-інноваційної діяльності з боку представників вітчизняного бізнесу, зокрема у базових видах економічної діяльності. Відтак перекладання цих завдань виключно на державу – об'єктивно безперспективне з огляду на труднощі фінансування і недостатньо ефективного витрачання коштів, адже попит має йти безпосередньо від підприємств, які усвідомлюють цю необхідність і готові фінансувати співпрацю з інвестиційно-інноваційними структурами. Зазначене слід також вважати істотним ризиком для стійкості національної економіки, адже осучаснення виробничого комплексу держави не сприяє активізації тенденцій до системної модернізації.

Вважаємо, що саме великі вітчизняні підприємства у галузі промисловості, АПК, будівництва, транспорту і зв'язку мають ініціювати діяльність з утворення та розбудови т. зв. «майданчиків» науково-технічного, технологічного та інноваційного співробітництва представників освіти, науково-дослідної сфери, інвестиційної та інноваційної інфраструктури та бізнесу. Але, на жаль, більшість із них цього не усвідомлює, підтвердженням чого є низька інноваційна активність вітчизняних представників промисловості (табл. 3.1, с. 164).

Позитивно, що кількість підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, до 2012 р. збільшувалася. У 2012 р. їх налічувалося 1758 од., що на 4,7 % більше, ніж у 2011 р. Але в 2015 р. таких суб'єктів

¹⁸² Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2008–2010 років. Київ, 2011.

господарювання було лише 824 од., тобто, починаючи з 2000 р., чисельність суб'єктів господарювання, які здійснювали інноваційну діяльність, зменшилася майже вдвічі (на 51,7%), що негативно.

Таблиця 3.1. Показники інноваційної активності промислових підприємств та фінансування інноваційної діяльності в Україні у 2000, 2005, 2010–2012, 2014–2015 рр.

Показники	Роки							Темпи зростання (% / в. п.) 2015 р. до вказаних років	
	2000	2005	2010	2011	2012	2014	2015	2000	2014
Кількість підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, од., у т. ч. за структурою за напрямками інноваційної діяльності:	1705	1193	1462	1679	1758	1609	824	48,3	51,2
• дослідження та розробки, % (у т. ч. в % від загальної кількості промислових підприємств)	25,6 (4,6)	26,6 (3,2)	21,0 (2,9)	19,8 (3,2)	17,3 (3,0)	28,3 (2,8)	22,1 (4,7)	-3,5 (+0,1)	-6,2 (+1,9)
• придбання прав на патенти, ліцензій на використання об'єктів промислової власності, %	3,6 (0,6)	9,5 (1,1)	6,8 (0,9)	6,3 (1,0)	4,9 (0,9)	8,3 (0,8)	3,2 (0,7)	-0,4 (+0,1)	-5,1 (-0,1)
• придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, %	33,1 (6,0)	46,0 (5,5)	51,2 (7,9)	63,3 (10,3)	62,3 (10,9)	53,3 (9,9)	46,7 (9,8)	+13,6 (+3,8)	-6,6 (-0,1)
Кількість промислових підприємств, що впроваджували інновації, од., у т. ч. за структурою:	1491	810	1217	1327	1371	1208	723	48,5	59,9
• впроваджували нові або вдосконалені методи виробництва продукції, % (у т. ч. в % від загальної кількості промислових підприємств)	27,9 (4,1)	49,6 (4,1)	42,9 (4,9)	45,6 (5,8)	43,6 (5,9)	41,7 (4,6)	47,1 (8,4)	+19,2 (+4,3)	+5,4 (+3,8)

Продовження табл. 3.1

Показники	Роки							Темпи зростання (% / в. п.) 2015 р. до вказаних років	
	2000	2005	2010	2011	2012	2014	2015	2000	2014
• освоювали виробництво інноваційних видів продукції, %	92,0 (13,7)	77,8 (6,4)	50,5 (5,8)	55,1 (7,1)	51,3 (7,0)	54,5 (6,0)	48,7 (8,7)	-43,3 (-5,0)	-5,8 (+2,7)
Обсяги фінансування інноваційної діяльності, млрд грн, у т. ч. за структурою за напрямками інноваційної діяльності:	1,8	5,8	8,0	14,3	11,9	7,7	13,8	7,7 р.	179,2
• дослідження і розробки, %	15,1	10,6	12,4	7,5	10,4	22,8	14,8	-0,3	+8,0
• придбання прав на патенти, ліцензій на використання об'єктів промислової власності, %	2,5	4,2	1,8	2,3	2,4	0,6	0,6	-1,9	-
• придбання машин, обладнання та програмного забезпечення, %	61,0	54,8	64,0	73,2	70,1	66,5	80,6	+19,6	+14,1
Частка підприємств, які впроваджували інновації, у загальній кількості підприємств, що займалися інноваціями, %	87,4	67,9	83,2	79,0	77,9	75,1	87,7	+0,3	+12,6
Обсяги фінансування витрат інноваційної діяльності у розрахунку на одне підприємство, млн грн, у т. ч. за напрямками інноваційної діяльності:	1,0	4,8	5,5	8,5	6,5	4,8	16,7	16,7 р.	3,5 р.
• дослідження і розробки	0,6	1,9	3,2	3,3	3,9	6,2	9,2	15,3 р.	148,4
• придбання прав на патенти, ліцензій на використання об'єктів промислової власності	0,7	2,2	1,4	3,1	0,5	0,6	2,6	3,7 р.	4,3 р.
• придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	1,9	8,3	6,0	9,9	7,3	5,2	23,8	12,5 р.	4,6 р.

Джерело: розраховано за ¹⁸³.

¹⁸³ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 141, 146 ; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 163, 192–193.

Не зовсім позитивні тенденції відбуваються й у структурі інноваційної активності підприємств промисловості. Так, за період 2000–2015 рр. підприємства переважно купували машини, обладнання та програмне забезпечення (частка підприємств, що здійснювали такі інновації, збільшилася на 13,6 в. п.). Звичайно, це сприяє модернізації техніко-технологічної бази вітчизняного виробництва. Але частка підприємств, що здійснювали дослідження та розробки, скоротилася на 3,5 в. п.; практично залишилася незмінною частка суб'єктів господарювання, котрі здійснювали створення або придбання об'єктів інтелектуальної власності. Відтак констатуємо, що у вітчизняній промисловості створенню інноваційної продукції приділяється недостатня увага. А це – небезпека низької конкурентоспроможності вітчизняних товарів та зниження виробничої безпеки національної економіки.

Загрозою для інвестиційно-інноваційної діяльності є й те, що менше 90 % підприємств (87,7% у 2015 р. та щодо 2000 р. – показник практично не змінився і приріст становив 0,3 в. п.) впроваджують інновації (від загальної кількості інноваційно активних) та ще менше освоюють виробництво інноваційних видів продукції.

Такий стан речей засвідчує, що органам державного управління слід реалізувати низку організаційно-економічних та роз'яснювальних заходів, спрямованих на стимулювання збільшення обсягів фінансування та виконання робіт зі створення й впровадження на суб'єктах економіки України інноваційної продукції та покращення в такий спосіб структури фінансування інноваційних витрат.

Станом на 2015 р. у структурі фінансування інноваційної діяльності переважали витрати на придбання машин, обладнання і програмного забезпечення – 80,6 % (за період 2000–2015 рр. показник збільшився на 19,6 в. п.), тоді як на дослідження й розробки припадало лише 14,8 % (показник зменшився на 0,3 в. п.), а на діяльність у сфері інтелектуальної власності – лише 0,6 %.

Таким чином, тут простежуються загрози низької патентної захищеності вітчизняних нових технологій та маркетингової підтримки (маркетингові та ринкові інновації) вітчизняної продукції через малу активність зі створення й використання комерційних

позначень (товарних знаків, торгових марок, назв географічного походження товарів тощо).

Потрібно вказати й на те, що ризик зменшення обсягів фінансування інноваційної діяльності, про який ішлося вище, характерний і безпосередньо для інноваційно активних промислових підприємств. Але, якщо в 2011 р. у середньому один такий суб'єкт господарювання витрачав на реалізацію інноваційних проектів 8,5 млн грн, то в 2015 р. показник підвищився до 16,7 млн грн. При цьому фінансування збільшилося за всіма видами робіт. Втім ця тенденція зумовлена не стільки збільшенням витрат, як зменшенням чисельності інноваційно активних підприємств. Упродовж 2000–2015 рр. малими були витрати підприємств на придбання патентів і ліцензій на придбання об'єктів промислової власності. Це підтверджує наявність загрози зниження рівня патентної захищеності вітчизняних суб'єктів реального сектору.

Про це також свідчать дані щодо активності підприємств базових видів економічної діяльності зі створення й використання високих технологій (табл. 3.2, с. 168–169). Зауважимо, що, до прикладу, у 2014 р. в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві було створено лише 11 од. високих технологій. Хоча цей показник і збільшився відносно до 2010 р. в 3,7 раза, він усе-одно залишається низьким. У будівництві таких об'єктів було створено лише 5 од. – на 16,7% менше, ніж у 2010 р.

Навіть для промисловості, де було створено 141 од. високих технологій, активність у цій сфері залишається, по-перше, недостатньою, та, по-друге, знижується (у 2014 р. порівняно з 2010 р. кількість створених високих технологій зменшилася на 27,7%).

Негативним є й те, що вітчизняні підприємства сільського господарства та будівництва взагалі не використовують об'єктів промислової власності. Якщо у цих видах економічної діяльності в 2010–2011 рр. ще була якась певна активність, то з 2012 р. вона не спостерігається.

Зменшується кількість використаних винаходів у сфері транспорту і зв'язку. Якщо у цих видах економічної діяльності в 2010 р. використовувалося 47 винаходів, то в 2014 р. – лише 31 (на 34,1% менше); відповідно промислових зразків – 6, а в 2014 р. – жодного.

Таблиця 3.2. Обсяги створення та використання високих технологій за видами економічної діяльності у реальному секторі економіки України в 2010–2014 рр.

Види економічної діяльності	Показники	Роки					Темпи зростання (%): 2014 р. відносно до 2010 р.
		2010	2011	2012	2013	2014	
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	Кількість створених передових технологій, од.	3	5	14	12	11	3,7 р.
	Кількість охоронних документів (од.) на:						
	– винахід	6	6	7	6	5	83,3
	– корисну модель	7	7	23	17	15	2,1 р.
	– промисловий зразок	1	2	–	–	–	–
	Кількість використаних:						
	– винаходів	12	4	–	–	–	–
– корисних моделей	9	–	–	–	–	–	
– промислових зразків	10	–	–	–	–	–	
Промисловість	Кількість створених передових технологій, од.	195	231	216	187	141	72,3
	Кількість охоронних документів (од.) на:						
	– винахід	79	114	84	78	41	51,9
	– орісну модель	274	226	274	219	114	41,6
	– промисловий зразок	14	136	161	95	181	12,9 р.
	Кількість використаних:						
	– винаходів	683	927	981	1081	1119	1,6 р.
– корисних моделей	770	408	558	578	984	127,8	
– промислових зразків	729	326	451	554	531	72,8	
Будівництво	Кількість створених передових технологій, од.	6	3	2	9	5	83,33
	Кількість охоронних документів (од.) на:						
	– винахід	4	1	–	1	–	–
	– корисну модель	4	1	12	11	9	2,3 р.
– промисловий зразок	–	–	–	–	–	–	

Продовження табл. 3.2

Види економічної діяльності	Показники	Роки					Темпи зростання (%): 2014 р. відносно до 2010 р.
		2010	2011	2012	2013	2014	
	Кількість використаних: – винаходів	7	–	–	–	–	–
	– корисних моделей	8	–	–	–	–	–
	– промислових зразків	9	–	–	–	–	–
Транспорт і зв'язок	Кількість створених передових технологій, од.	16	9	40	8	2	12,5
	Кількість охоронних документів (од.) на: – винахід	2	14	4	–	–	–
	– корисну модель	4	13	13	1	1	25,0
	– промисловий зразок	–	–	5	–	–	–
	Кількість використаних: – винаходів	47	49	39	50	31	65,9
	– корисних моделей	11	14	12	49	13	118,2
	– промислових зразків	6	5	4	4	–	–

Джерело: розраховано за ¹⁸⁴.

Позитивно, що значно вищою була активність із використання винаходів, корисних моделей та промислових зразків у промисловості. Суб'єктами господарювання галузей промисловості у 2014 р. було використано 1119 винаходів, 984 корисних моделей та 531 промисловий зразок. Але й тут є негативні показники. Так, якщо за використаними у промисловості винаходами та корисними моделями спостерігається зростання (відповідні значення показників у 2014 р. були на 60,0 та 27,8% більшими, ніж у 2010 р.), то за промисловими зразками – спад (на 17,2% за аналогічний період).

Отже, низька активність щодо створення та використання вітчизняними підприємствами реального сектору економіки високих технологій та об'єктів права інтелектуальної власності є загрозою послаблення інтелектуальної складової конкурентоспроможності

¹⁸⁴ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 243, 250 ; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2012. Київ, 2013. С. 217, 210.

їх бізнес-процесів та результатів праці, подальше відставання за рівнем техніко-технологічного розвитку від національних господарств країн, що є конкурентами вітчизняній економіці.

Системні ризики та загрози об'єктивно перешкоджають інвестиційно-інноваційній активності суб'єктів економіки України, позначаючись головним чином на мотивації керівників підприємств до такої діяльності. Втім, уваги потребує й інша група ризиків та загроз, які перешкоджають безпосередньо організації та здійсненню інвестиційно-інноваційної діяльності. Це т. зв. процесні ризики й загрози, що впливають на всі етапи бізнес-процесів, а саме: на прийняття рішень відносно здійснення інвестицій та інновацій, планування таких заходів, визначення їх масштабів та джерел фінансування, організацію співробітництва з суб'єктами інвестиційного та науково-дослідного, інноваційного секторів, охорону та захист результатів інвестиційно-інноваційної діяльності, їх комерціалізацію, використання й отримання економічного ефекту.

За цією класифікаційною ознакою загроз передусім звернімо увагу на ресурсно-психологічні передумови інвестиційно-інноваційної активності. Так, на сучасному етапі розвитку вітчизняного національного господарства існує значний кадровий та інституційний потенціал освітньої і науково-дослідної діяльності, що є позитивним з огляду на ініціювання у 2015 р. суб'єктами реального сектору заходів зі створення та впровадження інновацій. Позаяк, відомі й значні негативні аспекти цього етапу бізнес-процесу. На нашу думку, це нерівномірне розміщення капіталу, інвестиційних структур, науково-дослідних та інноваційних організацій, їхнього інтелектуально-кадрового потенціалу у територіальному аспекті; зменшення кількості організацій, що виконують науково-дослідні роботи, та їхнього кадрового потенціалу (передусім у підприємницькому секторі); мала частка науково-дослідних організацій, які виконують замовлення для суб'єктів окремих видів економічної діяльності із значною доданою вартістю (промисловості, транспорту та зв'язку, будівництва) та ін. Подальші негативні тенденції за цими параметрами негативно позначатимуться на ініціюванні та плануванні інвестиційно-інноваційної діяльності вітчизняних підприємств, тобто на стримуванні такої активності вже на ранніх етапах її життєвого циклу.

Як бачимо з даних *табл. 3.3*, не надто високою залишається активність промислових підприємств України зі здійснення інноваційної діяльності та виконання науково-дослідних робіт (НДР). Станом на 2015 р. лише 3,2% від загальної чисельності промислових підприємств здійснювали внутрішні НДР та 1,5% – зовнішні.

Таблиця 3.3. Частки інноваційно активних промислових підприємств України за видами інноваційної діяльності у 2007, 2009–2012, 2014–2015 рр., %

Напрями інноваційної активності	Роки							Абсолютні відхилення	
	2007	2009	2010	2011	2012	2014	2015	2015 р. до 2007 р.	2015 р. до 2014 р.
Інноваційно активні підприємства	14,2	12,8	13,8	16,2	17,4	16,1	17,3	+3,1	+1,2
Внутрішні НДР	2,8	2,2	2,1	2,4	2,1	1,9	3,2	+0,4	+1,3
Зовнішні НДР	1,4	1,2	1,2	1,3	1,3	0,9	1,5	+0,1	+0,6
Придбання машин, обладнання та програмного забезпечення	8,7	7,0	7,9	10,3	10,9	9,9	9,8	+1,1	-0,1
Інші зовнішні знання	1,2	0,8	0,9	1,0	0,9	0,8	0,7	-0,5	-0,1
Навчання та підготовка персоналу	...	2,4	2,1	2,9	3,2	3,2	3,0	...	+0,2
Ринкове запровадження інновацій	...	1,1	1,0	1,3	1,0	0,8	0,7	...	-0,1
Інші	4,2	1,8	1,8	2,2	2,0	1,4	4,4	+0,2	+3,0

Джерело: розраховано за ¹⁸⁵.

Проаналізовані показники дещо зросли відносно 2007 р.: частка підприємств, що мали внутрішні НДР, у загальній чисельності промислових підприємств збільшилася на 0,4 в. п., а підприємств із зовнішніми НДР – на 0,1 в. п. Але їх значення залишалися низькими. Відтак констатуємо стійку тенденцію до зниження активізації науково-дослідної інноваційної діяльності, яку ініціювали вітчизняні

¹⁸⁵ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 141 ; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 167–172.

підприємства промисловості та загрозову тенденцію щодо планування та організації етапів бізнес-процесу інвестиційно-інноваційної діяльності суб'єктів економіки України.

Аналогічні негативні тенденції можемо спостерігати й відносно придбання інших зовнішніх знань (скорочення частки підприємств, що їх придбавали за 2007–2015 рр., становило 0,5 в. п.), ринкового запровадження та інших видів інновацій.

У 2009–2015 рр. спостерігалось збільшення частки підприємств, які спрямовували зусилля на навчання та підготовку персоналу для досліджень і розробок. Але, очевидно, що цього ще недостатньо та потрібно продовжувати нарощувати кадровий потенціал інвестиційно-інноваційної діяльності. Адже це важлива передумова зниження ризиків зростання витратоемності, втрати комерційної інформації, ринкової кон'юнктури та залучених консультантів і фахівців тощо.

Важливим етапом бізнес-процесу інвестиційно-інноваційної діяльності є її поточне обслуговування. За результатами аналізу внутрішніх поточних витрат на наукові та науково-технічні роботи в окремих видах економічної діяльності (табл. 3.4) є підстави стверджувати, що: 1) обсяги науково-дослідних робіт, виконаних власними силами підприємств, у нашій державі щороку збільшуються. Зокрема, відбулося в 2,1 раза зростання показника 2012 р. відносно 2005 р., а за останній рік кількість виконаних власними силами підприємств НДР становила 109,6%. Ця тенденція особливо характерна для підприємств промисловості та сільського господарства; 2) обсяги виконаних дослідницьких робіт власними силами підприємств за такими важливими видами економічної діяльності, як будівництво (за 2005–2012 рр. – 52,4%) та транспорт і зв'язок (63,2%) – зменшуються. Зауважимо, що спостерігається також зменшення частки загальних обсягів виконаних робіт у всіх проаналізованих видах економічної діяльності реального сектору економіки України. Якщо певною мірою це можна пояснити змінами в офіційному Класифікаторі видів економічної діяльності та механічним перенесенням окремих показників до інших видів економічної діяльності, то зменшення абсолютних значень обсягів виконаних робіт, наприклад, у промисловості з 3,9 млрд грн у 2011 р. до 3,1 млрд грн (або на 20,8%), свідчить про протилежне.

Таблиця 3.4. Обсяги та структура наукових і науково-технічних робіт в Україні, виконаних власними силами підприємств у 2005–2012 рр.

Види економічної діяльності	Роки								Темпи зростання / абсолютні відхилення, %	
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012 р. до 2005 р.	2012 р. до 2011 р.
Усього в економіці, млрд грн	4,8	5,4	6,7	8,5	8,7	9,9	9,4	10,3	2,1 р.	109,57
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство, млн грн	259,4	277,2	342,2	469,0	454,1	533,0	536,9	260,5	100,42	48,52
• частка в структурі, %	5,4	5,2	5,1	5,5	5,2	5,4	5,7	2,5	-2,90	-3,20
Промисловість, млн грн	2234,7	2553,6	2736,5	3714,6	4392,4	5104,2	3918,4	3104,0	138,90	79,22
• частка в структурі, %	46,1	47,7	36,4	43,5	50,8	51,7	41,8	30,0	-16,10	-11,80
Будівництво, млн грн	115,9	206,3	250,0	315,8	261,5	244,9	289,7	55,2	47,63	19,05
• частка в структурі, %	2,4	3,9	3,7	3,7	3,0	2,5	3,1	0,5	-1,90	-2,60
Транспорт і зв'язок, млн грн	54,0	62,3	53,3	470,4	51,4	45,1	16,4	19,9	36,85	121,34
• частка в структурі, %	1,1	1,2	0,8	5,5	0,6	0,5	0,2	0,2	-0,90	0,00

Джерело: розраховано за ¹⁸⁶.

Отже, спостерігаються тривожні тенденції до зниження активності із виконання дослідницьких робіт власними силами суб'єктів господарювання базових видів економічної діяльності, що може свідчити про ризики зниження їх ресурсного потенціалу і можливостей.

¹⁸⁶ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 114–116.

Втім, позитивно, що в період 2005–2015 рр. в Україні збільшуються обсяги робіт, виконаних власними силами підприємств за всіма видами досліджень (табл. 3.5). Найвищими були темпи зростання обсягу фундаментальних (2,7 раза) та прикладних досліджень (2,4 раза). Це позитивно позначилося й на частці таких робіт у загальних обсягах наукових та науково-технічних досліджень.

Таблиця 3.5. Обсяги та структура наукових і науково-технічних робіт, виконаних власними силами підприємств, за видами досліджень в Україні у 2005, 2008–2015 рр.

Види досліджень	Роки								Темпи зростання / абсолютні відхилення, %	
	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2014	2015	2015 р. до 2005 р.	2015 р. до 2014 р.
Фундаментальні дослідження, млн грн	902,2	1927,4	1916,6	2188,4	2205,8	2621,9	2485,5	2457,0	2,7 р.	98,8
• частка в структурі, %	18,72	22,57	22,15	22,18	23,33	25,26	24,6	20,7	+1,9	-3,9
Прикладні дослідження, млн грн	708,9	1545,7	1412	1617,1	1866,7	2057,7	1660,6	1706,3	2,4 р.	102,8
• частка в структурі, %	14,71	18,10	16,32	16,39	17,99	18,4	16,5	14,4	-0,3	-2,1
Науково-технічні розробки, млн грн	2406,9	4088,2	4215,9	5037	4985,9	5369,9	4817,6	6010,7	2,5 р.	124,8
• частка в структурі, %	49,95	47,88	48,72	51,05	46,97	46,01	47,8	50,6	+0,7	+2,8
Науково-технічні послуги, млн грн	800,7	977,7	1109,2	1024,5	1291,5	1203,2	1119,9	1710,0	2,1 р.	152,8
• частка в структурі, %	16,62	11,45	12,82	10,38	11,71	10,33	11,1	14,3	-2,3	+3,2

Джерело: розраховано за ¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 91 ; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 114–116.

Але, якщо зростання обсягів та частки фундаментальних досліджень забезпечує приріст нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку, то частка прикладних досліджень демонструє приріст щодо одержання і використання знань для практичних цілей (розробка нових виробів, нових матеріалів, технологій та технологічного обладнання), що набагато важливіше у сенсі покращення інвестиційно-інноваційної діяльності.

У цьому контексті негативним є факт зменшення частки обсягу прикладних досліджень та відсутності тенденції до активного нарощування частки обсягу науково-технічних розробок (на 0,7 в. п. за останні 10 років), адже вони стосуються систематичних робіт, що базуються на існуючих знаннях, отриманих у результаті досліджень і практичного досвіду, та спрямовані на створення нових матеріалів, продуктів, процесів, пристроїв, послуг, систем чи методів.

Наступним після створення результатів інноваційної діяльності є їх впровадження у господарську практику та перетворення у результати господарювання або у позитивний економічний ефект. Але, як було показано вище, частка інноваційно активних підприємств вітчизняної економіки, обсяги та частка інноваційної продукції у нашій державі залишаються малими, проте зменшуються, що є істотним недоліком, який заважає науково-дослідній діяльності підприємств та її фінансуванню.

Для нашої держави характерним стало й посилення інституційних ризиків інвестиційно-інноваційної активності. Передусім їх генерують органи державної влади, що не забезпечують стабільності нормативно-правового поля в аналізованій царині, створюють бюрократичні перепони, а також практикують хабарництво за доступ суб'єктів господарювання до тих, чи інших прав діяльності.

Інституційними ризиками також є недостатність дієвого сприяння інвестиційно-інноваційній активності підприємств реального сектору економіки з боку суб'єктів інфраструктури інвестиційної та інноваційної діяльності, ринку фінансових послуг. Унаслідок цього, підприємствам складно залучити інвестиції, а в разі залучення – обслуговувати достатньо високий рівень фінансового навантаження на бізнес через значну вартість кредитного ресурсу. Суб'єктні загрози пов'язані і з нерозвиненістю інституційного

середовища інтелектуальної творчої діяльності, інноваційних та інвестиційних процесів, інноваційного та венчурного бізнесу.

Іншими ризиками й перешкодами інвестиційно-інноваційної активності вітчизняних суб'єктів бізнесу слід вважати недостатність відповідних ресурсів, включно з фінансовими потребами операційної та науково-дослідної діяльності. Підприємства також відчують і гостру потребу в кваліфікованих кадрах, правах на об'єкти інтелектуальної власності тощо. Це підтверджується тим, що в структурі джерел фінансування дослідницьких робіт у 2005 та 2014 рр. за базовими видами економічної діяльності переважає бюджетне фінансування (табл. 3.6).

Таблиця 3.6. Структура джерел фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні у 2005 та 2014 рр., %

Види економічної діяльності	Бюджетні кошти		Фонди спеціального призначення		Власні кошти		Кошти замовників				Інші джерела	
							підприємств та організацій України		іноземних держав			
	2005	2014	2005	2014	2005	2014	2005	2014	2005	2014	2005	2014
Усього в економіці	33,67	39,6	0,48	0,2	6,56	18,7	32,56	20,9	24,38	19,8	2,35	0,9
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	70,54	71,7	4,34	98,7	11,67	15,9	9,57	11,6	0,70	0,3	3,17	0,5
Промисловість	14,43	4,8	0,15	0,01	9,79	20,6	42,06	24,8	30,15	50,7	3,42	0,9
Будівництво	9,59	15,3	0,08	-	0,24	-	83,05	66,5	6,47	16,3	0,48	1,9
Діяльність транспорту та зв'язку	27,22	6,7	-	-	-	19,5	60,25	67,2	5,99	6,5	6,53	-

Джерело: розраховано за¹⁸⁸.

Так, у 2014 р. в економіці загалом було профінансовано 39,6% таких витрат за бюджетні кошти, зокрема 71,7% – у сільському

¹⁸⁸ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 96 ; Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010. С. 93.

господарстві. Натомість за рахунок внутрішніх ресурсів фінансувалися значно менші за обсягами роботи. Наприклад, у 2014 р. за власні кошти підприємств у промисловості було профінансовано 20,6% наукових та науково-технічних робіт, за кошти вітчизняних замовників – 24,8% та за кошти зовнішніх замовників – 50,7%.

Дійсно, набагато вигідніше, коли інвестиційний ресурс вкладає підприємство, яке безпосередньо здійснює науково-дослідну діяльність, розуміючи напрями і джерела подальшого використання її результатів. На противагу цьому можливі й не стовідсоткове цільове використання, і надмірні терміни окупності коштів, і не досягнення цільових орієнтирів розвитку підприємства.

Також на основі аналізу можемо зробити висновок про загострення структурних ризиків у діяльності в реальному секторі економіки України. Йдеться, зокрема, про недостатні співвідношення між виробництвом традиційної продукції та товарів, що мають ознаки інноваційності; чисельністю підприємств реального сектору, що усвідомлюють необхідність та здійснюють інноваційну діяльність, і тих, котрі пасивно ставляться до інноваційних заходів і впровадження прогресивних змін тощо.

Підсумуємо наведені вище результати дослідження на *рис. 3.4*, (с. 178).

Таким чином, простежується доволі тісний взаємозв'язок між послабленням ризику ведення інвестиційно-інноваційної діяльності суб'єктів господарювання у базових видах економічної діяльності та реальним підвищенням попиту на довгострокове фінансування в інноваційній сфері.

Додамо, що посилення уваги держави, у т. ч. шляхом фінансово-ресурсної та інституціональної підтримки, до заохочення інвестиційно-інноваційно активних підприємств – також чинник мінімізації загроз та підвищення рівня економічної безпеки такої діяльності. При цьому важливо, щоб дії представників влади та місцевого самоврядування спрямовувалися на найбільш проблемні аспекти і ділянки роботи з фінансування, створення й упровадження інновацій у господарську практику. А це потребує уваги до аналізу забезпеченості структурних складових інвестиційного та інноваційного забезпечення економічної безпеки держави.

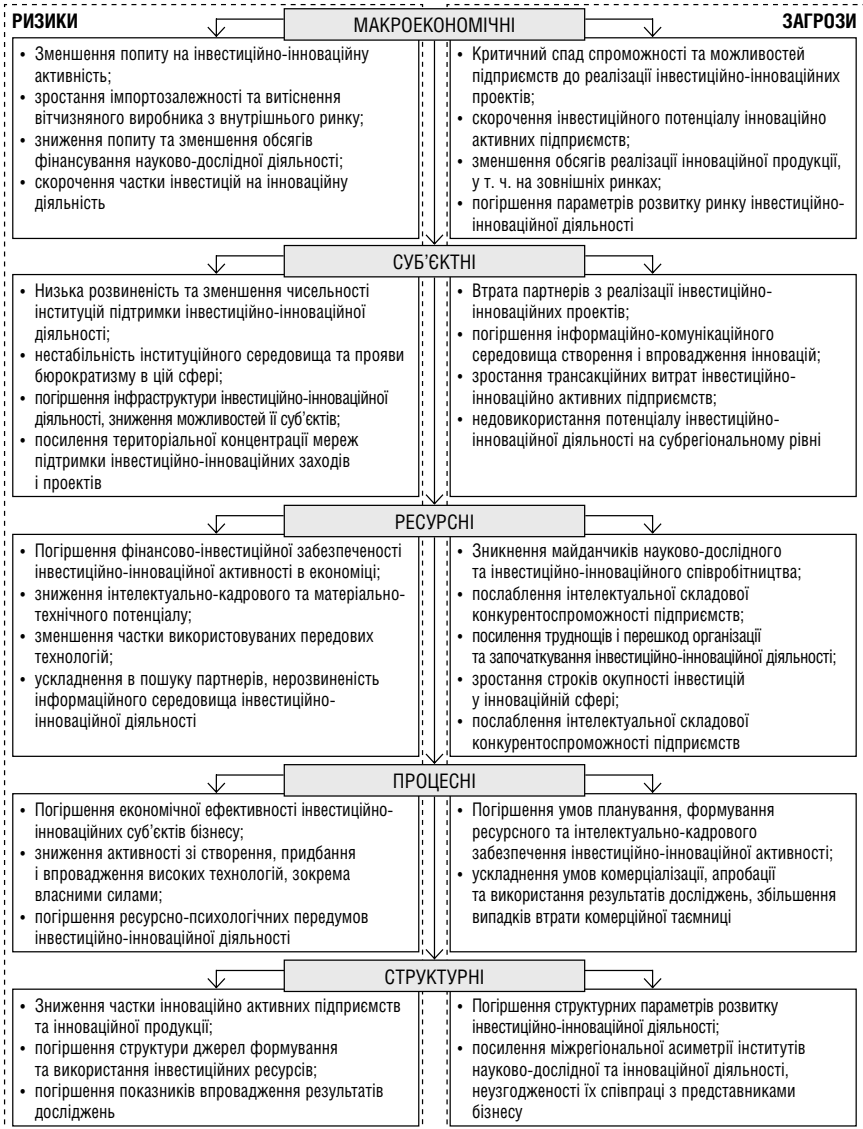

Рис. 3.4. Ризики та загрози інвестиційно-інноваційній діяльності в економіці України

Джерело: розроблено авторами.

3.2. ПРІОРИТЕТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Державна політика у кожній сфері, а тим паче із забезпечення розвитку системно-функціональних комплексів, зорієнтованих на підтримку базових видів економічної діяльності чи галузей економіки, реального сектору, має ретельно плануватися, прораховуватись і вже надалі реалізуватись у чітко визначеній послідовності, із застосуванням відповідних засобів, інструментів та механізмів заради досягнення проміжних і кінцевих мети та цілей. Цим, значною мірою, визнається її ефективність і досягнення цільових орієнтирів державного регулювання економіки.

Більше того, стратегічне планування необхідне не лише для формування й усвідомлення т. зв. «дорожньої карти» реформування і розвитку відповідних процесів, а й для розуміння того, як реформи в одній сфері позначатимуться на стані функціонування інших, які структурні зміни при цьому відбуватимуться в соціально-економічній системі держави загалом і які наслідки вони матимуть.

Відтак особливої актуальності на сучасному етапі соціально-економічного поступу нашої держави набуває питання визначення та обґрунтування стратегічних пріоритетів удосконалення інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки національної економіки, прогнозування позитивних результатів і шляхів їх досягнення, впливу на динаміку головних макроекономічних і соціальних параметрів функціонування й розвитку держави. При цьому

ці орієнтири мають бути узгодженими з базовими пріоритетами модернізації економіки держави, особливо такими, як-от: інклюзивне зростання або спрямованість результатів економічного розвитку на поліпшення якості життя громадян і подолання соціальної нерівності та несправедливості; побудова відкритої конкурентоспроможної економіки; активізація євроінтеграційного курсу; демонтаж системної корупції; непорушне забезпечення захисту права приватної власності; випереджальний розвиток економіки України на основі підвищення рівня технологічності; гарантування належного рівня економічної безпеки держави та її складників; диверсифікація та активний розвиток міжнародного співробітництва; покращення місця держави в системі міжнародного поділу праці.

Додамо, що вибудовування комплексу стратегічних пріоритетів державної політики в цілому має забезпечити досягнення певного узагальнюючого комплексного ефекту. Йдеться про генеральну мету політики. На сьогодні практично аксіоматичною, і ми також дотримуємося такої думки, стала теза про безальтернативність інноваційного шляху розвитку в цілях забезпечення конкурентоспроможності національного господарства. Інноваційний складник та застосування сучасних передових технологій стають усе більш визначним чинником збільшення обсягів виробництва та збуту продукції на внутрішньому й зовнішньому ринках. Проте інноваційна діяльність потребує належного інвестиційного та фінансово-ресурсного забезпечення. Відповідно, нарощування її обсягів та підвищення ефективності об'єктивно у залежності від системи інвестиційного забезпечення.

Ще одним аспектом, який, на нашу думку, важливо врахувати при формулюванні генеральної мети державної політики у галузі інноваційно-інвестиційної політики, є необхідність забезпечення комплексного впливу збільшення обсягів, а також упровадження результатів інноваційної діяльності у всіх сферах суспільного життя, галузях реального сектору економіки та фазах відтворювального процесу для нівелювання або мінімізації негативного впливу ризиків і загроз соціально-економічного поступу України, передусім таких, як поглиблення рецесії національної економіки, збільшення економічного розриву порівняно з іншими країнами, скорочення експортного потенціалу, поглиблення стагнації в інвестиційній

сфері, загострення проблеми фізичного та морального зносу основних засобів, звуження внутрішнього ринку.

Отже, генеральною метою державної політики вдосконалення інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки держави визначимо формування ефективно функціонуючої незалежної і захищеної системи інвестиційно-інноваційної підтримки інклюзивного зростання, реалізації потенціалу економіки, стабільного забезпечення та посилення структурно-функціональних складових економічної безпеки України.

На нашу думку, такий підхід до ідентифікації мети державної політики у сфері, яку аналізуємо, характеризується низкою особливостей та відмінностей порівняно з найбільш важливими цільовими орієнтирами інноваційно-інвестиційного розвитку України, які визначаються владою на новітньому етапі функціонування держави. Вважаємо, що такими відмінностями насамперед є:

- посилення дієвості та дієздатності суб'єктів і учасників інвестиційно-інноваційної діяльності (які нині в нашій державі не мають відповідних можливостей і компетенцій);
- забезпечення належної мотивації, з одного боку, інвесторів та інших суб'єктів ринку фінансових послуг, а з іншого – суб'єктів інноваційного бізнесу та безпосередньо підприємств базових видів економічної діяльності відносно продукування та активного впровадження результатів інвестиційно-інноваційної діяльності;
- вибудовування інституційної інфраструктури (зокрема кластерів, техніко-впроваджувальних зон, різного роду інвестиційно-інноваційних майданчиків) підтримки та безпосередньо реалізації інвестиційно-інноваційних проектів усіма учасниками цього процесу;
- усвідомлення переваг і формування інвестиційно-інноваційного забезпечення національного господарства як системи, що дозволяє налагодити ефективну та якісну взаємодію всіх суб'єктів цього процесу, створити середовище дії чинників незворотності активізації і впровадження результатів інвестиційно-інноваційної діяльності;
- зорієнтування інвестиційно-інноваційної діяльності не стільки на розвиток, як на забезпечення економічної безпеки національної економіки, що означає вищу пріоритетність використання досягнень інвестиційно-інноваційної діяльності у базових (найбільш важливих

відносно формування умов конкурентоспроможності національної економіки) видах економічної діяльності, в цілях посилення експортного потенціалу, захисту стратегічно важливих видів економічної діяльності та суб'єктів господарювання, сталого, економічно безпечного і збалансованого розвитку територій держави.

Варто вказати на ще один важливий аспект. Реалізація послідовної державної політики має здійснюватися поетапно, із формуванням спочатку базисних засад певних соціально-економічних зрушень, надалі – розбудови необхідної інфраструктури, нормативно-правового та фінансово-економічного забезпечення, на наступному етапі – досягнення необхідних структурно-динамічних та кількісно-якісних змін, а вже після цього – складних і комплексних стратегічних цільових орієнтирів.

Так само поетапно має проходити й реалізація державної політики у сфері формування інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки України. Вважаємо, що, «перестрибнувши» через проміжні ланки розвитку такої системи, виконати означене завдання неможливо. Більше того, сучасний посткризовий етап розвитку економіки України охарактеризувався низкою негативних тенденцій, серед яких – критичне послаблення інфраструктури інноваційної діяльності суб'єктів вітчизняного бізнесу, погіршення зв'язків між науково-дослідною сферою та бізнесом, уповільнення темпів надходження інвестиційного ресурсу розвитку економіки, зменшення чисельності суб'єктів ринку фінансових послуг та послаблення їх інституційно-ресурсного потенціалу, особливо – інвесторів і т. д.

За таких умов, вважаємо, що стверджувати про формування належного інвестиційно-інноваційного забезпечення в царині економічної безпеки держави без відновлення інвестиційно-інноваційного потенціалу реального сектору економіки, яке здійснюється в першу чергу, об'єктивно неможливо. Саме тому на першому етапі державної політики в означеній сфері слід відновити цей потенціал. Уже пізніше з'являться кращі можливості й необхідні умови для його використання з метою забезпечення економічної безпеки держави.

Відповідну послідовність державної політики та системну сукупність стратегічних пріоритетів у цій сфері наведено на *рис. 3.5*.

Рис. 3.5. Система стратегічних пріоритетів удосконалення інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки України та послідовність їх реалізації

Джерело: розроблено авторами.

Відтак стратегічною метою *першого етапу* реалізації державної політики (рис. 3.5, с. 183) є відновлення потенціалу інвестиційно-інноваційної діяльності в Україні, під яким розуміємо: достатню кількість діючих і ресурсно забезпечених організацій науково-дослідної сфери з необхідною чисельністю наукових кадрів, які виконують наукові та науково-дослідні роботи на замовлення суб'єктів господарювання; ефективне функціонування та розвиток ринку інтелектуальної власності; належні обсяги фінансування наукових та науково-дослідних робіт, а також наявність фінансово потужних внутрішніх і зовнішніх інвесторів, готових і здатних інвестувати в проекти зі створення нових та модернізації існуючих виробництв, розвиненість інфраструктури ринку фінансових послуг.

Стратегічно діяльність повинна здійснюватися паралельно за напрямками: 1) формування потенціалу інвестування розвитку та модернізації національного господарства; 2) активізації інноваційної діяльності, збільшення обсягів використання її результатів у реальному секторі. Але наголосимо на тому, що це мають бути не відокремлені один від одного напрями, а, навпаки, – ті, що розвиватимуться узгоджено. Доречно ідентифікувати спільні економічні інтереси суб'єктів системи інноваційного та інвестиційного забезпечення національної економіки.

Зрозуміло, що з боку освітнього та науково-дослідного секторів, венчурних фірм – це велика кількість замовлень і високий платоспроможний попит на дослідження, які виконують суб'єкти господарювання реального сектору національного господарства. Для суб'єктів інвестиційного сектору – перспективні прибуткові проекти інвестування коштів у інвестиційно-привабливі та фінансово й економічно ефективні проекти, підприємства, територіальні господарські комплекси.

Але масштаби таких інтересів, їх інноваційна спеціалізація та стратегії подальшого поступу, часові орієнтири, ресурсне та інфраструктурне забезпечення мають бути визначеними та збалансованими вже зараз. Дотримання відповідного балансу та його структурних характеристик має гарантуватись у наступних часових періодах. На нашу думку, лише на таких стратегічних засадах

можливо сформувати належне інвестиційно-інноваційне забезпечення економічної безпеки реального сектору економіки України.

Наголосимо на тому, що суттєвими негативними чинниками, які перешкоджають активізації інвестиційно-інноваційної діяльності в Україні, вплив яких досі не подолано, а, відтак, це підтверджує те, що державна політика в цій сфері низькоефективна, є несприйняття суб'єктами бізнесу інноваційної діяльності та низька мотивація щодо розроблення й упровадження інновацій. Тому серед першочергових стратегічних пріоритетів – формування сприятливого економіко-правового та фінансово-ресурсного забезпечення науково-дослідної та інноваційної діяльності.

На наш погляд, реалізація цього стратегічного завдання потребує здійснення державними структурами комплексу заходів, які мають на меті: підвищення інноваційної привабливості перспективних високотехнологічних секторів економіки; сприяння перетіканню капіталу та залученню найбільш кваліфікованих кадрів у ці сектори за допомогою реалізації комплексу заходів податкового, тарифного та інших інструментів державного регулювання, різних форм фінансової підтримки; модернізацію секторів економіки, економічний потенціал яких можливо реалізувати, скоріше, у довгостроковій перспективі за рахунок податкового стимулювання, технічного та технологічного переозброєння, спрощеного режиму оподаткування із ввезення імпортного обладнання та устаткування, посилення вимог щодо технічного регулювання; розвиток конкуренції в секторах економіки, стимулювання інноваційної поведінки підприємств – лідерів у своїх ринкових сегментах, у т. ч. підвищення рівня якості корпоративного управління, формування вимог до інноваційної складової їхніх інвестиційних програм та підвищення рівня якості зовнішньої експертизи цих програм; усунення в системі державного регулювання господарської діяльності регуляторних, технічних, митних, податкових та інших бар'єрів і перешкод інноваційній діяльності; нарощування фінансово-інвестиційного співфінансування інноваційних проектів суб'єктів приватного бізнесу (включно з венчурним фінансуванням, реалізацією проектів підтримки кооперації бізнесу та ВНЗ, закладів науки), а також конструювання співпраці з державними та комунальними

суб'єктами господарювання з розробки та реалізації програм інноваційного розвитку; розширення підтримки нещодавно створених інноваційних суб'єктів господарювання.

В Україні науковцями обґрунтовано низку дієвих інструментів та розроблено перелік перспективних заходів, які можуть реалізуватися (особливо на регіональному та місцевому рівнях, що важливо) владними структурами для забезпечення позитивних зрушень з покращення інвестиційного клімату та зростання інвестиційної привабливості.

Погоджуємося з результатами досліджень, де обґрунтовуються переваги таких заходів влади, як комплексна підтримка та сприяння розвитку базових і пріоритетних для територій держави видів економічної діяльності та покращення соціальної підтримки населення з метою активізації їх соціально-економічного розвитку; сприяння розвитку суб'єктів малого підприємництва та формування і посилення інтеграційних зв'язків (для спільної фінансово-інвестиційної підтримки бізнес-проектів); створення нових та підтримка суб'єктів інвестиційної інфраструктури та інвестиційного посередництва, інноваційного бізнесу та його інтелектуально-кадрового забезпечення; активізація діяльності органів влади та місцевого самоврядування з підготовки та промоції перспективних інвестиційно-інноваційних проектів; розвиток дорожньо-транспортної, житлово-комунальної, соціальної та інших інфраструктур з метою покращення локальної доступності територій як передумови їх інвестиційної привабливості; активна діяльність влади з дерегуляції комерційної господарської та, зокрема, інвестиційної діяльності¹⁸⁹. Такі заходи, реалізовані на місцевому рівні, можуть забезпечити позитивні зрушення у покращенні інвестиційного клімату та інвестиційного середовища, сприятимуть активнішому залученню внутрішнього інвестиційного ресурсу, у т. ч. за рахунок коштів, одержаних від зовнішньої трудової міграції.

Чільним стратегічним пріоритетом державної політики у сфері, що аналізується, вважаємо відновлення фінансово-ресурсного потенціалу суб'єктів ринку фінансових послуг, зокрема – інвесторів. Покращення інвестиційних можливостей вітчизняної банківської системи об'єктивно пов'язане з її модернізацією на сучасному етапі.

¹⁸⁹ Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014. С. 55.

Натомість, як свідчить світовий досвід, нині зростає роль інституційних інвесторів, що вкладають кошти в інноваційні проекти. Тому вітчизняна влада має зосередити увагу на створенні умов для формування повноцінного складу й достатньої кількості таких суб'єктів ринку фінансових послуг, які зможуть акумулювати потужний інвестиційний ресурс, що скеровуватиметься на заходи із формування інноваційного потенціалу економіки та його ефективного використання. Тобто йдеться про умови для прискорення розвитку фінансових інститутів та їх стабільної роботи.

Крім того, необхідно ліквідувати прояви монополізму та забезпечити розвиток добросовісної конкуренції в інвестиційній галузі, посилити захищеність прав учасників колективного інвестування, запровадити міжнародні стандарти корпоративного управління та оприлюднення інформації, забезпечити повноцінний нагляд і контроль за дотриманням господарського законодавства з колективного інвестування, поступово інтегрувати елементи вітчизняного небанківського інституційного інвестування у європейський та світовий сегменти. Отже, діяльність влади має спрямовуватися на забезпечення значно ефективнішого, ніж сьогодні, функціонування системи інституційних інвесторів у національному господарстві України. На вагому підтримку заслуговує створення сприятливого інвестиційного середовища з високим рівнем захищеності інвестицій та права власності.

До завдань реалізації першого етапу належать становлення й розвиток ринку інтелектуальної власності. Практично у всіх економічно розвинених державах з високим рівнем інноваційної активності цей ринок пройшов певні етапи становлення і нині ефективно функціонує, завдяки чому забезпечується високий рівень захищеності авторства та гарантії збереження права власності на результати інтелектуальної творчої діяльності, у т. ч. такі, що формують нематеріальні активи суб'єктів господарювання, забезпечують належний їм прибуток у процесі комерціалізації інноваційних рішень та розробок. Це, у свою чергу, є засобом стимулювання раціоналізаторів та винахідників, сприяє розвитку венчурних структур, капіталізації результатів інноваційної діяльності і перетворення їх на товар, який може реалізовуватися і на внутрішньому,

і на зовнішньому ринках. Відтак акумулюється потужний фінансово-інвестиційний ресурс для розвитку прикладної освіти, науки, інноваційних «майданчиків», де поєднується співпраця розробників інновацій та бізнесу. В Україні слід розробити і в подальшому реалізувати національну стратегію та програму становлення й розвитку внутрішнього ринку інтелектуальної власності. При цьому мають враховуватися здобутки інших держав у цій перспективній галузі.

Наша країна потребує підвищення рівня стратегічного інвестування у створення революційних та базисних інновацій, які важливіших для економіки України в цілому (з огляду на їх вплив на комплексне зміцнення конкурентоспроможності національного господарства і покращення його місця в системі міжнародного поділу праці), аніж для окремих суб'єктів бізнесу. На часі – рішення щодо розвитку інфраструктури (особливо недержавної) цього ринку, підвищення рівня ефективності державного управління інноваційно-інвестиційною сферою, детінізації, удосконалення й модернізації електронних майданчиків, формування попиту та укладання угод з купівлі/продажу об'єктів, максимального послаблення податково-митного тиску (зокрема, на ранніх етапах) операцій з реєстрації прав. На нашу думку, втрати держави від зазначених поступок порівняно із зародженням доволі місткого (у вартісному вимірі) та стратегічно важливого в контексті стимулювання активізації і забезпечення вищої ефективності інвестиційно-інноваційної діяльності сегмента внутрішнього ринку є незначними, а в стратегічній перспективі результатом такої політики закономірно стануть потужні надходження до бюджетів та зміцнення конкурентних позицій вітчизняного реального сектору економіки.

На окрему увагу заслуговує реалізація пріоритетів державної політики з відновлення потенціалу інвестиційно-інноваційної діяльності, які передбачають покращення структури джерел залучення і використання інвестицій, зростання ролі інвестицій у модернізації реального сектору економіки, підвищення економічної і соціальної ефективності інвестування, а також просторово-структурне збалансування інвестиційної діяльності.

Ідеться загалом про структурні та якісні характеристики інвестування. Адже на сьогодні суттєвими недоліками інвестиційного забезпечення соціально-економічного розвитку України

залишаються: надходження переважної більшості інвестицій не з території економічно розвинених держав, а з офшорних юрисдикцій (тобто це, скоріше, повернення коштів, отриманих шляхом ухилення від оподаткування, а не реальні інвестиції); нераціональна структура джерел формування інвестиційного ресурсу та мала частка інвестицій, залучених від провідних інтернаціональних компаній, власного капіталу вітчизняних суб'єктів бізнесу, державного капіталу в інвестиційні соціально та суспільно значущі проекти; не оптимальність джерел розподілу інвестицій на інноваційні цілі, для створення сучасних виробництв продукції з високою доданою вартістю чи у бізнеси з тривалим періодом повернення та окупності інвестицій; критичні та надмірні деформації і диспропорції щодо просторово-структурних аспектів інвестиційної активності, коли наявні істотні розриви в обсягах інвестування між регіонами, обласними центрами та рештою територій, за галузями базових видів економічної діяльності, секторами підприємництва тощо.

Інструментами усунення цих недоліків можуть слугувати: посилення контролю за виведенням коштів в офшорні зони; податково-митні преференції за умови надходження і реального використання інвестицій у стратегічно важливих видах економічної діяльності, на територіях пріоритетного розвитку, для створення і впровадження інновацій, реалізації проектів малого венчурного бізнесу тощо; активна промоційна і гарантійна діяльність регіональних та місцевих органів влади з підготовки і популяризації серед інвесторів інвестиційно привабливих територій та проектів; створення фондів інвестиційного розвитку територій та залучення суб'єктів страхової сфери з метою мінімізації ризиків інвестиційної діяльності тощо.

В Україні збережено достатній для активізації інвестиційно-інноваційної діяльності інтелектуально-кадровий потенціал. Проте його використання об'єктивно незадовільне, крім того, відсутнє чітке бачення перспектив розвитку, зокрема як ресурсу інноваційного розвитку держави та її економіки. Для зміни цієї ситуації необхідно формувати й розвивати осередки компетенцій (у т. ч. регіональні наукоємні кластери) шляхом створення національних дослідницьких центрів, досягти виведення на світовий рівень конкурентоспроможності провідних університетів та науково-дослідних організацій.

Пріоритетом в освітній галузі має стати реструктуризація сегмента вищої освіти з орієнтацією на розвиток сектору досліджень і розробок в університетах, поглиблення кооперації ВНЗ з провідними підприємствами реального сектору економіки та науковими організаціями, суттєве поглиблення міжнародної інтеграції вітчизняних освітніх та наукових структур як у частині навчальних програм, так і в сфері досліджень та розробок, посилення академічної мобільності та розвиток мережевої організації освітніх і дослідницьких програм. Такі заходи, на нашу думку, сприятимуть відновленню позицій освітнього і науково-дослідного секторів, що стане передумовою збільшення чисельності практик та обсягів їх співробітництва, у т. ч. з представниками підприємницького сектору за участі та фінансово-інвестиційної підтримки з боку суб'єктів ринку фінансових послуг.

Цю діяльність можуть підсилити заходи з підготовки компетентних топ-менеджерів для суб'єктів бізнесу, які володітимуть знаннями й досвідом забезпечення інноваційного розвитку підприємств з приватним та публічним капіталом, формування на центральному та регіональному рівнях механізмів сприяння залученню прямих іноземних інвестицій у високотехнологічні галузі економіки та додаткової підтримки експорту інноваційної продукції, модернізації інфраструктури інноваційної економіки (у т. ч. необхідних для цього об'єктів транспортної, телекомунікаційної та житлово-комунальної інфраструктур).

Таким чином, лише після досягнення зазначених вище пріоритетів та відновлення потенціалу інвестиційно-інноваційної діяльності в Україні стане можливою подальша ефективна діяльність із формування інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки нашої держави. Ідеться про *другий етап* державної політики у цій сфері (див. рис. 3.5). Його принциповими відмінностями є вже не стільки інвестиційно-інноваційна активність, діяльність та її розвиток, як реалізація потенціалу та забезпечення захисту національної економіки від зовнішніх і внутрішніх загроз. Відповідно, генеральною метою на цьому етапі важливо визначити реалізацію ролі високої інвестиційно-інноваційної активності в зміцненні конкурентоспроможності та нівелюванні ризиків і загроз функціонування реального сектору національного господарства України.

Як об'єктом, так і предметом державної політики стають дещо складніші аспекти, пов'язані з розвитком потужної інвестиційно-інноваційної системи та її інфраструктури з достатніми можливостями задоволення попиту в інвестиціях на інноваційну діяльність, підтримки інноваційної активності на всіх стадіях інноваційного циклу; фінансово-інвестиційною підтримкою просування конкурентоспроможних та інноваційних вітчизняних товарів і послуг на зовнішні ринки збуту; залученням бюджетного фінансування для розвитку перспективних технологій і реалізації цільових програм інноваційного розвитку в економічній та соціальній сферах.

Коли йдеться про інвестиційно-інноваційне забезпечення економічної безпеки держави, принципово змінюється характер індикаторів його сформованості та ефективності використання. Фактично, прискіпливому моніторингу та аналізу підлягає інвестиційно-інноваційна активність не лише в рамках усього національного господарського комплексу, а й у стратегічно важливих, пріоритетних і перспективних видах економічної діяльності та секторах економіки. Крім того, потрібно аналізувати структуру технологій, які залучаються та впроваджуються в реальному секторі економіки; рівень внутрішньої і зовнішньої конкурентоспроможності та частку держави на світових ринках високотехнологічних товарів і послуг, обсяги й частку експорту таких товарів (послуг).

З метою формування інформаційної бази як передумови прийняття виважених управлінських рішень щодо реалізації інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки України у *табл. 3.7* (с. 192–193) наведено характеристику інвестиційно-інноваційної активності базових галузей промисловості. Як бачимо, промисловість загалом створює 20% валової доданої вартості та 67,6% вітчизняного експорту, у т. ч. істотними є частки таких базових галузей промисловості, як виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів, металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції, хімічних речовин і хімічної продукції та ін.

Однак, орієнтуючись на дані *табл. 3.7*, є всі підстави для висновку щодо недостатнього інвестиційно-інноваційного забезпечення як промисловості в цілому, так і її головних галузей.

Таблиця 3.7. Характеристика інвестиційно-інноваційної активності базових у контексті економічної безпеки України галузей промисловості в 2015 р.

Галузі промисловості	Показники ролі в економіці			Частка інноваційно активних підприємств / підприємств, що впроваджували інновації, %
	Частка (%) у:			
	ВДВ	промисло-вому виробництві	експорті промисловості	
Промисловість України	20,0	100,0	100,0	17,3 / 15,2
Добувна промисловість	5,0	10,9	12,8	9,0 / 5,2
Переробна промисловість	12,2	64,6	86,4	19,5 / 17,5
• виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	4,2	22,4	8,9	18,1 / 16,8
• текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	0,2	1,0	2,3	13,2 / 12,5
• виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	0,6	3,3	3,4	12,1 / 9,8
• виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	0,8	4,0	4,4	26,9 / 22,1
• виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	0,2	1,2	4,2	47,5 / 45,9
• виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	0,9	4,9	2,5	12,8 / 11,7
• металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів	3,0	15,9	39,4	17,5 / 14,6
• виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції, електронного устаткування	0,1	0,4	4,3	31,8 / 13,9
• виробництво машин і устаткування	0,5	2,4	6,2	26,2 / 16,3
• виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	0,4	2,3	9,5	36,9 / 33,9
• виробництво меблів, ін. продукції, ремонт і монтаж устаткування	0,4	2,0	1,2	14,1 / 12,7
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	2,8	23,3	0,8	10,6/7,5

Продовження табл. 3.7

Показники інвестиційно-інноваційного забезпечення				
Кількість впроваджених нових технологічних процесів, од. на 1 тис. підприємств	Частка підприємств, що реалізували інноваційну продукцію, %	Частка реалізованої інноваційної продукції, %	Частка реалізованої інноваційної продукції за кордон, %	Кількість придбаних нових технологій / у т. ч. за межами України, од. на 1 тис. підприємств
255,3	11,9	1,4	47,0	251,1 / 13,8
25,8	3,4	-	36,0	150,2 / -
291,9	14,4	2,1	47,3	286,4 / 17,1
117,9	14,5	1,3	15,0	92,5 / 67,0
148,0	6,9	0,8	1,7	26,9 / 26,3
94,3	7,4	1,5	118,0	37,0 / 13,5
214,7	19,0	3,3	52,8	570,6 / 79,8
901,6	40,9	3,0	5,1	672,1 / -
105,7	8,5	0,8	29,0	52,8 / 3,8
328,8	11,9	2,1	104,0	582,2 / 16,9
197,1	16,0	6,4	30,9	390,5 / -
927,7	20,2	7,7	78,6	433,7 / 27,1
1169,7	30,9	5,4	81,0	751,2 / 6,1
211,3	9,3	1,7	59,7	340,8 / 33,8
214,3	1,0	-	-	136,0 / -

Джерело: розраховано за¹⁹⁰.

Так, частка промислових підприємств, які впроваджували інновації, у 2015 р. становила лише 15,2%, а тих, які реалізували інноваційну продукцію, – 11,9%. Тобто лише кожне четверте підприємство впроваджувало хоча б один новий технологічний процес. При цьому нові технологічні процеси з-за кордону залучало лише кожне 72-ге вітчизняне промислове підприємство. Ці характеристики є свідченням низького інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки промисловості України.

Для економічної безпеки держави особливо критична ситуація склалася через недостатнє інвестиційно-інноваційне забезпечення у важливих галузях промисловості. Це, зокрема, добувна промисловість (3,4% підприємств, які реалізували інноваційну продукцію); виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (1,3% реалізованої інноваційної продукції); текстильне та виробництво одягу, виробів зі шкіри (0,8 та 6,9% підприємств, що реалізували інноваційну продукцію); виробництво гумових і пластмасових виробів (0,8 та 8,5% відповідно); постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (лише 1% підприємств, які реалізували інноваційну продукцію). Очевидно, що ці характеристики є загрозливими в контексті подальшого забезпечення економічної безпеки нашої держави.

Практично аналогічним є й стан справ відносно інших важливих видів економічної діяльності України, що дає підстави для висновку про низьку інвестиційно-інноваційну забезпеченість економічної безпеки нашої держави. Так, якщо вітчизняна промисловість забезпечувала 20% валової доданої вартості, 35,9% у загальних обсягах виробництва і 67,6% експорту, то частка реалізованої інноваційної продукції у цьому виді економічної діяльності становила у 2015 лише 5,8%, а на 1 тис. підприємств припадало лише 2,3 заявки на винаходи (14,9 заявок – на корисні моделі) та 3,3 отриманих патенти на винаходи (16,1 патент – на корисні моделі) (табл. 3.8).

Ще гіршим є стан справ з інвестиційно-інноваційним забезпеченням економічної безпеки вітчизняної оптової торгівлі, для якої характерні найнижчі значення показників частки реалізованої продукції, що була новою для ринку, – 4,2% та сумарного індексу

інновацій – 5,0%. Більш-менш задовільними можна визнати значення показників інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки суб'єктів вітчизняного сектору інформації та телекомунікацій. Втім і тут ще далеко до оптимальних значень показників.

Таблиця 3.8. Характеристика інвестиційно-інноваційної активності базових у контексті економічної безпеки України видів економічної діяльності у 2015 р.

Види економічної діяльності	Показники ролі в економіці			Показники інвестиційно-інноваційного забезпечення				
	Частка (%) у:			Частка інноваційно активних підприємств, %	Сумарний індекс інновацій, %	Частка реалізованої продукції, нової для ринку, %	Кількість заявок на винаходи / корисні моделі, од. на 1 тис. підприємств	Кількість патентів на винаходи / корисні моделі, од. на 1 тис. підприємств
	ВДВ	обсягах виробництва	експорту					
Усього	100,0	100,0	100,0	14,6	21,8	5,8	40,3 / 189,2	38,1 / 187,6
Промисловість	20,0	35,9	67,6	18,4	11,5	4,2	2,3 / 14,9	3,3 / 16,1
Оптова торгівля	14,7	12,5	20,8	11,2	5,0	4,6	0,5 / 4,5	1,3 / 4,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	6,4	6,1	2,6	7,3	6,6	13,0	85,0 / 0,5	83,7 / 0,3
Інформація та телекомунікації	3,3	2,9	0,1	16,3	39,1	17,5	60,5 / 121,4	60,8 / 74,7

Джерело: розраховано за ¹⁹¹.

Наведене вище аргументує важливість і необхідність посилення ролі інвестиційно-інноваційної компоненти в реалізації потенціалу вітчизняного сектору економіки, зміцненні функціонально-структурних характеристик його економічної безпеки та забезпеченості захисту від загроз. Підтвердженням реалізації стратегічних пріоритетів у цій сфері є досягнення необхідних значень та співвідношень показників, які аналізувалися вище, а також покращення

¹⁹¹ Державна служба статистики України: сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

таких інших важливих індикаторів, як зростання часток: підприємств промислового виробництва, що здійснюють технологічні інновації, у загальній чисельності підприємств вітчизняного промислового сектору (вважаємо оптимальним значення цього показника на рівні не менше 50%); продукції, яка експортується з нашої держави, на світових ринках високотехнологічних товарів та послуг (енергетика, авіа- та спеціалізована техніка, космічна техніка, послуги та технології, спеціальне машинобудування тощо) до рівня держав з аналогічним потенціалом; експорту вітчизняних високотехнологічних товарів у їх загальному світовому обсязі до рівня держав з аналогічним потенціалом, рівня валової доданої вартості інноваційних секторів у валовому внутрішньому продукті (до 20%); інноваційної промислової продукції у загальному обсязі промислової продукції (не менш як до 30%). Також необхідно забезпечити: збільшення обсягу внутрішніх витрат на дослідження та розробки (але з обов'язковою вимогою виключно на заходи т. зв. «твердого» призначення) на рівні країн з аналогічним потенціалом; зростання міри охопленості програмами співпраці суб'єктів науково-дослідної та інноваційної сфер, з одного боку, і представників підприємництва та суб'єктів ринку фінансових послуг, – з іншого (до рівня не менш як 30% від чисельності економічно активних підприємств); зростання частки засобів, які надходять у навчальні заклади та науково-дослідні структури з метою фінансування НДДКР на замовлення інноваційно активних суб'єктів підприємництва (до рівня 30%).

Вважаємо, що загальне економічне зростання, збільшення обсягів та підвищення ефективності інвестиційної діяльності, а також підвищення темпів інноваційного розвитку економіки України при цьому будуть взаємопов'язаними і взаємостимулюючими. З одного боку, інвестиційно-інноваційний розвиток перетвориться на основне джерело та стимул економічного зростання завдяки зміцненню конкурентоспроможності продукції та підвищенню продуктивності праці, ефективності виробництва у всіх видах економічної діяльності та секторах економіки, розширенню ринків, створенню їх нових сегментів і галузей, нарощуванню інвестиційної активності, розширенню місткості внутрішнього ринку, зростанню

доходів населення та обсягів споживання. З іншого боку, економічне зростання розширить можливості для появи нових продуктів і технологій, дозволить забезпечити приплив інвестиційного ресурсу в розвиток людського капіталу (передусім в освіту та фундаментальну науку), а також сприятиме підтримці інновацій, що забезпечить мультиплікативний ефект і позитивний вплив на темпи економічного зростання України.

Зауважимо, що ефективність державної політики, у т. ч. й у сфері вдосконалення інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки держави, потребує формування відповідної дієздатної інституціональної інфраструктури. Відтак дослідження інструментів і засобів державного регулювання цих процесів є предметом наступного підрозділу цього видання.

3.3. МОДЕЛЮВАННЯ ВПЛИВУ ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Дослідження теоретичних і практичних аспектів функціонування міжнародної економіки в цілому та національних економік зокрема свідчать про тенденцію до підвищення значущості промисловості в системі розвитку світового господарства. Розвиток ринкової економіки України за часом збігся з активізацією глобалізаційних процесів у світовій економіці, що вплинуло на встановлення пріоритетів у розвитку вітчизняної промисловості.

Якщо говорити про напрями розвитку промисловості в розвинутих країнах світу, то вони концентрують зусилля на розвитку наукоємних галузей промисловості й практично у всіх напрямках світової промисловості значно скорочують виробництво продукції масового вжитку. Зауважимо, що такий перебіг є закономірним. Так, за результатами теоретико-практичних досліджень відомих зарубіжних і вітчизняних учених, у ринкових умовах визначальним джерелом загального вдосконалення виробництва повинна бути радикальна економічна реформа наукоємних сфер промислової діяльності. Джексон К. Грейсон молодший та Карла О'Делл у праці «Американський менеджмент на порозі XXI століття» (1991) ще в докризовий період звертали увагу на те, що «головною рисою нових систем державного управління повинна стати орієнтація на довгострокову перспективу проведення фундаментальних досліджень, диверсифікацію операцій та інноваційну діяльність промисловості»¹⁹².

¹⁹² Grayson Jackson K. Jr., O'Dell Carl. (2000). American management at the dawn of the 21st century. URL: <http://e2000.kyiv.org>

Оцінюючи роль інноваційної складової розвитку промисловості, О. Зозульов головним пріоритетом визначив маркетинг, зауваживши, що «інтеграційні процеси між національними економіками уможливають отримання синергетичного ефекту від побудови внутрішньоекономічних зв'язків між виробництвом та споживанням»¹⁹³. На думку вчених Інституту економіки промисловості, причинами низького рівня конкурентоспроможності української промислової продукції є неефективна державна політика у промисловій сфері, незацікавленість вітчизняних виробників у розвитку інноваційного потенціалу, політична та економічна нестабільність держави¹⁹⁴.

Рівень економічного зростання є похідною від рівня розвитку технологічної системи. Крім того, рівень розвитку технологічних систем диференціює країни, регіони за рівнем економічного розвитку. У рамках цієї концепції економічне зростання сприймається як результат формування нових галузей економіки.

Австрійський економіст Фрідріх Хайек у рамках своєї теорії інтелектуальної технології досліджував процес трансформації знань у підприємницьку ідею і в стимулюванні інноваційного розвитку. Учений вивчав також причини інноваційної сприйнятливості окремих країн.

Пітер Друкер дійшов висновку, що двома основними віхами економічного розвитку є інноваційна економіка та підприємницьке суспільство («суспільство знань»). Зміст теорії інноваційної економіки і підприємницького суспільства цього вченого полягає у характеристиці американської моделі інноваційного розвитку промисловості 90-х років ХХ ст., якій притаманні перетворення знань на вирішальну продуктивну силу економічного розвитку. Варто також зазначити, що інноваційний розвиток у П. Друкера постає як трансформація підприємцями змін на ринку в нові можливості. А згідно із соціально-психологічною теорією інноваційного розвитку Х. Барнета, Є. Вітте, Е. Денісона основним

¹⁹³ Zozulov O., Bazz M., Tsaryova T. Marketing as the basis of innovation activity of domestic industrial enterprises. *Marketing in Ukraine*. 2007. № 4, 33–41.

¹⁹⁴ Amosha O.I., Antoniuk V.P., Zemliankin A.I. Activation of innovation activity: organizational and legal and socio-economic support: monograph. NASU Institute of Economics Proms, 2007. 328 p.

фактором економічного розвитку є висококваліфікована робоча сила, яка генерує нові знання¹⁹⁵.

О. Амоша¹⁹⁶, Ю. Макогон, В. Геєць, І. Буреєв, О. Шнипко та інші вітчизняні економісти передбачають, що інноваційний розвиток промисловості відбуватиметься через «стимулювання інноваційної активності підприємств, збільшення витрат на науку, проведення прикладних досліджень і розробок у пошуку засобів забезпечення технологічного розвитку промисловості»¹⁹⁷.

Попри вагомий доробок учених, існує об'єктивна необхідність поглибленого дослідження впливу інноваційного потенціалу промисловості на формування конкурентної стратегії національної економіки на основі використання математичної моделі залежності обсягів реалізації промислової продукції та індикаторів інноваційного потенціалу промисловості України. Актуальними є питання обґрунтування: величини впливу інноваційної активності промислових підприємств на обсяги реалізованої промислової продукції; принципів комплексного оцінювання ефективності промислової діяльності на основі її специфікованих і параметризованих функцій, що зумовлені насамперед використанням сучасними науковими колами методів визначення відносних показників діяльності, порівняльного аналізу та аналізу девіації якісних показників діяльності та відсутністю факторного аналізу змін в умовах економічного розвитку промисловості.

Варто зазначити, що у звіті ООН значна увага приділяється науково-технологічному прогресу та інноваціям у промисловості, що зумовлено розвитком технологічних процесів виробництва. Таким чином, структурні зміни в національній економіці, тобто перехід від трудоємної до технологічно ємної економіки, є фактором економічної модернізації національної економіки¹⁹⁸, головним чинником

¹⁹⁵ Kolodiychuk A.V. Theories of innovation development of industry. *Economy. Management. Innovations*. 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2012_1_20

¹⁹⁶ Amosha O.I., Buleev I.P., Zemlyankin A.I., Zbarazskaya L.O., Harazishvili Y.M. Industry of Ukraine – 2016: the state and prospects of development: scientist-analyst. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics, 2017. 120 p.

¹⁹⁷ Shnipko O.S. Scientific and technical policy and its role in increasing the competitiveness of the Ukrainian economy. *Current Problems of the Economy*. 2006. № 1. Pp. 178–184.

¹⁹⁸ Industrial Development Report-2016. The role of technology and innovation in inclusive and sustainable industrial development. Overview. *UNIDO*. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2015-12/EBOOK_IDR2016_OVERVIEW_ENGLISH_0.pdf

підвищення конкурентоспроможності держав та зниження їх уразливості через ринкові коливання.

Отже, активізація інноваційного та маркетингового розвитку національної економіки зумовлює підвищений інтерес до наукоємних сфер діяльності. Відносно рівня інноваційного розвитку економіки України, то у 2016 р. кількість підприємств, що здійснювали інноваційну діяльність у промисловості, збільшилася порівняно з 2015 р. на 1,6% і становила 834 од. (18,9%).

Однією з головних проблем зниження ефективності інноваційного потенціалу промисловості України є недостатність фінансових ресурсів (*табл. 3.9, с. 202*). Проблема фінансування інноваційної діяльності залишається невирішеною, оскільки вітчизняні інвестори не мають достатньої кількості коштів, а іноземні – наштовхуються на безліч перепон для освоєння інвестицій в Україні. Окрім того, орієнтири вітчизняної бюджетної політики неузгоджені з пріоритетами державної інноваційної політики, які, як правило, спрямовуються на фінансування державних інноваційних фондів, цільових інноваційних програм, високоефективних інноваційних проектів та програм державної підтримки інноваційної діяльності, а не на освоєння інноваційних проектів та розробок в Україні¹⁹⁹.

Протягом 2016 р. на інновації підприємства витратили 23,2 млрд грн, у т. ч. на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення – 19,8 млрд грн; на внутрішні та зовнішні науково-дослідні розробки – 2,4 млрд грн; на придбання існуючих знань від інших підприємств або організацій – 0,1 млрд грн та 0,9 млрд грн – на іншу інноваційну діяльність (проектування, навчання, маркетинг та іншу відповідну діяльність). Основним джерелом фінансування інноваційних витрат залишаються власні кошти підприємств – 22 036 млн грн (або 94,9% загального обсягу витрат на інновації), а спрямовані вони в основному на придбання обладнання та інших основних фондів, при цьому мають місце мінімальні витрати на придбання технологій та проведення власних наукових досліджень.

¹⁹⁹ Khovrak I.V. Financing Innovation Development: Realities and Prospects. *Marketing and Innovation Management*. 2013. № 2. Pp. 229–235.

Таблиця 3.9. Ефективність інноваційного потенціалу промисловості України у 2005–2009 та 2014–2016 рр.

Показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2014	2015	2016
Обсяги реалізованої промислової продукції, млн грн	468562,6	551729	717076,7	917035,5	806550,6	1428839,1	1776603,7	2158030
Темпи зростання, %	16,92	17,75	29,97	27,89	-12,05	77,15	24,34	21,47
Фінансування інноваційної діяльності, млн грн	5751,6	6160	10821,0	11994,2	7949,9	7695,9	13813,7	23229,5
Темпи зростання, %	26,84	7,10	75,67	10,84	-33,72	-3,20	79,49	68,16
Впроваджено нових технологічних процесів, од.	1808	1145	1419	1647	1893	1743	1217	3489
Темпи зростання, %	4,69	-36,67	23,93	16,07	14,94	-7,92	-30,18	186,69
Освоєно виробництво інноваційних видів продукції, найменувань	3152	2408	2526	2446	2685	3661	3136	4139
Темпи зростання, %	-20,76	-23,60	4,90	-3,17	9,77	36,35	-14,34	31,98

Джерело: складено за ²⁰⁰.

У 2016 р. інноваційно активними промисловими підприємствами було впроваджено 4139 інноваційних видів продукції, з яких 978 – нових виключно для ринку, 3161 – нових лише для підприємства. Із загальної кількості інноваційних видів упровадженої продукції 1305 – нові види машин, устаткування, приладів, апаратів тощо, з яких 22,3% – нові для ринку. Найбільшу кількість

²⁰⁰ Державна служба статистики України: сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

інноваційних видів продукції впроваджено на підприємствах з виробництва машин і устаткування, харчових продуктів, металургійного виробництва.

Зауважимо, що в 2011–2016 рр. спостерігається зниження активності інноваційної політики України. Про це свідчить не тільки зменшення кількості промислових підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, а й нестабільне число підприємств, які впроваджують інновації, а також падіння питомої ваги інноваційної продукції в загальному її випуску. Цей факт викликає занепокоєння щодо подальшого розвитку вітчизняної промисловості, оскільки від технічного рівня оснащення виробництва і його відповідності темпам науково-технічного прогресу залежить конкурентоспроможність продукції, що випускається, і підприємств у цілому.

Крім того, у ринкових умовах господарювання ефективність функціонування видів економічної діяльності національної економіки визначається не за показником обсягу виробленої продукції, а за показниками реалізованої продукції. Відтак виникає потреба в побудові залежності між цими двома показниками з метою визначення потенціалу промисловості для формування стратегії розвитку національної економіки.

Зауважимо, що обґрунтування залежності між ефективністю функціонування промисловості та рівнем інноваційної активності цієї сфери потребує вирішення завдання щодо визначення такого показника інноваційної активності промисловості, який найбільшою мірою впливає на обсяги реалізації продукції. Проведемо економічний розрахунок (табл. 3.9) показників динаміки та встановлення функціональної залежності між обсягами реалізованої промислової продукції та основними показниками, що характеризують інноваційну активність промисловості України. Завдяки виявленню більш впливового і вагомого показника інноваційної активності промисловості України з'являється можливість обрати пріоритетні напрями інноваційного розвитку вітчизняної промисловості, а також виявити потенційні можливості управління конкурентоспроможністю промисловості на міжнародних ринках на основі зробленого прогнозу значень обсягу реалізованої промислової продукції та сформованої оптимальної моделі.

Для підвищення точності розрахунків та побудови прогнозної моделі опрацьовано статистичну інформацію за дванадцятирічний період (2005–2016 рр.), що спричинено такими підставами: 1) що більший період дослідження, то точнішим буде прогноз; 2) використання статистичної бази дослідження з 2005 р. зумовлене стабілізацією макроекономічних показників розвитку України.

При цьому для проведення моделювання введемо умовні позначення: Y – обсяги реалізованої промислової продукції (млн грн); X – фінансування інноваційної діяльності (млн грн); Z – упроваджено нових технологічних процесів, процесів (одиниць); H – освоєно виробництво інноваційних видів продукції (найменувань).

Математична модель залежності обсягів реалізації промислової продукції від індикаторів розвитку інноваційного потенціалу промисловості України графічно зображена на *рис. 3.6*. Так, розрахунок зміни обсягів реалізованої промислової продукції з урахуванням впливу обсягів фінансування інноваційної діяльності, впровадження нових технологічних процесів, обсягів виробництва інноваційних видів продукції варто провести на основі математичної моделі $y = ax + b$ за системою лінійних рівнянь:

$$\begin{cases} nb + a_i \sum_{i=1}^n x_i = \sum_{i=1}^n y_i \\ b \sum_{i=1}^n x_i + a_i \sum_{i=1}^n x_i^2 = \sum_{i=1}^n x_i y_i \end{cases}, \quad (3.1)$$

де n – кількість періодів;

a, b – коефіцієнти лінійної прогресії;

x – показники інноваційної активності промисловості;

y – показник обсягу реалізованої промислової продукції.

Послідовність побудови математичної моделі залежності обсягів реалізації промислової продукції і показників інноваційного потенціалу промисловості України зображено на *рис. 3.6*.

Розрахункові дані для кожного з означених факторів представлені в *табл. 3.10–3.12* (див. с. 206–208).

Щоб побудувати математичні залежності, необхідно вирішити систему рівнянь для визначення впливу кожного обраного фактора інноваційного потенціалу промисловості на обсяг реалізованої

продукції (системи рівнянь для визначення обсягів: (3.2) – фінансування інноваційної діяльності; (3.3) – упровадження нових технологічних процесів; (3.4) – виробництва інноваційних видів продукції).

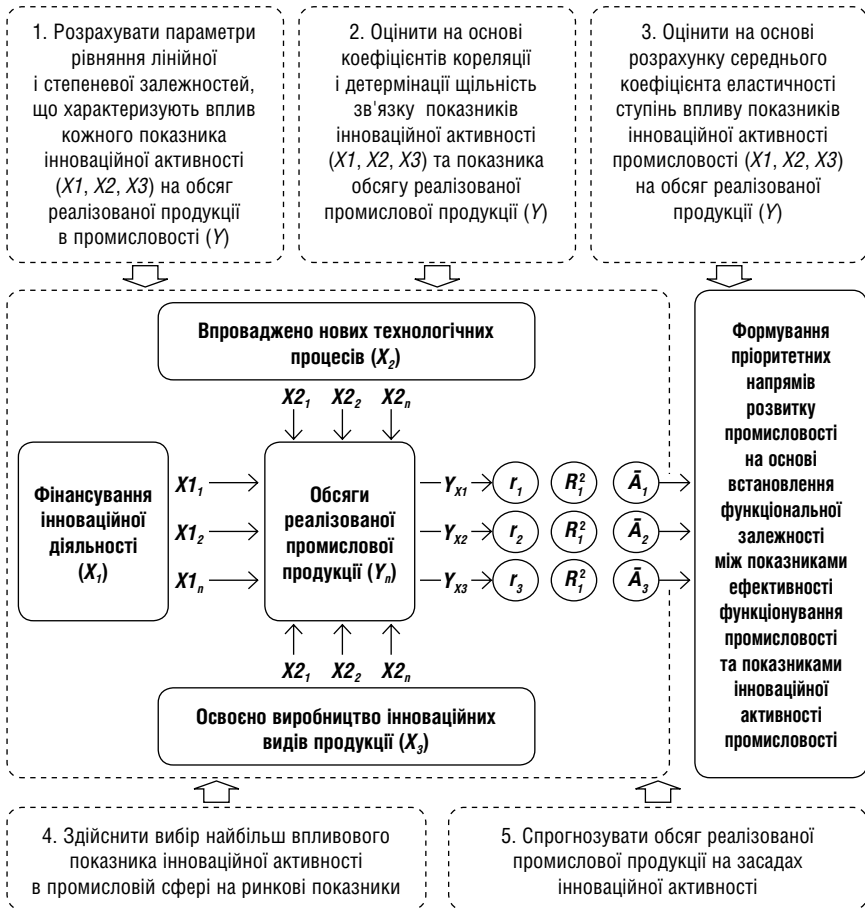

Рис. 3.6. Графічне зображення математичної моделі залежності обсягів реалізації промислової продукції від індикаторів розвитку інноваційного потенціалу промисловості України

Джерело: розроблено авторами.

Таблиця 3.10. Розрахункові дані для оцінювання впливу величини фінансування інноваційної діяльності на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (Лінійна модель)

Період	Фактори									
	Y	$X1$	$X1Y$	$X1^2$	$(X1 - X1_{\text{ср}})^2$	$(Y - Y_{\text{ср}})^2$	$(X1 - X1_{\text{ср}}) * (Y - Y_{\text{ср}})$	$(Y - Y_{\text{ср}})^2$	$(Y - Y_{\text{ср}}) / Y$	
2005	468562,6	5751,6	2694984650,16	33080902,56	26538982,56	471560174720,72	3537616040,91	135100919642,99	0,78	
2006	551729,0	6160,0	3398650640,0	37945600,0	22497946,24	364255693237,07	2862691915,67	95910838177,56	0,56	
2007	1428839,1	10821,0	15461467901,1	117094041,0	6756,84	74842792750,38	-22487791,71	77654962488,96	0,19	
2008	806550,6	11994,2	9673929206,52	143860833,64	1190281,0	121601726955,45	-380447401,31	173307221987,39	0,51	
2009	1043110,8	7949,9	8292626548,92	63200910,01	8721980,89	12578562708,4	331224974,25	5013028699,54	0,06	
2010	1322408,4	8045,5	10639436782,2	64730070,25	8166449,29	27936918949,28	-477645717,99	118458444057,31	0,26	
2011	717076,7	14333,9	10278505710,13	205460689,21	11769702,49	192008978953,75	-1503292572,22	423436720123,22	0,9	
2012	1367925,5	11480,6	15704605495,3	131804176,36	333390,76	45224491804,59	122790177,51	31290277292,74	0,12	
2013	917035,5	9562,6	8769243672,3	91443318,76	1797208,36	56753290699,76	319370456,53	24080621355,66	0,16	
2014	1776603,7	7695,9	13672564414,83	59226876,81	10286773,29	386061790473,34	-1992819639,24	672450750757,59	0,46	
2015	1305308,0	13813,7	18031133119,6	190818307,69	8471010,25	22512904349,72	436700175,75	915816787,88	0,02	
2016	2158030,0	23229,5	50129957885,0	539609670,25	151937671,69	1005537661937,75	12360382322,22	57193069268,03	0,11	
Сума	13863179,9	130838,4	166747106026,06	1678275396,54	251718153,66	2780874987540,21	15594082940,38	181481267038,86	4,19	
$r_{\text{ср}}$	0,5894									
R	0,3474									
\bar{A}	3,489									

Джерело: розроблено і збережено авторами.

Таблиця 3.11. Розрахункові дані для оцінювання впливу величини впровадження нових технологічних процесів на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (лінійна модель)

Період	Фактори										
	Y	X_2	X_2Y	X_2^2	$(X_2 - X_{2, \text{ср}})^2$	$(Y - Y_{\text{ср}})^2$	$(X_2 - X_{2, \text{ср}}) \cdot (Y - Y_{\text{ср}})$	$(Y - Y^*)^2$	$(Y - Y^*)/Y$		
2005	468562,6	1808	847161180,8	3268864	6698,69	471560174720,72	56195145,72	428226926490,25	1,4		
2006	551729,0	1145	631729705,0	1311025	554776,69	3642556693237,07	449533724,46	95752216226,10	0,56		
2007	1428839,1	1419	2027522682,9	2013561	221684,03	74842792750,38	-128807809,34	211124305651,02	0,32		
2008	806550,6	1647	1328388838,2	2712609	58968,03	121601726955,45	84679478,11	63923843241,72	0,31		
2009	1043110,8	1893	1974608744,4	3583449	10,03	12578562708,40	-355154,94	12860591960,7	0,11		
2010	1322408,4	2043	2701680361,2	4173849	23460,03	27936918949,28	25600798,71	11377539556,8	0,08		
2011	717076,7	2510	1799862517,0	6300100	384606,69	192008978953,75	-271749772,22	466572466333,21	0,95		
2012	1367925,5	2188	2993020994,0	4787344	88903,36	45224491804,59	63408274,9	9011590984,36	0,07		
2013	917035,5	1576	1445247948,0	2483776	98491,36	56753290699,76	74764355,47	13067324793,76	0,12		
2014	1776603,7	1743	3096620249,1	3038049	21560,03	386061790473,34	-91233233,67	461470024061,22	0,38		
2015	1305308,0	1217	1588559836,0	1481089	452704,69	22512904349,72	-100959937,44	172815843376,56	0,32		
2016	2158030,0	3489	7529366670,0	12173121	2557334,03	1005537661937,75	1603588375,83	137888976689,40	0,17		
Сума	13863179,9	22678	27963769726,6	47326836	4469195,67	2780874987540,21	1764670245,58	2084091649365,12	4,8		
r_{xy}	0,5006										
R	0,2506										
\bar{A}	4,001										

Джерело: розроблено і збережено авторами.

Таблиця 3.12. Розрахункові дані для оцінювання впливу обсягів виробництва інноваційних видів продукції на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (лінійна модель)

Період	Фактори									
	Y	X2	X2Y	X2 ²	(X2-X2 _{ср}) ²	(Y-Y _{ср}) ²	(X2-X2 _{ср})*(Y-Y _{ср})	(Y-Y _{ср}) ²	(Y-Y _{ср})/Y	
2005	468562,6	3152,0	1476909315,2	9935104,0	15293,44	471560174720,72	-84922195,77	566236489522,4	1,61	
2006	551729,0	2408,0	1328563432,0	5798464,0	384813,44	364255693237,07	374393493,5	74829421957,11	0,5	
2007	1428839,1	2526,0	3609247566,6	6380676,0	252338,78	74842792750,38	-137425393,75	292454181021,51	0,38	
2008	806550,6	2446,0	1972822767,6	5982916,0	339112,11	121601726955,45	203068014,08	1516492604,31	0,05	
2009	1043110,8	2685,0	2800752498,0	7209225,0	117877,78	12578562708,40	38506272,47	4967709504,72	0,07	
2010	1322408,4	2408,0	3184359427,2	5798464,0	384813,44	27936918949,28	-103684627,64	247137968449,87	0,38	
2011	717076,7	3238,0	2321894354,6	10484644,0	43960,11	192008978953,75	-91873478,49	302192595137,02	0,77	
2012	1367925,5	3403,0	4655050476,5	11580409,0	140375,11	45224491804,59	79676803,79	178398229,3	0,01	
2013	917035,5	3138,0	2877657399,0	9847044,0	12026,78	56753290699,76	-26125834,25	87951789754,89	0,32	
2014	1776603,7	3661,0	6504146145,7	13402921,0	400267,11	386061790473,34	393100289,47	81106300997,22	0,16	
2015	1305308,0	3136,0	4093445888,0	9834496,0	11592,11	22512904349,72	16154630,56	8606222804,27	0,07	
2016	2158030,0	4139,0	8932086170,0	17131321,0	1233580,44	1005537661937,75	1113737669,26	169699408048,97	0,19	
Сума	13863179,9	36340,0	43756935440,4	113385684,0	3336050,67	2780874987540,21	1774605643,23	1836876978031,59	4,49	
r_{xy}	0,5826									
R	0,3395									
\bar{A}	3,745									

Джерело: розроблено і збережено авторами.

$$\begin{cases} 12b + a_1 \cdot 130838,4 = 13863179,9 \\ b \cdot 130838 + a_1 \cdot 1678275396,54 = 172384627659,02 ; \end{cases} \quad (3.2)$$

$$\begin{cases} 12b + a_1 \cdot 0,022678 = 13863179,9 \\ b \cdot 0,022678 + a_1 \cdot 0,000047326836 = 28200,07547840 ; \end{cases} \quad (3.3)$$

$$\begin{cases} 12b + a_1 \cdot 0,036340 = 13863179,9 \\ b \cdot 0,036340 + a_1 \cdot 0,000113385684 = 33775,657 , \end{cases} \quad (3.4)$$

де a , b – коефіцієнти лінійної регресії.

Для вирішення побудованих систем рівнянь необхідно знайти в кожному випадку значення констант a , b з використанням відхилень середніх арифметичних:

$$a = \frac{\overline{y \cdot x} - \bar{y} \cdot \bar{x}}{\sigma_x^2} , \quad (3.5)$$

$$b = \bar{y} - a_1 \cdot \bar{x} , \quad (3.6)$$

де a , b – коефіцієнти лінійної регресії;

x – показники інноваційної активності промисловості;

y – показник обсягу реалізованої промислової продукції;

σ – середньоквадратичне відхилення.

Виходячи з проведених розрахунків, маємо такі економетричні моделі для кожного обраного фактора розвитку інноваційного потенціалу промисловості (\hat{y}) :

$$\hat{y} = 479811,75 \cdot x + 61,95 , \quad (3.7)$$

$$\hat{y} = 409064,3 \cdot x + 394,85 , \quad (3.8)$$

$$\hat{y} = -455656,93 \cdot x + 531,95 . \quad (3.9)$$

Зауважимо, що для визначення точності проведених розрахунків та ефективності використання саме лінійної моделі залежності при

вирішенні поставленого завдання на цьому етапі дослідження необхідно розрахувати коефіцієнт парної кореляції (r_{xy}) (3.10), коефіцієнт детермінації (R) (3.11), середню помилку апроксимації (\bar{A}) (3.12) для кожного обраного фактора. Проведені розрахунки свідчать про те, що фактичні значення для обсягів фінансування інноваційної діяльності, впровадження нових технологічних процесів та обсягів виробництва інноваційних видів продукції в середньому відрізняються на 3,489, 4,001 та 3,745 % відповідно.

$$r_{xy} = a_1 \cdot \frac{\sigma_x}{\sigma_y}, \quad (3.10)$$

$$R = r_{xy}^2 \quad (3.11)$$

$$\bar{A} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n \frac{|y_i - \hat{y}_i|}{y_i} \cdot 100\%, \quad (3.12)$$

де a , b – коефіцієнти лінійної регресії;

x – показники інноваційної активності промисловості;

y – показник обсягу реалізованої промислової продукції;

σ – середньоквадратичне відхилення;

r_{xy} – коефіцієнт парної кореляції.

Графічне зображення лінійної регресії впливу кожного фактора інноваційної активності (фінансування інноваційної діяльності, впровадження нових технологічних процесів, освоєння виробництва інноваційних видів продукції) на обсяги реалізованої промислової продукції, представлено на *рис. 3.7*, де Y – вихідні дані; Y^* – очікувані дані.

Виходячи з того, що основними завданнями цього етапу дослідження є вибір найбільш впливового фактора інноваційної активності промисловості на обсяги реалізації шляхом встановлення найбільш ефективної форми залежності, необхідно побудувати і ступеневу модель. Для побудови означеної моделі перш за все потрібно провести лінеаризацію змінних шляхом логарифмування обох частин наведеного рівняння:

$$\begin{aligned} \lg y &= \lg a + b \cdot \lg x, \\ Y &= C + b \cdot X. \end{aligned} \quad (3.13)$$

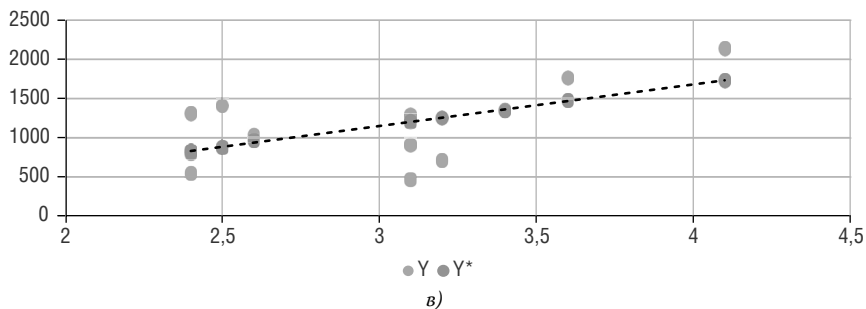
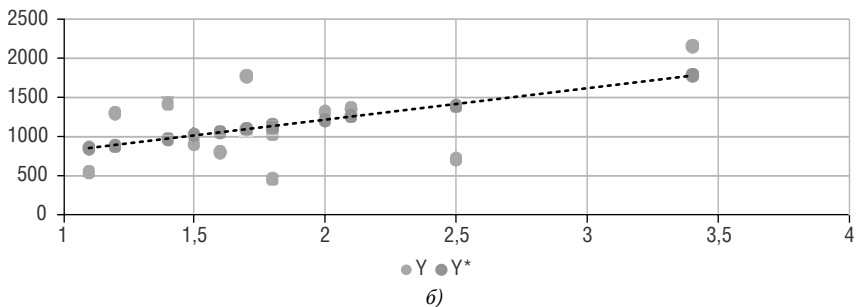
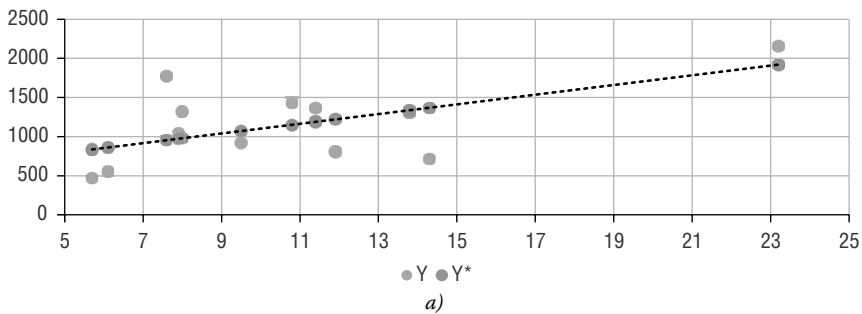

Рис. 3.7. Лінійна регресія впливу факторів інноваційної активності на обсяг реалізованої промислової продукції: а) – фінансування інноваційної діяльності (млрд грн); б) – упровадження нових технологічних процесів (тис. од.); в) – освоєно виробництво інноваційних видів продукції (тис. найм.)

Джерело: розроблено авторами.

На основі розрахункових даних, представлених у *табл. 3.13–3.15* (для кожного фактора інноваційної активності промислових підприємств відповідно, *див. с. 213–215*), є можливість розрахувати значення проміжних коефіцієнтів степеневі прогресії B і C :

$$B = \frac{\overline{Y \cdot X} - \overline{Y} \cdot \overline{X}}{\sigma_x^2}, \quad (3.14)$$

$$C = \overline{Y} - B \cdot \overline{X}. \quad (3.15)$$

Одержуємо лінійне рівняння:

$$\hat{Y} = 3166125852 - 343342608 \cdot X, \quad (3.16)$$

$$\hat{Y} = 758904074,4 + 120136506 \cdot X, \quad (3.17)$$

$$\hat{Y} = -454,6593114 - 80,57853896 \cdot X. \quad (3.18)$$

Перетворимо його:

$$\hat{y} = 10^{3166125852} \cdot x^{-343342608}, \quad (3.19)$$

$$\hat{y} = 10^{758904074,4} \cdot x^{120136506}, \quad (3.20)$$

$$\hat{y} = 10^{-454,65} \cdot x^{-80,57}. \quad (3.21)$$

Підставивши в отримане рівняння фактичні значення, одержимо теоретичні значення \hat{y}_i , за допомогою яких розраховуємо показники щільності зв'язку – індекс кореляції (ρ_{xy}) та середню помилку апроксимації \bar{A} :

$$\rho_{xy} = \sqrt{1 - \frac{\sum_{i=1}^{12} (y_i - \hat{y}_i)^2}{\sum_{i=1}^{12} (y_i - \bar{y}_i)^2}} = 0,932; \bar{A} = 5,33\%. \quad (3.22)$$

Отже, степенева залежність показує не таку високу точність, як лінійна, тому останню доцільно використовувати при подальшому прогнозуванні інноваційного розвитку економіки України. Оскільки вплив на загальний обсяг реалізованої продукції більшою мірою чинить показник обсягу виробництва інноваційної продукції, то для прогнозування в такому випадку найбільш доцільно використовувати саме цю модель.

Таблиця 3.13. Розрахункові дані для оцінювання впливу фінансування інноваційної діяльності на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (степенева модель)

Період	Фактори				
	y_i	X_i	lgY	lgX_i	lgX_iY
2005	468562,6	5751,6	13,05	8,65	113,04
2006	551729,0	6160,0	13,22	8,72	115,36
2007	1428839,1	10821,0	13,48	9,28	125,24
2008	806550,6	11994,2	13,72	9,39	128,94
2009	1043110,8	7949,9	13,6	8,98	122,14
2010	1322408,4	8045,5	13,85	8,99	124,62
2011	717076,7	14333,9	14,08	9,57	134,76
2012	1367925,5	11480,6	14,12	9,34	132,08
2013	917035,5	9562,6	14,09	9,16	129,18
2014	1776603,7	7695,9	14,17	8,94	126,82
2015	1305308,0	13813,7	14,39	9,53	137,18
2016	2158030,0	23229,5	14,58	10,05	146,62
Усього	13863179,9	130838,4	166,40	110,65	1536,03
Середнє значення	1155264,9	10903,2			
σ	481393,37	4580,01			
σ^2	231739582295,01	20976512,8			

Джерело: розроблено авторами.

Таблиця 3.14. Розрахункові дані для оцінювання впливу величини впровадження нових технологічних процесів на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (ступенева модель)

Період	Фактори				
	Y	X^2	lgY	lgX^2	lgX^2Y
2005	468562,6	1808	13,05	-6,31	-82,46
2006	551729,0	1145	13,22	-6,77	-89,53
2007	1428839,1	1419	13,48	-6,55	-88,41
2008	806550,6	1647	13,72	-6,4	-87,98
2009	1043110,8	1893	13,6	-6,26	-85,26
2010	1322408,4	2043	13,85	-6,19	-85,82
2011	717076,7	2510	14,08	-5,98	-84,31
2012	1367925,5	2188	14,12	-6,12	-86,53
2013	917035,5	1576	14,09	-6,45	-90,95
2014	1776603,7	1743	14,17	-6,35	-90,02
2015	1305308,0	1217	14,39	-6,71	-96,57
2016	2158030,0	3489	14,58	-5,65	-82,52
Усього	13863179,9	22678	166,4	-75,8	-1050,43
Середнє значення	1155264,9	1890	13,86678	-6,31	-87,53
σ	481393,37	0, 61			
σ^2	231739582295,01	0, 37			

Джерело: розроблено авторами.

Зважаючи на те, що в сучасних умовах розвитку національної економіки інноваційний розвиток є визначальним при формуванні конкурентних позицій промисловості, було обґрунтовано наявність залежності ефективності функціонування промисловості від рівня інноваційної активності підприємств сфери, що розглядалася. Здійснено побудову математичної моделі залежності обсягів

Таблиця 3.15. Розрахункові дані для оцінювання впливу обсягів виробництва інноваційних видів продукції на обсяги реалізації в промисловості України у 2005–2016 рр. (степенева модель)

Період	Фактори				
	Y	$X3$	lgY	$lgX3$	$lgX3Y$
2005	468562,6	3152	13,05	-5,75	-75,2
2006	551729,0	2408	13,22	-6,02	-79,7
2007	1428839,1	2526	13,48	-5,98	-80,64
2008	806550,6	2446	13,72	-6,01	-82,55
2009	1043110,8	2685	13,6	-5,92	-80,51
2010	1322408,4	2408	13,85	-6,02	-83,54
2011	717076,7	3238	14,08	-5,73	-80,72
2012	1367925,5	3403	14,12	-5,68	-80,29
2013	917035,5	3138	14,09	-5,76	-81,24
2014	1776603,7	3661	14,17	-5,61	-79,5
2015	1305308,0	3136	14,39	-5,76	-82,95
2016	2158030,0	4139	14,58	-5,48	-80,03
Усього	13863179,9	36340	166,4	-69,77	-966,94
Середнє значення	1155264,99	3028	13,86	-5,81	-80,57
σ	481393,37	0,85			
σ^2	231739582295,01	0,72			

Джерело: розроблено авторами.

реалізації промислової продукції і показників інноваційної активності промислових підприємств на основі розробленої та запропонованої моделі. Оскільки загальний обсяг реалізованої продукції переважно надає показник обсягу виробництва інноваційної продукції, то для прогнозування найбільш доцільно використовувати саме розроблену модель.

3.4. ГЛОБАЛЬНІ КОНКУРЕНТНІ ПОЗИЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ПРОМИСЛОВОСТІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Інтеграційні трансформації в Україні зумовляють набуття вітчизняними підприємницькими структурами нових ознак функціонування, характерних для держави, економіка якої опинилася в умовах глобальної конкуренції. Ця конкуренція, виконуючи функції ринкового регулювання, у т. ч. перерозподілу капіталу між галузями, може спричинити як появу й розвиток нових перспективних виробництв, так і втрату економічно активних та соціально відповідальних суб'єктів бізнесу. Тому виникає необхідність здійснювати постійний моніторинг та вивчення конкурентних позицій «сильних» учасників вітчизняного ринку, зокрема добувних промислових підприємств Кривбасу, розробити відповідну конкурентну стратегію для покращення показників їхнього господарювання на національному ринку та сталого розвитку – на міжнародному.

Питання конкурентоспроможності підприємств досліджувалися багатьма науковцями, такими як В. Шарко²⁰¹, І. Гращенко²⁰², О. Фарат та І. Красілич²⁰³, А. Іващенко²⁰⁴, М. Белопольський і

²⁰¹ Шарко В.В. Конкурентоспроможність підприємства: методи оцінки, стратегії підвищення. *Науковий вісник Мукачівського держ. ун-ту*. 2015. № 2 (4). С. 120–126.

²⁰² Гращенко І.С. Формування конкурентного потенціалу підприємств за умов зростання міжнародної конкуренції. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2016. № 4 (04). С. 118–122.

²⁰³ Фарат О.В., Красілич І.О. Ознаки конкурентоспроможності продукції промислових підприємств. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 1 (163). С. 194–201.

²⁰⁴ Іващенко А.Г. Процесний підхід до управління як передумова підвищення конкурентоспроможності промислового підприємства. *Фінансовий простір*. 2015. № 2 (18). С. 390–395.

О. Кузьміна²⁰⁵ та ін. Але є необхідність поглибити та вдосконалити дослідження в цьому аспекті щодо добувних підприємств Криворізького басейну. З цією метою проаналізовано соціально-економічний стан Дніпропетровської області за період 2015–2016 рр., розкрито тенденції та особливості промислового виробництва. Дослідження засвідчило, що Дніпропетровщина – одна з трьох областей в Україні, які ведуть першість у загальному обсязі реалізованої промислової продукції (найвищі показники спостерігаються у постачанні електроенергії, газу).

Структура та динаміка обсягу реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) у цілому в Україні наведена на *рис. 3.8*. Варто звернути увагу на позитивну динаміку за всіма підвидами економічної діяльності. Однак продукція підприємств добувної промисловості і розроблення кар'єрів (до яких належать об'єкти дослідження) становить низьку частку в загальному обсязі реалізованої промислової продукції (12,1% у 2016 р.).

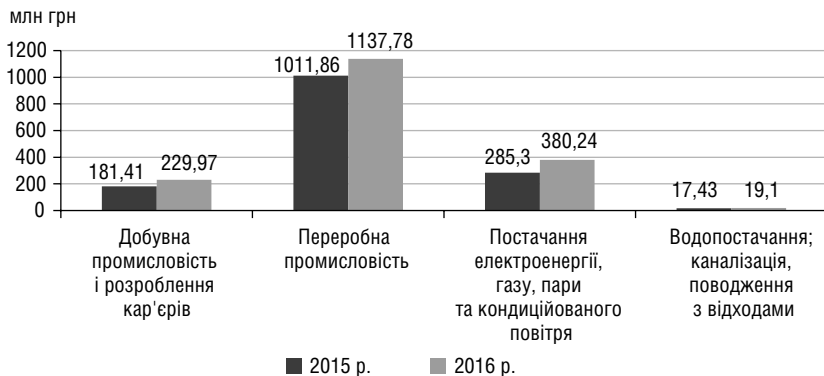

Рис. 3.8. Структура та динаміка обсягу реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) в Україні у 2015–2016 рр., млн грн

Джерело: складено за²⁰⁶.

²⁰⁵ Белопольський М.Г., Кузьміна О.В. Обґрунтування стратегії збалансованого розвитку промислових підприємств. *Вісник Дніпропетровського ун-ту*. 2016. № 6. С. 23–33.

²⁰⁶ Валовий регіональний продукт у 2012–2015 роках. URL: <http://www.stat.gov.ua/>

У структурі добувної промисловості України переважає видобування металевих руд, проте з негативною динамікою (42,97 % у 2015 р. проти 38,82 % у 2016 р.) (рис. 3.9).

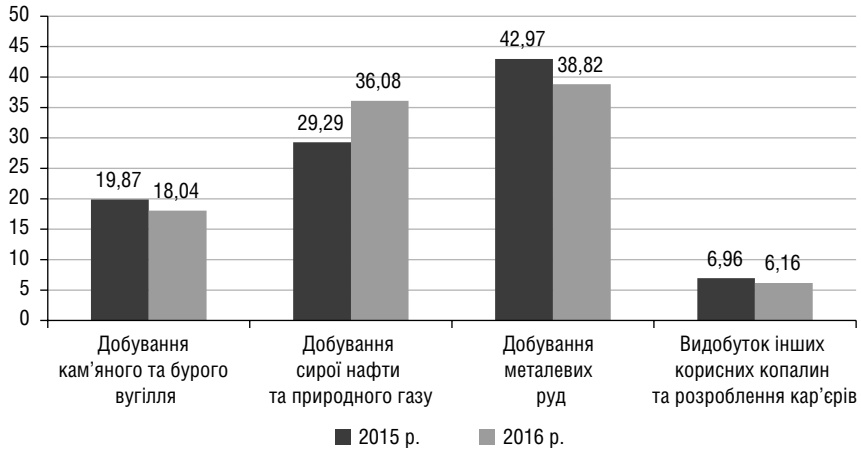

Рис. 3.9. Структура та динаміка обсягу реалізованої продукції добувної промисловості України у 2015–2016 рр., %

Джерело: складено за ²⁰⁷.

Таким чином, аналіз соціально-економічного стану підприємств добувної галузі Дніпропетровської області підтверджує, що їхня господарська діяльність – значуща для забезпечення економічної безпеки держави. Тому з метою виявлення рівня конкурентоспроможності таких підприємств доцільним є проведення інтегрального аналізу.

Відтак на першому етапі аналізу сформовано основні вихідні показники фінансово-господарської діяльності підприємств добувної промисловості Криворізького басейну (табл. 3.16).

Виокремлені чинники успіху визначали основні цілі підприємств, що спрямовані на підвищення їх конкурентних позицій, визначення яких проведено за допомогою рейтингового оцінювання,

²⁰⁷ Валовий регіональний продукт у 2012–2015 роках. URL: <http://www.stat.gov.ua/>

під час якого інтегральні показники формувалися методом максимуму-мінімуму згідно з «Економічною діагностикою діяльності підприємства»²⁰⁸. Відтак проведено розрахунок окремих показників діяльності підприємств Кривбасу за функціональними блоками (табл. 3.17, с. 220–221).

Таблиця 3.16. Основні показники фінансово-господарської діяльності підприємств добувної промисловості Кривбасу в 2016 р., тис. грн

Показники	ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат»
Товарообіг чистий	7102181	14605309	15106505	1136531
Прибуток чистий	2218225	5903585	3613101	-69264
Основні засоби	5094567	3966854	13705894	11449166
Оборотні активи	6482264	15454800	18883091	23501747
Чисельність середньооблікова	4617	6860	6150	5040
Фонд оплати праці	477052	645992	605712	517181
Власний капітал	5958360	35138520	30101742	8943169
Активи підприємства	12610750	37077350	38176492	40485869
Поточні зобов'язання	5895311	11310052	5911440	30166796
Операційні витрати	6036143	9179721	11480686	8970647
Частка витрат на рекламу в операційних витратах, %	0,07	0,04	0,05	0,01

Джерело: складено за²⁰⁹.

²⁰⁸ Фролова Л.В., Микитенко О.О., Ермак С.О., Івкова Л.В. Економічна діагностика діяльності підприємств: методичний та практичний інструментарій: навч. посіб. Донецьк, 2007. 416 с.

²⁰⁹ Бази даних. Емітенти. URL: <https://smida.gov.ua/db/emitent>

Таблиця 3.17. Розрахунок окремих показників підприємств добувної промисловості Кривбасу за функціональними блоками

№ з/п	Показники	ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат»	Максимум
Внутрішні бізнес-процеси						
1	Рентабельність операційних витрат, %	36,75	64,31	31,47	-0,77	64,31
2	Витратовіддача, тис. грн	1,18	1,59	1,32	0,13	1,59
3	Фондоозброєність, тис. грн	1103,44	578,26	2228,60	2271,66	2271,66
4	Фондовіддача, тис. грн	1,39	3,68	1,10	0,10	3,68
5	Рентабельність основних засобів, %	43,54	148,82	26,36	-0,60	148,82
Фінанси						
1	Рентабельність активів, %	17,59	15,92	9,46	-0,17	17,59
2	Рентабельність власного капіталу, %	37,23	16,80	12,00	-0,77	37,23
3	Коефіцієнт автономії	0,47	0,95	0,79	0,22	0,95
4	Коефіцієнт загальної ліквідності	1,10	1,37	3,19	0,78	3,19
5	Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,14	0,89	0,54	-0,28	0,89
Маркетинг						
1	Рентабельність комерційна, %	31,23	40,42	23,92	-6,09	40,42

Продовження табл. 3.17

№ з/п	Показники	ПрАТ «Центральний гірничо- збагачуваль- ний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо- збагачуваль- ний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо- збагачуваль- ний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо- збагачуваль- ний комбінат»	Максимум
2	Чистий оборотний капітал, тис. грн	586953,0	4144748,0	12971651,0	-6665049,0	-6665049,0
3	Частка витрат на рекламу в операційних витратах, %	0,07	0,04	0,05	0,01	0,07
4	Частка ринку, %	14,20	29,21	30,21	2,27	30,21
5	Утримання клієнтів, %	88,2	89,2	90,2	91,2	91,2
Персонал						
1	Товароборот на одного працівника, тис. грн	1538,27	2129,05	2456,34	225,50	2456,34
2	Прибуток на одного працівника, тис. грн	480,45	860,58	587,50	-13,74	860,58
3	Частка витрат на оплату праці в операційних витратах, %	7,90	7,04	5,28	5,77	7,90
4	Зарплатовіддача, тис. грн	14,89	22,61	24,94	2,20	24,94
5	Середня заробітна плата, грн	8610,43	7847,33	8207,48	8551,27	8610,43

Джерело: складено авторами за власними розрахунками.

Усі показники-індикатори, які застосовувалися відповідно до методики, є стимуляторами, що визначає виокремлення за кожним із підприємств, котрі досліджувалися, максимального значення, відносно до якого буде визначено показники інтегрального оцінювання (табл. 3.18, с. 222).

Таблиця 3.18. Узагальнені інтегральні показники підприємств, що досліджувалися, за функціональними блоками в 2016 р., бали

Функціональні блоки	ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат»
Внутрішні бізнес-процеси	0,54	0,89	0,58	0,17
Фінанси	0,62	0,77	0,65	0,03
Маркетинг	0,52	0,42	-0,05	0,46
Персонал	0,74	0,92	0,82	0,34
Загальна	0,60	0,75	0,50	0,25

Джерело: складено авторами за власними розрахунками.

Узагальнені результати інтегральних показників підприємств наведено в *табл. 3.19*. Найвище значення загального інтегрального показника оцінки конкурентних позицій у ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат» – 0,75 бала, найнижче, відповідно, у ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат» – 0,25 бала. Підприємство ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат» посідає друге місце за цією інтегральною оцінкою (0,60 бала).

За блоком «Внутрішні бізнес-процеси» лідером залишається ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат», друге місце посідає ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат», а ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат» – третє місце (0,58 бала).

За блоком «Фінанси» трійку лідерів сформували: ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,77 бала), ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,65 бала), а також ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,62 бала).

За блоком «Маркетинг» першість дісталася ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,52 бала), за ним прямують ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат» (0,46 бала), ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,42 бала).

ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат» за цим блоком має найнижчу оцінку – -0,05 бала.

Результати, наведені в *табл. 3.18*, дають змогу виявити ключові фактори успіху підприємств обраної сукупності за функціональними блоками зокрема та за період загалом. За розрахунками *табл. 3.19* є можливість встановити детермінанти конкурентних позицій щодо кожного функціонального блоку, їх вагу та значення. Отримані результати є основою для розробки стратегії та політики подальшого розвитку підприємств добувної промисловості Кривбасу.

Таблиця 3.19. Збалансова система показників фінансово-господарської діяльності підприємств добувної промисловості Кривбасу за функціональними блоками в 2016 р.

№ з/п	Показники	ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат»	Значущість
Внутрішні бізнес-процеси						
1	Рентабельність операційних витрат	0,57	1,00	0,49	-0,01	0,31
2	Витратовіддача	0,74	1,00	0,83	0,08	0,27
3	Фондоозбросеність	0,49	0,25	0,98	1,00	0,15
4	Фондовіддача	0,38	1,00	0,30	0,03	0,10
5	Рентабельність основних засобів	0,29	1,00	0,18	0,00	0,17
Фінанси						
1	Рентабельність активів	1,00	0,91	0,54	-0,01	0,18
2	Рентабельність власного капіталу	1,00	0,45	0,32	-0,02	0,23
3	Коефіцієнт автономії	0,50	1,00	0,83	0,23	0,26
4	Коефіцієнт загальної ліквідності	0,34	0,43	1,00	0,24	0,15
5	Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,16	1,00	0,61	-0,32	0,18

Продовження табл. 3.19

№ з/п	Показники	ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Північний гірничо-збагачувальний комбінат»	ПрАТ «Інгулецький гірничо-збагачувальний комбінат»	Значущість
Маркетинг						
1	Рентабельність комерційна	0,77	1,00	0,59	-0,15	0,22
2	Чистий оборотний капітал	-0,09	-0,62	-1,95	1,00	0,31
3	Частка витрат на рекламу в операційних витратах, %	1,00	0,54	0,71	0,14	0,15
4	Частка ринку, %	0,47	0,97	1,00	0,08	0,17
5	Утримання клієнтів, %	0,97	0,98	0,99	1,00	0,15
Персонал						
1	Товароборот на одного працівника	0,63	0,87	1,00	0,09	36
2	Прибуток на одного працівника	0,56	1,00	0,68	-0,02	0,30
3	Частка витрат на оплату праці в операційних витратах, %	1,00	0,89	0,67	0,73	0,22
4	Зарплатовіддача	0,60	0,91	1,00	0,09	0,12
5	Середня заробітна платня	1,00	0,91	0,95	0,99	0,16

Джерело: складено авторами за власними розрахунками.

За блоком «Персонал» до еталону найближче ПрАТ «Південний гірничо-збагачувальний комбінат» (0,925 бала), ПрАТ «Центральний гірничо-збагачувальний комбінат» має 0,74 бала, решта підприємств мають проміжні значення.

Таким чином, зазначеним підприємствам необхідно утримувати позиції за блоками, де вони зайняли перше або друге місце, за іншими

блоками – окреслювати й утілювати в життя інші тактичні та стратегічні цілі задля покращення конкурентних позицій на ринку.

Графічна інтерпретація результатів розрахунків наведена на рис. 3.10.

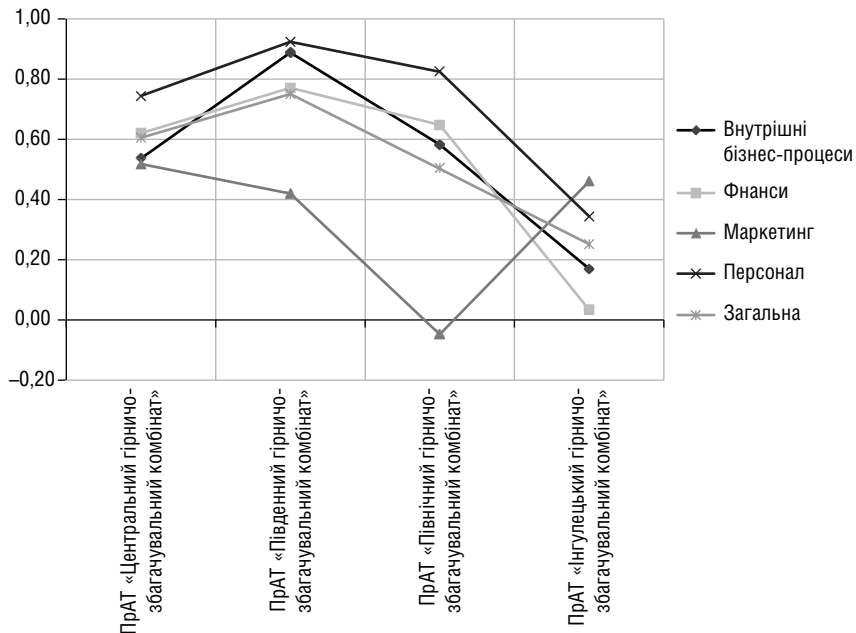

Рис. 3.10. Конкурентні позиції підприємств добувної промисловості Кривбасу в 2016 р.

Джерело: розроблено авторами.

Результати аналізу свідчать, що жодне із підприємств, які досліджувалися, не відповідає максимальному значенню за всіма функціональними блоками: «Внутрішні бізнес-процеси», «Фінанси», «Маркетинг», «Персонал».

Отже, основною передумовою підвищення конкурентних позицій добувних промислових підприємств Кривбасу в довгостроковій перспективі стала діагностика проблем і «слабких» місць у діяльності підприємств-конкурентів.

Трансформаційні умови ринку в Україні загострюють питання управління конкурентоспроможністю підприємництва, зокрема в гірничо-добувній галузі. Подорожчання залучених фінансових коштів ставить перед суб'єктами господарювання завдання пошуку внутрішніх джерел зростання конкурентоспроможності й загального розвитку.

Негативні тенденції результативних показників господарювання підприємницьких структур викликають потребу розробки стратегічних і тактичних векторів їхнього подальшого функціонування, упровадження на практиці відповідних рішень. Забезпечення зростання конкурентних позицій суб'єктів підприємництва в промисловості зумовлено їх генеральною метою, що визначається постійним інвестуванням коштів. Це стає можливим за умови застосування методологічно сучасної та статистично-моніторингової діагностики економічної безпеки підприємств, що досліджуються. Така діагностика вимагає обґрунтування відповідної концепції та напрямів подальшого функціонування.

РОЗДІЛ 4

**РЕГУЛЯТИВНІ МЕХАНІЗМИ
ВПЛИВУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ
ТА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ**

4.1. НАПРЯМИ ПОЗИТИВНОГО РОЗВИТКУ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Дослідження чинників і факторів, які зумовляють соціально-економічний розвиток країни та її регіонів, є незмінним прагненням науки. Сучасні тенденції суспільного розвитку пов'язані з глобалізацією, що формує єдиний простір – економічний, соціальний, освітній, науковий – зі спільними (глобальними) факторами.

У ХХІ ст. суспільний розвиток визначається впливом глобальних факторів, які зазнають перманентної трансформації. Це – глобальні загрози, глобальні ризики, глобальні проблеми, глобальні виклики, глобальні тенденції та глобальні суб'єкти (рис. 4.1)²¹⁰.

Рис. 4.1. Глобальні фактори спрямування суспільного розвитку

Джерело: складено за²¹¹.

²¹⁰ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації: монографія. Донецьк, 2012. С. 150–175.

²¹¹ Там само. С. 153.

Глобальні загрози. У зв'язку із розгортанням глобалізаційних процесів почали формуватися глобальні загрози – небезпечні процеси, явища, ситуації, які шкодять або можуть заподіяти шкоду здоров'ю, безпеці, добробуту, життю всього людства і потребують усунення. За даними ООН, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), *World Economic Forum*, *Transparency International*, *Global Footprint Network*, *International Energy Agency*, *World Resources Institute*, компанії *British Petroleum*, головними загрозами сталого розвитку людства є: глобальне зниження енергетичної безпеки (*ES*); порушення балансу між біологічними можливостями Землі та потребами людства у біосфері в контексті зміни демографічної структури світу (*BB*); наростаюча нерівність між людьми та країнами на Землі (*GINI*); поширення глобальних хвороб (*GD*); дитяча смертність (*CM*); зростання корупції (*CP*); обмеженість доступу до питної води (*WA*); глобальне потепління (*GW*); державна нестабільність (*SF*); глобальні зміни клімату й природні катастрофи (*ND*)²¹².

Глобальні ризики. Глобальні ризики розглядаються як окрема категорія, але вона майже ототожнюється із глобальними загрозами. Слушним є трактування Світового економічного форуму, що глобальний ризик – це невизначена подія або умова, яка, якщо вона має місце, може спричинити значний негативний вплив для кількох країн або галузей протягом найближчих 10 років²¹³. За останні три роки до п'ятірки найбільших глобальних ризиків відносять: зміни клімату (потепління); зброю масового ураження; водні катаклізми; великомасштабну неконтрольовану міграцію; цінові шоки, пов'язані з ціною на енергоносії (зниження або підвищення ціни).

Геополітичні аспекти посідають чільне місце серед глобальних ризиків. Глобальні ризики вже не один рік залишаються значним фактором суспільного розвитку через їх вплив на економічну динаміку, у т. ч. фінансові кризи. Мається на увазі високе структурне безробіття і неповна зайнятість, також до цього додається глибока соціальна нестабільність. Глобальні ризики потенційно впливають

²¹² Згуровський М.З. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти. Ч. 1. Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей: монографія. Київ, 2010. 252 с.

²¹³ Global Risks Report 2016. URL: <http://reports.weforum.org/global-risks-2016/> (дата звернення: 16.04.2017).

на суспільство та вимагають захисту соціально-економічної сфери на перспективу.

Глобальні проблеми. Глобальні ризики та загрози призводять до виникнення глобальних проблем суспільного розвитку. Глобальні проблеми – це ті явища, питання, ситуації, які: не зовсім зрозумілі, цікаві, актуальні; створюють складності або загрози; потребують розв’язання та врегулювання, а також не мають уніфікованих методик вирішення у світовому масштабі. Проблема за своїм змістом не є негативом, а постає лише явищем у розвитку, за рахунок якого проявляються суперечності, нерозуміння, результати попередніх помилок, нераціональних або недалекоглядних рішень²¹⁴.

Суспільні проблеми класифікують за такими ознаками: природа походження (генетично зумовлені, сформовані середовищем, штучні); середовище розгортання (природні, біологічні, технічні, економічні, соціальні, управлінські); реальність (реальні об’єктивні та суб’єктивні проблеми, віртуальні, псевдопроблеми); сподіваннями (очікувані та неочікувані); загрози (безпечні, небезпечні та катастрофічні); можливість подолання (вирішувані та невіршувані); термін наявності або впливу (тимчасові, поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові, стратегічні, постійні); швидкість настання або розгортання (повільні, швидкі та раптові); термін виникнення (споконвічні, минулі, сучасні, майбутні); корисність для суб’єкта (корисні, нейтральні та шкідливі); наслідки або результати (позитивні, безнаслідкові (або безрезультатні) та негативні); сфера діяльності (продовольчі, сировинні, енергетичні) тощо²¹⁵.

До наявних глобальних проблем суспільного розвитку насамперед необхідно віднести: обмеженість знань про світобудову, витоки цивілізації, призначення і роль людини; відсутність дієвих механізмів прогресивного розвитку людства; неможливість запобігання дисбалансам у демографічних, економічних, соціальних і управлінських процесах, які призводять до конфліктів і війн;

²¹⁴ Арутюнов В.Х., Свінцицький В.М. Філософія глобальних проблем сучасності: навч.-метод. посіб. Київ, 2003. 90 с.

²¹⁵ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. С. 161.

негативний техногенний вплив на середовище системи людської життєдіяльності; нестача ресурсів; необхідність опанування і за-
дійння нових технологій²¹⁶.

Проілюструємо це прикладами. Так, станом на кінець 2015 р. 1 млрд людей не має доступу до чистої питної води; 1,6 млрд осіб мешкають без електроенергії; 3 млрд осіб позбавлені належних засобів санітарії; 20 % населення планети недостатньо харчується, а 1 млрд осіб неписьменні. У 2015 р. кількість людей з рівнем доходу меншим ніж 1,25 дол. на добу становила близько 920–970 млн. Практично кожна четверта дитина молодше п'яти років відстає у вазі через відсутність потрібної кількості якісної їжі, брак питної води, відсутність належних санітарно-гігієнічних умов і медичних послуг, а також неправильне харчування та догляд. Співвідношення прибутків між найбагатшими та найбіднішими країнами визначалось як 72 : 1; трое найзаможніших людей Землі мають капітали, які перевищують статок 47 бідних країн світу; 475 найзаможніших осіб контролюють капітали половини всього людства. Співвідношення між однією п'ятою найбагатшої й однією п'ятою найбіднішої частинами населення Землі досягло 1 : 75; розрив між найзаможнішою й найбіднішою групами людей на Землі за рівнем життя протягом останніх 20 років зріс майже в десять разів²¹⁷.

Не існує сумнівів у тому, що міжнародне співтовариство переживає складні часи. Технологічний розвиток, економічне процвітання і культурна еволюція – усі ці глобальні аспекти розвитку суспільства загострили нашу здатність вирішити багато з соціальних проблем, які досі існують. Ціла низка інших серйозних проблем, таких як глобальні пандемії, незаконний обіг наркотиків та контрабанди людей продовжують створювати нові труднощі для урядів у всьому світі.

²¹⁶ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. С. 159.

²¹⁷ Згуровський М.З. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти. Ч. 1. Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей. 252 с. ; Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальна перспектива і сталий розвиток: Системні маркетингові дослідження: монографія. Київ, 2005. 492 с. ; Лукьяненко Д., Колесов В., Колот А., Столярчук Я. и др. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование: монография. Киев, 2013. 466 с.

Глобальні виклики. Глобальна проблематика суспільного розвитку породжує формування глобальних викликів. Виклики – це стратегічні орієнтири, яких, з одного боку, вимушено, а з іншого – за власним бажанням хоче досягти та отримати людство; це – вимоги, сигнали, заклики та спонукання щодо здійснення певних заходів у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання у загально-світових масштабах, що спричиняють трансформаційні зміни ²¹⁸. Виклики зумовлюються, головним чином, двома причинами. По-перше, це невирішеність, загострення та збільшення кількості поточних проблем і загроз у суспільстві, що ускладнює якість людської життєдіяльності. По-друге, це прагнення людей поліпшити власний побут, продовжити свій рід та забезпечити гідне майбутнє нащадкам. Тобто люди, з одного боку, вимушено, а з іншого – за власним бажанням визначають стратегічні орієнтири, яких хочуть досягти та яку вигоду отримати.

Так, фахівці Всесвітнього економічного форуму виокремлюють 10 глобальних викликів, які вимагають співпраці людства: продовольча безпека та розвиток сільського господарства (до 2050 р. прогнозується збільшення населення на Землі до 9 млрд чоловік; для того щоб його прогодувати треба виробляти на 60 % більше їжі); економічне зростання та соціальна інтеграція; зайнятість, звички та людський капітал – три рушійні сили формування майбутньої університетської освіти (у перспективі саме це формуватиме характер вищої освіти); безпека навколишнього середовища та ресурсів (вирішення проблеми зміни клімату); майбутнє світової фінансової системи (потрібні світові інститути у цій сфері, оскільки грошово-кредитна система нестабільна та підпадає під дію різних криз); майбутнє Інтернету (проблема злому сайтів та електронних скриньок, Інтернет назавжди змінив ставлення до безпеки інформації в усіх організаціях); гендерний паритет (забезпечення гендерної рівності, прав та можливостей жінок у країнах, що розвиваються); глобальна злочинність та боротьба з корупцією (один із шляхів вирішення проблем глобальної бідності); довгострокове інвестування, інфраструктура і

²¹⁸ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. С. 161.

розвиток (упровадження інновацій в інфраструктуру та промисловість, проведення різних експериментів у цій сфері); міжнародна торгівля та інвестиції (основні глобальні виклики у цьому напрямі – за Китаєм, питання ставиться таким чином: все залежить від того, як буде розвиватися економіка цієї країни на світових ринках)²¹⁹.

К. Гельсдорф визначає глобальні виклики як будь-які тенденції, які мають потенціал для серйозних глобальних впливів, унаслідок чого виникають певні гуманітарні проблеми, з якими будуть працювати світові гуманітарні організації. Також автор наводить перелік глобальних викликів: зміна клімату (підвищення температури побічно призведе до зникнення територій); бідність та соціальна нерівність (приблизно половина світового населення живе менш ніж на 1 % від світового багатства); фінансова та економічна кризи (спад темпів розвитку світової економіки призводить до збільшення бідності, безробіття, що спричиняє підвищення попиту на гуманітарну допомогу країнам, які розвиваються); продовольча криза (більш ніж 1 млрд людей у всьому світі страждають від голоду, 25 тис. дітей щодня помирають від недоїдання, 2 млрд людей страждають від мікродефіциту поживних речовин. Крім того, до 2025 р. виробництво продуктів харчування не буде в змозі збільшуватися на необхідні 50 % порівняно з теперішнім рівнем, щоб іти в ногу із зростанням населення).

Отже, продовольча криза залишатиметься загрозою життю та існуванню людей у всьому світі); дефіцит води (до 2025 р. число людей, які не мають доступу до безпечної питної води, зросте вдвічі – до 2 млрд осіб); енергетична безпека (попит на енергію зростає, до 2030 р. це може спричинити дефіцит енергоресурсів, геополітичне суперництво за енергоресурси, а також створить ще більші стимули до інвестування в поновлювані джерела енергії); міграція (постійно набирає обертів та створює виклики як всередині країн, так і на глобальному рівні); зростання населення і демографічний зсув (прогнозується збільшення населення до 8 млрд до

²¹⁹ World Economic Forum. (2015). 10 global challenges. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2015/01/10-global-challenges-10-expert-views-from-davos> (дата звернення: 05.11.2016)

2025 р., що підвищить навантаження на глобальні ресурси та інститути); урбанізація (міське населення збільшиться вдвічі в Азії та на 150% – в Африці до 2050 р., що породить величезні соціальні нерівності й ризики, як-от: відчутні проблеми зі здоров'ям, недоїдання, безробіття і невисокі доходи, які становитимуть майже постійну загрозу для безпеки мільярдів людей); пандемії та інфекційні захворювання (за прогнозами, будь-яка великомасштабна пандемія грипу може стати потенційною причиною смерті від 2 до 60 млн осіб)²²⁰.

Глобальні тенденції. Вищенаведені глобальні загрози, ризики, проблеми та виклики суспільного розвитку зумовляють формування та розгортання глобальних тенденцій. Глобальна тенденція як напрям суспільного розвитку є тривалим процесом. Основні сучасні глобальні тенденції: інтернаціоналізація, соціалізація, інтеграція, дезінтеграція, урбанізація, регіоналізація, гомогенізація, транснаціоналізація, вертикально-інтегрована корпоратизація, тінізація, диференціація, поляризація, конфронтація, маргіналізація, фрагментація державної діяльності, загострення конкуренції, активізація інноваційної та інвестиційної діяльності, стратифікація суспільства, поглиблення міжнародного поділу праці у напрямках спеціалізації та кооперування виробництва, концентрація управління тощо.

Світ постійно трансформується, і в майбутньому буде відрізнятися від нинішнього. За результатами дослідження С. Сардака та В. Сухотеплого, найбільш суттєві зламні події почнуть відбуватися з 2030 р. коли світ увійде в новий період глобальної динаміки розвитку людських ресурсів і суспільний розвиток відбуватиметься за ідентифікованими сценарними прогнозами залежно від домінування спрямованості результатів творчої діяльності та чисельності планетарного населення²²¹.

За даними *National Intelligence Council*, розширення прав і можливостей індивідів, поширення влади між державами і від держав

²²⁰ Gelsdorf K. Global Challenges and their Impact on International Humanitarian Action. ОСНА, PDSB. 2010.

²²¹ Сардак С.Е., Сухотеплий В.Т. Періодизація та прогноз глобальної динаміки розвитку людських ресурсів. *Економічний часопис – XXI*. 2013. № 3–4. С. 3–6.

до неформальних мереж буде мати істотний вплив на процеси глобалізації²²². Цьому сприятиме збільшення частки Азії у світовій економіці і «демократизація» на міжнародному та національному рівнях. Нині спостерігаються дві основні мегатенденції: демографічна (особливо швидке старіння населення) і ресурсна (зростаючі потреби в ресурсах, які, у випадках їжі і води, можуть призвести до дефіциту). Ці тенденції набуватимуть істотного значення у найближчі 15–20 років.

Останнім часом однією з глобальних тенденцій є глобальна соціалізація²²³. Глобалізаційні та інтеграційні процеси, що відбуваються у межах національної економіки, проникають у всі сфери життя, причому не лише в економіку, але й у соціальний сектор. Головна мета посилення соціальної зорієнтованості країн світу полягає в обмеженні й нейтралізації потенційно деструктивної (у соціальному контексті) природи ринку. Так, міжнародні відносини « нової Європи » формуються в процесі глобальної соціалізації, через яку ЄС свої установчі ліберальні норми спрямовує в Центральну та Східну Європу. Передусім соціалізація у Європі найкраще пояснюється як процес раціональної дії в нормативно узаконеній міжнародній ситуації.

Глобальні суб'єкти (актори). На глобалізаційний вектор суспільного розвитку все більший вплив здійснюють глобальні суб'єкти (актори). Це міжнародні організації, держави-лідери, регіональні економічні та фінансові організації, потужні ТНК, інституціональні інвестори (пенсійні та інвестиційні фонди, страхові компанії), великі міста, відомі особистості (найзаможніші власники, ієрархи релігійних конфесій, члени королівських родин, топ-менеджери великих компаній, впливові політики, провідні науковці, кримінальні авторитети, керівники орденів і товариств, а також відомі спортсмени, артисти, митці й інші особи, які мають владу та вплив на світовий розвиток)²²⁴.

²²² National Intelligence Council, Global trends 2030: Alternative World. NIC. 2012.

²²³ Sardak S., Bilskaya O., Simakhova A. Potential of economy socialization in the context of globalization. *Економічний часопис – XXI*. 2017. № 164 (3–4). С. 4–8.

²²⁴ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. С. 174.

Роль глобальних акторів є визначальною, і поступово це постає актуальним питанням, яке обговорюється вченими.

По-перше, глобалізація сприяла розвитку нових форм державної влади, яку здійснюють нові глобальні актори. Іншими словами, традиційні уявлення про публічну владу, яка пов'язана з державою і політикою, не можуть бути просто перенесені в глобальну сферу. Що стосується глобальних акторів, це означає, що вони мають соціально-політичний вплив з точки зору здійснення публічної влади за межами своєї держави.

По-друге, вчені довели важливу роль недержавних глобальних акторів у глобальній політиці та будівництві глобального суспільства. Також важливу роль відіграють і світові релігійні конфесії. Наприклад, держава-анклав Ватикан, яка є відображенням цивільної влади Святого престолу католицької церкви, має власну некомерційну планову економіку. Бюджет Ватикану становить 310 млн, а загальний капітал – близько 1 трлн дол. США. Джерела доходів – здебільшого пожертви католиків усього світу. Крім того, великі доходи приносить туризм (продаж поштових марок, ватиканських монет євро, сувенірів, плата за відвідини музеїв). Більшу частину робочої сили (обслуговуючий персонал музеїв, садівники, двірники) становлять громадяни Італії. Послання пап мають важливе значення у спрямуванні глобальних тенденцій розвитку світової економіки (завдяки понад мільярдному електорату вірян) і визначають напрям управління розвитком людських ресурсів за рахунок генерації ідей і їх запровадження у вигляді стратегічних орієнтирів, цінностей, пріоритетів тощо.

Вплив глобальних суб'єктів на глобальний розвиток можна довести за допомогою статистичних даних. ТНК контролюють понад 50% світового промислового виробництва, 67% міжнародної торгівлі, понад 80% патентів і ліцензій на нову техніку, технології та ноу-хау, майже 90% прямих іноземних інвестицій; переміщення лише 1–2% маси грошей, що перебувають у їх володінні, цілком здатне змінити паритет національних валют; економічні можливості великих ТНК порівнянні з ВВП середніх держав (ринкова капіталізація окремих ТНК перевищує 500 млрд дол. США, а щорічні

обсяги продажів становлять 150–200 млрд дол.)²²⁵. Менше ніж 1 % корпорацій фактично становлять ядро глобальної економічної гіперструктури, яка контролює половину світової економіки; капітал мільярдєрів-власників у США складає 10 % ВВП, у Китаї – 2,6, Росії – понад 10 %, а в Україні – 37 %²²⁶.

Станом на 2016 р. налічувалося близько 82 тис. ТНК, що мали 810 тис. зарубіжних філій і завдяки 90 % обсягу прямих іноземних інвестицій у світі суттєво впливали на стан національних економік²²⁷. Крім того, у 2012 р. загальна вартість активів ТНК зростає до 87 трлн дол. США (що на 15 трлн більше світового ВВП), а зайнятість складала 72 млн чоловік, що відповідає 2,2 % від загальної кількості працюючих у світі. Серед 100 найбільших національних економік світу тільки 60 були економічно суверенними від ТНК (доходи найбільшої американської ТНК *ExxonMobil*, у якій зайнято всього близько 77 тис. чоловік, у 2012 р. становили 453 млрд дол. США, що в 2,5 рази перевищувало розмір ВВП України)²²⁸.

За своєю спрямованістю розвиток може бути різновекторним у межах взаємовпливаючих дуальних опозицій: конструктивний – деструктивний, раціональний – нераціональний, результативний – безрезультатний, прогресивний – регресивний, корисний – шкідливий, стійкий – нестійкий, сталий – несталий, збалансований – незбалансований і т. д. Відповідно корегування вектора суспільного розвитку в умовах глобалізації у позитивістському напрямі потребує: прийняття глобальних стандартів управління розвитком людських ресурсів; проектування нової світогосподарської системи; реформування системи глобальної інституалізації, інтелектуалізації та інформатизації суспільного простору; оптимізації міграційного руху людських ресурсів; удосконалення систем наддержавного і державного управління;

²²⁵ Самофалов В. Глобальний виклик транснаціональних корпорацій. *Дзеркало тижня. Україна*. 2009. № 37. С. 2–3.

²²⁶ Лукьяненко Д., Колесов В., Колот А., Столярчук Я. и др. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование. С. 27.

²²⁷ Шабаліна Л., Корнейченко М. Аналіз впливу транснаціональних корпорацій на економіку України. *Економіка*. 2012. № 3. С. 59–64.

²²⁸ Кузнецов А. Страна в объятиях транснационального капитала. *Foreign Affairs Chronicles*. 2013. № 1. С. 146–152.

оптимізації механізму міжнародного менеджменту та маркетингу; трансформації форм і методів міжнародного торговельно-економічного обміну та співробітництва; поглиблення соціалізації економіки та гуманізації праці тощо²²⁹.

У ХХІ ст. підвищується необхідність дослідження шляхів нівелювання впливу небезпечних факторів на суспільство, тому що до традиційно визнаного змісту глобальної проблематики, як-от: безпека руйнації планети, зміна природних умов, погіршення екології, забруднення навколишнього природного середовища, незахищеність людини, неможливість передбачення загрозливих явищ тощо, починають додаватися нові глобальні процеси, сформовані минулими та сучасними поколіннями (демографічні, міграційні, культурні, нестача ресурсів, диспропорції економічного розвитку країн, загроза глобальної війни, тероризм, проблеми розвитку людини, суспільна нерівність, поширення нових хвороб тощо). Але на сьогодні бракує дієвого інструментарію для подолання накопиченої глобальної проблематики. У своєму нинішньому вигляді традиційні світові інститути не здатні вирішити проблеми, які вже поставили перед світовою спільнотою. Потрібен більш інтелектуальний альянс (об'єднання) між державними установами, приватними організаціями та суспільством.

Розглянувши теоретичні основи формування глобальної проблематики у суспільстві, можна констатувати, що вона формується внаслідок переважного впливу людського фактору (різні інтереси, різне бачення, небажання йти на поступки тощо), а заходи щодо оптимізації часто неефективні, недовговічні та наштовхуються на опір через їх примусовий характер. Це зумовлює необхідність побудови механізму їх вирішення, в основі якого мають перебувати заходи управління розвитком людських ресурсів (*рис. 4.2*).

Уведення позитивістських основ у глобальне середовище людської життєдіяльності шляхом інформування, виховання, передачі знань активізує найкращі людські якості (совість, гідність, здатність до взаємодопомоги) та формує нову глобальну систему координації розвитку людських ресурсів (*рис. 4.3, с. 240*).

²²⁹ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. 460 с.

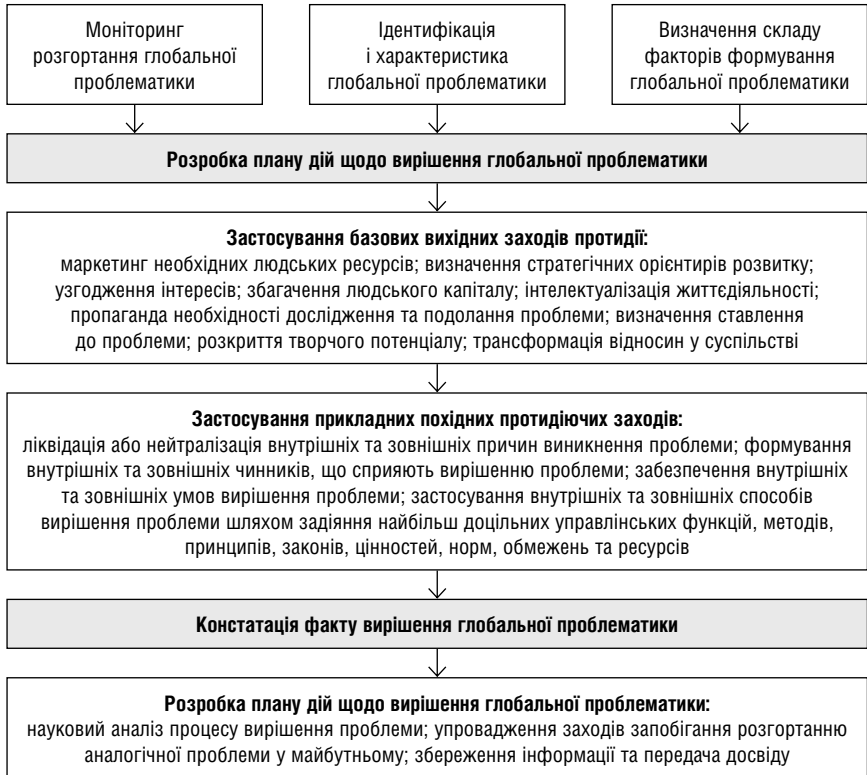

Рис. 4.2. Концептуальна схема механізму розв'язання глобальних проблем

Джерело: складено за ²³⁰.

На початку ХХІ ст. глобалізоване суспільство перебуває на межі переходу до нового формату розвитку та змісту традиційних компенсаційних механізмів (моральність, культура, порядність, честь, гідність, обов'язок, патріотизм), відтак їхнє класичне тлумачення стає дискусійним, розмитим, неоднозначним, невірним, застарілим та незрозумілим, що потребує раціонального,

²³⁰ Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації. С. 166.

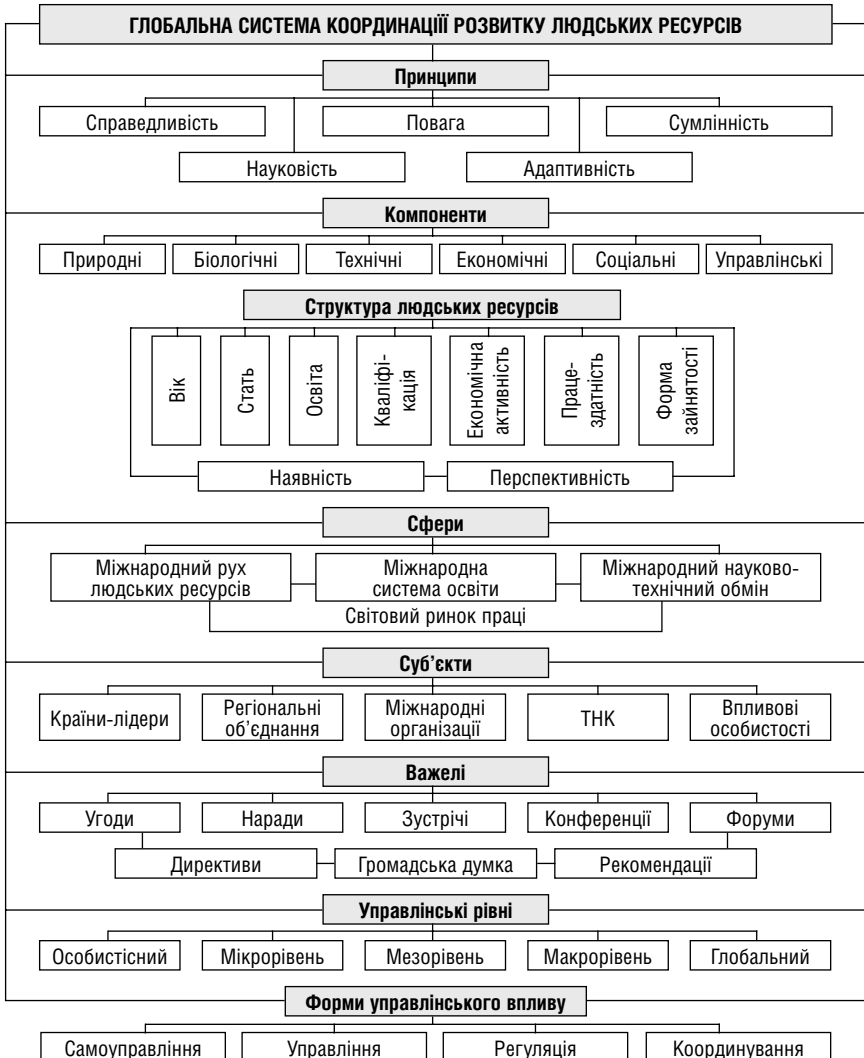

Рис. 4.3. Конфігурація глобальної системи координації розвитку і використання людських ресурсів

Джерело: складено за ²³¹.

²³¹ Сардак С.Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Київ, 2014. 34 с.

а не заполітизованого чи фанатичного пояснення і підтвердження у вигляді теоретичної та практичної площини розгляду. Саме тому задля гуманізації, соціалізації, добропорядності, людяності та навіть для продовження існування людини на Землі постає необхідність досягнення позитивного соціально-економічного розвитку за рахунок поліпшення якості життя і досягнення споконвічних прагнень людини функціонувати без шкоди навколишньому світу. Цього можливо досягти за рахунок упровадження концептуальних основ позитивного розвитку людських ресурсів (справедливість, повага, сумлінність) в усі складові системи життєдіяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що початок ХХІ ст. характеризується власною проблематикою, появою нових умов людської життєдіяльності та зміною характеру суспільних відносин, що зумовлено формуванням єдиного спільного загальносвітового простору у сфері політики, економіки, науки, культури, виробництва тощо, тобто глобалізацією. Сучасні загрози, ризики, проблеми, виклики та тенденції, які ще кілька десятиріч тому були локальними й відмінними у регіонах, перетворилися на глобальні – загальноцивілізаційні. Тому розвиток світової економіки постає цілковито залежним від глобальних факторів і потребує розробки та втілення оптимізаційних управлінсько-координаційних заходів у ключові елементи позитивного розвитку людських ресурсів (життєзабезпечення, рекреацію, задоволення, накопичення, репродукцію, творчість, передачу досвіду, благодійництво).

4.2. МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Глобалізація економічних, політичних, культурних та інших суспільних взаємовідносин загострила проблему пошуку ефективної системи їхнього регулювання у глобальному масштабі.

Таке завдання постало перед людством уперше. Протягом багатьох тисячоліть основою існування та процвітання суспільства були природні ресурси, нерозривно пов'язані з тією або іншою територією. Володіння територією, охорона її від зовнішньої агресії та організація експлуатації природних багатств були й дотепер залишаються природними функціями держави. На цьому підґрунті склалося поняття «державний суверенітет», яке стосується здатності держави здійснювати на своїй території повний контроль над економікою та іншими сферами громадського життя, що виключає втручання ззовні. З часом воно набуло глибокого соціального, політичного, правового та навіть психологічного змісту.

Однак уже на ранніх стадіях інтернаціоналізації економіки країнам доводилося вступати у договірні відносини та брати на себе різні зобов'язання, які неминуче тією чи іншою мірою обмежували свободу дій національної влади, тобто де-факто звужували державний суверенітет.

Що різноманітнішою й інтенсивнішою стає господарська, політична, науково-технічна та культурна взаємодія різних країн, то більше обмежується реальна можливість національних держав здійснювати незалежну внутрішню і зовнішню політику. Крім того, з розвитком науково-технічного потенціалу суспільства й розгортанням інформаційного середовища все більше розмивається

вихідна база, яка зумовлювала необхідність і самодостатність державного регулювання на певній території.

Сьогодні матеріальне багатство (природні ресурси, виробничі потужності) усе більше відступає на задній план порівняно з багатством інтелектуальним (накопиченими знаннями, кадровими ресурсами, рівнем науково-технічного потенціалу, досвідом підприємництва). На відміну від матеріального, інтелектуальне багатство не є невід'ємною частиною тієї або іншої території, воно є мобільним і за своєю природою – позатериторіальним.

Носії інтелектуального багатства – громадяни певної країни, які повинні підкорятися чинному правопорядку й вимогам національної влади. Але якщо такі вимоги або закони стають обтяжливими або взагалі несумісними із творчим розвитком носіїв інтелектуального багатства, останні залишають країну й мігрують туди, де умови для їхньої самореалізації сприятливіші. Значно мобільнішими є самі ідеї, нові технології, ноу-хау й інші компоненти інтелектуального багатства. Це означає, що правила гри та інститути, які істотно сприяли функціонуванню переважно національних індустріальних суспільств, швидко стають неадекватними або несумісними з глобальною інформаційною економікою й економікою знань, що виникають. Таким чином, значуща частина національного багатства, оберігати й збільшувати яке покликана кожна держава, виходить з-під контролю, а державний суверенітет все менше відповідає новим реаліям.

Разом з тим з'явилося чимало проблем, що потребують продуманого й ефективного регулювання, котрі за своєю природою є глобальними та не піддаються вирішенню в рамках окремих держав, як-от:

- тенденція до переродження світової фінансової системи в глобальне казино, де ігри безвідповідальних егоїстичних спекулянтів розгойдують цю систему, призводячи до значних збитків у багатьох країнах;
- можливість безконтрольного перекачування транснаціональними комерційними структурами капіталів із країн з менш сприятливим інвестиційним кліматом в інші регіони, збільшуючи й без того важке положення перших і сприяючи тим самим поглибленню диспропорцій у світовій економіці;

- масова міграція населення з країн, які потерпають від бідності, етнічних чисток та інших локальних лих, що істотно ускладнює економічну та соціальну ситуацію в порівняно благополучних країнах;
- наростаючий конфлікт між суспільством і природою, що вже породив низку техногенних екологічних загроз у регіональних масштабах і загрожує глобальною екологічною катастрофою;
- потенційна загроза стрімкого розвитку системи телекомунікацій, у т. ч. мережі Інтернет, відкриває небачені можливості для глобалізації економічної та інших видів злочинності.

Відтак у боротьбі з деградацією навколишнього середовища, зростаючою міжнародною злочинністю, контрабандою наркотиків і подібними негативними явищами інтереси окремих країн можуть бути захищені тільки колективно.

Проте збереження необмеженого суверенітету національних держав у деяких випадках може спричинювати економічні збитки для багатьох інших країн. Наприклад, національна автономія в експлуатації морських біоресурсів може призвести до їхнього збідніння або навіть повного знищення, зокрема можуть зникнути багато видів промислових риб. Інтереси світового співтовариства вимагають обмеження такого роду автономії на основі загальновідомих міжнародних правил.

Усе це закономірно породжує потребу в створенні наддержавних механізмів регулювання. Традиційна «одноповерхова» міжнародна система регулювання, що представляла собою сукупність національних держав, котрі взаємодіяли або суперечили одна одній, відходить у минуле. Відбувається заміна цієї системи на нову багаторівневу глобальну систему регулювання, де взаємодіють національні держави, міжнародні урядові й неурядові організації, транснаціональні корпорації і навіть міжнародні засоби масової інформації, які стають все більш впливовою політичною силою не тільки в національному, а й у світовому масштабі.

Перехід від традиційної моделі регулювання міжнародних економічних та інших суспільних відносин до нової розпочався ще в 40-х роках минулого століття, коли світовим співтовариством було створено Організацію Об'єднаних Націй з її розгалуженою системою економічних органів, а також Міжнародний валютний

фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку (що створив пізніше разом з іншими фінансовими інститутами Всесвітній банк) і Міжнародну торговельну організацію (спочатку у формі Секретаріату ГАТТ, а з 1995 р. – СОТ).

Характерно, що перші міжнародні урядові організації склалися в тих галузях економічних відносин, які до середини минулого сторіччя були найбільш інтернаціоналізовані та вимагали регулювання на глобальному рівні. Пізніше до них додавалися все нові й нові сфери і, відповідно, створювалися нові інструменти для їх регулювання.

У цей час питання колективного управління й регулювання міжнародних економічних відносин докладно обговорюються на сесіях вищого органу ООН – Генеральної Асамблеї, особливо на її спеціальних засіданнях, у Секретаріаті, в Економічній і соціальній раді (ЕКОСОС), у Другому комітеті з економічних і фінансових питань і ін. Низка створених при ООН міжнародних організацій займаються вузькими проблемами міжнародної економічної взаємодії, мають функціональну спрямованість. Серед них Конференція ООН з торгівлі й розвитку (ЮНКТАД), Організація Об'єднаних Націй з питань промислового розвитку (ЮНІДО), Міждержавний комітет ООН з науки і техніки з метою розвитку, Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) та ін.

Значною подією міжнародного економічного життя стали перша спеціальна сесія (1974) та друга спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН, на яких прийняли Декларацію й Програму дій щодо встановлення нового міжнародного економічного порядку (НМЕП) і Хартію економічних прав і обов'язків держав. Ще раніше, з 1961 р., в ООН почали розроблятися стратегічні програми економічного розвитку на десятиліття: 1961–1970, 1971–1980, 1981–1990, 1991–2000 рр.

Широкі повноваження з регулювання міжнародних економічних відносин має Економічна й соціальна рада. Численні комітети, комісії, які охоплюють все розмаїття економічного та соціального життя планети, покликані реалізувати положення уставу Ради, у п'ятому пункті якого йдеться про необхідність забезпечення рівноваги системи в цілому.

Зростаючий вплив на світогосподарські процеси здійснюють також щорічні наради семи провідних країн Заходу (США, Канада, ФРН, Велика Британія, Франція, Італія, Японія), рішення міжурядової Організації економічного співробітництва й розвитку (ОЕСР) та ін.

Проблеми економічної рівноваги регіонального масштабу регулюються регіональними економічними комісіями ООН, які діють у системі ЕКОСОС. Вони охоплюють всі регіони світу, у т. ч. Європу (ЄЕК), Азію та басейн Тихого океану (ЕСКАТО), Африку (ЕКА), Латинську Америку й Карибський регіон (ЕКЛАК), Західну Азію (ЕКЗА). Поряд із цим регіональне співробітництво здійснюється за допомогою інтеграційних механізмів, які склалися насамперед у Західній Європі, Південно-Східній Азії та Латинській Америці.

Про масштаби й інтенсивність цього процесу переміщення повноважень із державного на міждержавний рівень свідчать такі факти. Із середини 40-х років минулого століття дотепер виникло близько 3 тис. міжурядових організацій, які регулюють різні сфери економіки, політики, екології, культури. Їх доповнюють майже 20 тис. різноманітних неурядових міжнародних організацій, з яких приблизно 2 тис. мають статус спостерігача при ООН.

Процес перерозподілу повноважень між державами, національними й іншими регулюючими інститутами буде, безсумнівно, тривати й охоплюватиме нові сфери, оскільки науково-технічний прогрес у сполученні із глобалізацією несуть із собою не тільки блага, а й додаткові небезпеки.

Стрімкий розвиток медицини, біотехнологій, особливо генної інженерії, що стався за останні роки, відкриває можливість штучного створення таких організмів, збільшення числа яких може завдати непередбаченої шкоди живій природі, і людині включно. Це, як і інші подібні проблеми, вимагає вироблення міжнародних кодексів поведінки та створення дієвого механізму контролю за їх дотриманням у глобальні масштабах.

Із наростанням глобалізації все більша частина державного суверенітету перерозподіляється між локальними, регіональними та всесвітніми регулюючими інститутами. В основу такого розподілу варто покласти принцип субсидіарності: у кожній конкретній сфері суспільних відносин повноваження концентруються на тому рівні,

де регулювання цієї сфери може здійснюватися найбільш ефективно та з найбільшою користю для суспільства. Частина регулюючих повноважень зберігається за національними державами, частина – делегується регіональним між- або наддержавним структурам, частина – глобальним інститутам.

Формування багатоярусного механізму регулювання світової економіки відбуватиметься ще швидше, ніж дотепер, не тільки тому, що зростає тиск глобальних проблем, але й завдяки тому, що інформаційна революція значно полегшує формування та функціонування такого механізму.

Наукові дослідження сучасного етапу розвитку глобальної економіки актуалізують проблему доцільності подальшого поглиблення лібералізації національних економік для залучення іноземних інвестицій і розроблення заходів державного регулювання потоків іноземного капіталу. Формується новий методологічний і науково-прикладний підхід до оцінки раціональності залучення іноземних інвестицій: не відхиляючи їх, країни намагаються виявити можливі ризики впливу інвестицій на розвиток.

За оцінками експертів ЮНКТАД, у 2000 р. близько 94% від кількості регуляторних заходів щодо іноземних інвестицій мали метою їх залучення, та лише 6% – обмежувальний характер. У 2012 р. 85% заходів стосувалися лібералізації і 15% – регулювання інвестиційної активності. Тобто спостерігається перехід від угод із захисту інвесторів до угод гарантування розвитку національних економік²³². Уже в 2015 р. порушено 70 нових арбітражних розглядів щодо спорів між інвесторами та державами. При цьому в останні п'ять років істотною була частка справ (40%), порушених проти інвесторів з розвинених країн.

Національні уряди стали більш виважено підходити до частки ПІІ в галузях економіки: у 2015 р. 80% країн обмежували іноземну мажоритарну власність принаймні в одній із галузей національного господарства²³³.

²³² World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development. UNCTAD. United Nations, New York. URL: <http://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=588>

²³³ Там само.

Експерти ЮНКТАД розробили *Індекс ефективності прямих іноземних інвестицій (FDI Contribution Index)*, який відображає те, як потоки іноземних капіталовкладень слугують збільшенню добробуту країни, створенню робочих місць, збільшенню експорту, підвищенню податкових надходжень, збільшенню заробітної плати та інвестицій у НДДКР і розширенню виробничих потужностей. Країни умовно поділено на чотири групи залежно від якості вкладень іноземних компаній. Так, країни, віднесені до категорії «Високий внесок» (верхній кuartиль) мають показники з таким діапазоном: на закордонні філії ТНК припадає приблизно половина їх ВВП (в доданій вартості) і експорту; одна п'ята частина робочих місць; у ТНК вища зайнятість і заробітна плата порівняно з місцевими фірмами; здійснюється майже 70% зареєстрованих НДДКР. За Індексом у 2016 р. найбільший внесок ПІІ в місцеву економіку був зареєстрований в Угорщині, Бельгії та Чеській Республіці. Половина із десяти лідерів – це країни ЦСЄ (Угорщина і Чеська Республіка, Румунія, Польща та Естонія). Країни Латинської Америки посідають такі позиції: Бразилія – 28-ме місце, Аргентина – 37-ме, Перу – 47-ме, Чилі – 53-тє місце.

Порівняння індексу внеску ПІІ з часткою сумарного обсягу місця ПІІ у ВВП країни засвідчує, що окремі країни мають вищий або нижчий показник впливу на економічний розвиток у розрахунку на одиницю прямих іноземних інвестицій, ніж інші. Чилі та Болгарія з високим обсягом ПІІ мають найнижчий індекс їх внеску до ВВП. До цієї групи також належать країни, які залучають інвестиції переважно завдяки податковому режиму, але це не здійснює позитивного впливу на економіку (Люксембург, Нідерланди).

Індекс внеску ПІІ є спробою систематичного порівняльного аналізу впливу на економічний розвиток з певною нестачею досліджуваних факторів і чинників, особливо таких важливих макроекономічних, як репатріація інвестиційних доходів іноземних інвесторів, зовнішні дисбаланси поточних рахунків, зовнішній борг і витрати на його обслуговування.

Проведені емпіричні дослідження підтверджують, що іноземні інвестиції можуть слугувати чинником значного погіршення поточних рахунків, а баланс доходів від інвестицій є причиною від'ємного рахунку поточних операцій. Так, важливішим за торговельний баланс

був постійно зростаючий чистий відтік інвестиційного доходу в таких країнах, як Бразилія, Перу, Чилі, Чехія, Угорщина, Словаччина. Постійне вивезення з країн доходів від інвестицій призвело до перевищення обсягів репатріації прибутків від обсягів ПІІ у Перу, Чилі, Чехії, Польщі, Словаччині. Отже, постає питання раціональності іноземних інвестицій і можливості посилення державного регулювання окремих аспектів інвестиційної діяльності.

Світова фінансово-економічна криза змусила Міжнародний валютний фонд, Світовий банк переглянути позиції щодо контролю над потоками капіталу і визнати доцільність їх використання країнами, що розвиваються. Швидкий приплив або відплив капіталу створюють загрози для успіху макроекономічної політики. Відповідні заходи стосуються як країн – реципієнтів інвестицій, так і тих, від яких потоки надходять. Для економік країн, яким властиві ризики макроекономічної і фінансової стабільності, пов'язані з волатильними потоками капіталу, ключову роль відіграє макроекономічна політика, у т. ч. грошово-кредитна, податково-бюджетна та управління обмінним курсом, а також належний фінансовий контроль та регулювання і ефективно діючі інститути.

За певних обставин експертами міжнародних фінансових організацій допускаються заходи з управління потоками капіталу²³⁴. На думку П. Кругмана, це відображає трансформацію поглядів фахівців МВФ щодо лібералізації підрахунку капіталу протягом 90-х років минулого століття²³⁵. При цьому проблема впливу регулювання потоків капіталу на глобальну економічну та фінансову стабільність залишається нерозв'язаною.

Крім традиційних засобів (зміни валютних курсів, коригування бюджетно-податкової і грошово-кредитної політики, проведення валютних інтервенцій, нагромадження резервів та здійснення пруденційних заходів), країни з ринком, що формується, часто використовують механізми контролю за операціями з капіталом: посилення обмежень на імпорт, послаблення обмежень на вивезення

²³⁴ The liberalization and management of capital flows: an institutional view. International Monetary Fund. 2012. URL: <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf>

²³⁵ Krugman P. The IMF and Capital Controls. URL: <http://krugman.blogs.nytimes.com/2012/12/04/the-imf-and-capital-controls/>

капіталу, або поєднання обох підходів для зменшення ризиків, зумовлених коливаннями міжнародних потоків капіталу²³⁶.

Експертами МВФ пропонуються рекомендації регулювання рахунків капіталу – т. зв. «заходи з управління потоками капіталу» (*Capital Flow Management Measures, CFMs*). Ефективне регулювання має доповнювати, а не замінити контрциклічну економічну політику. *CFMs* повинні, насамперед, відігравати невід’ємну роль в уникненні надмірного підвищення обмінного курсу та акумуляції резервів, а не бути останнім втручанням, що здійснюється тільки після недовісті засобів регулювання обмінного курсу, нагромадження резервів, обмежувальної макроекономічної політики. При цьому вважається доцільною тимчасовість заходів *CFMs*.

Механізми контролю можуть мати різні форми, зазвичай адміністративні та ринкові. Такі ринкові засоби контролю, як безпроцентні обов’язкові норми резервування капіталу на рахунку в центральному банку та оподаткування фінансових потоків, створюють передумови меншої привабливості регульованих операцій, збільшуючи пов’язані з ними витрати. Адміністративні механізми контролю встановлюють заборони або кількісні обмеження на операції з капіталом. Як вважає А. Кокенін, оскільки вони часто передбачають необхідність дозволів від державних органів, адміністративні механізми переважно менш прозорі, ніж ринкові²³⁷.

На відміну від тарифів на товари та послуги, які підлягають регулюванню Генеральною угодою з тарифів і торгівлі (ГАТТ), країни вільні приймати рішення щодо запровадження або відміни контролю за рухом капіталу без посилання на міжнародні угоди. Інструменти контролю за рухом капіталу використовуються для вирішення різних завдань, зокрема усунення зв’язку між грошово-кредитною політикою та політикою валютного курсу. Без контролю за припливом капіталу, підвищення процентних ставок для стримування «перегрітої» економіки теж давало б змогу залучати іноземний капітал і сприяти небажаним змінам обмінного курсу. Ефективні короткострокові

²³⁶ Кокенін А. Решение проблем, связанных с приростом притока капитала. *Финансы и развитие*. 2010. № 3 (47). URL: <https://imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2010/09/pdf/Spotlight.pdf>

²³⁷ Там само.

заходи з контролю за рухом капіталу можуть зменшити його припливи, які здатні викликати подорожчання, довгострокові обмеження рахунку операцій з капіталом дозволяють країні (наприклад, КНР) маніпулювати реальним обмінним курсом.

Уже на початку 2000-х років деякі країни поступово почали запроваджувати контроль над потоками капіталу, який скасували в 80-х роках минулого століття. Після світової фінансово-економічної кризи 2008 р. ця тенденція стала поширюватися для стримання кризових явищ у деяких країнах Латинської Америки (Бразилія та Уругвай). Бразилія, яка в 2009 р. оголосила про початок валютних війн, більше за інші країни застосовувала захисні заходи запровадженням 2% податку на інвестиції в акції, пізніше він був збільшений до 4 та 6%. У Таїланді запроваджувався 15% податок на отримання процентного доходу і доходу за облігаціями. У Перу були збільшені вимоги до обов'язкових резервів для іноземних банків, а Республіка Корея обмежила покупки іноземцями валютних опціонів. Найчастіше в останні роки запроваджувався контроль за інвестиціями в акції, а також у національний грошовий ринок.

Основними інструментами Національного банку України щодо контролю за цими операціями є видача індивідуальних ліцензій та реєстрація кредитів. Аналіз вітчизняного законодавства доводить, що в Україні діє більш жорстке регулювання експорту капіталу порівняно з досить ліберальним регулюванням імпорту. Зокрема, інвестиції в Україну не потребують індивідуальних ліцензій. Залучення кредитів за кордоном згідно з Постановою НБУ «Про затвердження Положення про порядок отримання резидентами кредитів, позик в іноземній валюті від нерезидентів і надання резидентами позик в іноземній валюті нерезидентам» вимагає лише реєстрації кредитного договору в Національному банку, яка повинна бути проведена ще до здійснення кредитної операції²³⁸.

На думку О.М. Підхомного²³⁹, для зміни структури іноземного капіталу та підвищення частки довгострокових надходжень, у т. ч.

²³⁸ Підхомний О.М., Вишневецький В.А., Хаар В.С. Вплив міжнародних потоків капіталу на фінансову політику країн з неусталею економікою. *Вісник Хмельницького нац. ун-ту*. 2011. № 2 (1). С. 153–157.

²³⁹ Там само.

прямих інвестицій, та контролю за короткостроковим «гарячим» капіталом і мінімізації його негативного впливу на вітчизняну економіку потрібно запровадити диференціацію ставок оподаткування прибутку, включно із доходами нерезидентів, від приросту курсів акцій українських підприємств.

Податкова ставка повинна залежати від терміну інвестицій у вітчизняні активи: для інвестицій терміном понад п'ять років доцільно встановити нульову ставку оподаткування з метою підвищення інвестиційної привабливості довгострокового інвестування в Україні. За борговими зобов'язаннями перед нерезидентами на термін до трьох років повинні бути встановлені вищі норми резервування для протидії надмірному нагромадженню короткострокового зовнішнього боргу.

Важливим регулятором є механізм оподаткування приросту ринкової вартості капіталу, тобто доходів, спричинених зростанням вартості капітальних активів. У більшості країн доходи від приросту ринкової вартості капіталу оподатковуються або як дохід, або як окремий податок на приріст ринкової вартості капіталу.

У різних країнах джерела приросту ринкової вартості капіталу визначаються по-різному. Наприклад, у Польщі законодавством щодо прибуткового податку з громадян визначено, що потенційним джерелом приросту ринкової вартості капіталу є такі типи активів: нерухомість, майнові права, рухоме майно та цінні папери²⁴⁰. Аналогічне законодавство Франції розрізняє приріст ринкової вартості капіталу, з одного боку, та корпоративні активи, цінні папери і нерухомість – з іншого. Чинне законодавство України містить положення щодо оподаткування доходів від деяких видів корпоративних прав і торгівлі цінними паперами. В Україні в міжнародній інвестиційній практиці зобов'язання за цінними паперами, що дають право на участь у капіталі, відображаються за ринковою вартістю²⁴¹.

²⁴⁰ Лещенко Н. Оподаткування приросту ринкової вартості капіталу: запитання та відповіді. Бюджетний і податковий огляд. 2002. URL: <http://budget.fisco-id.com/?module=an&action=preview&id=49>

²⁴¹ Міжнародна інвестиційна позиція : методологічний коментар НБУ. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=7176AE0451A8D5E36A2BDE605ADC59FD?art_id=44467&cat_id=44465

Як правило, приріст капіталу оподатковується лише в разі його реалізації. Наприклад, у Франції вважається, що власник істотної частки у французькій або іноземній компанії, який протягом не менш як шести із попередніх десяти років був резидентом Франції і виїжджає на проживання за кордон, уже реалізував латентний приріст капіталу від частки в компанії в момент еміграції. Цей приріст капіталу визначається на основі вартості його частки на момент еміграції. Однак існує можливість одержання відстрочки за умови надання адекватного забезпечення чи гарантій. Аналогічно, приріст капіталу, пов'язаний із відстрочкою, за кількома винятками, при еміграції негайно оподатковується.

Проаналізуємо особливості оподаткування нерезидентів в Україні. Відповідно до норм Податкового кодексу України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р. (далі – ПКУ) доходи із джерелом походження з України, виплачені нерезиденту або його постійному представництву, оподатковуються податком на прибуток відповідно до статті 160 ПКУ. Податок на прибуток із доходів, отриманих нерезидентом із джерелом їх походження з України, розглядається як податок на репатріацію²⁴².

Підприємства, створені за участю іноземних інвестицій, а також об'єкти (результати) спільної діяльності на території України за участю іноземних інвестицій без створення юридичної особи, у т. ч. на основі договорів (контрактів) про виробничу кооперацію, спільне виробництво, спільну діяльність тощо, підлягають валютному регулюванню та оподаткуванню за правилами, встановленими законодавством України з питань валютного регулювання та оподаткування підприємств, створених без участі іноземних інвестицій, за винятком випадків, коли законами України встановлено пільговий порядок оподаткування підприємств. Винятком з цього є надання податкових канікул підприємствам автомобільної промисловості у випадку інвестування іноземних капіталів на суму, що перевищує 150 млн дол. США.

Іноземним інвесторам після сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів гарантується безперешкодний і негайний переказ за кордон їхніх прибутків, доходів та інших коштів в іноземній

²⁴² Податковий Кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

валюти, одержаних на законних підставах унаслідок здійснення іноземних інвестицій.

З доходів нерезидентів України (дивіденди, проценти, роялті) стягується податок на репатріацію за ставкою 15% при вивезенні доходів за кордон, яка може бути знижена відповідно до положень міжнародних договорів про усунення подвійного оподаткування. Наприклад, конвенціями про уникнення подвійного оподаткування з Кіпром, Великою Британією, Японією, Малайзією, США, Іспанією передбачено податок на репатріацію 0%, з Об'єднаними Арабськими Еміратами – 3%, з Австрією, Бельгією, Кореєю, Чехією – 5%²⁴³

Не підлягають оподаткуванню доходи, отримані нерезидентами у вигляді процентів або доходу (дисконту) на державні цінні папери, облігації місцевих позик, або боргові цінні папери, виконання зобов'язань за якими забезпечено державними або місцевими гарантіями, продані або розміщені нерезидентам за межами території України через уповноважених агентів – нерезидентів.

У процесі зростаючої глобалізації та вільного переміщення значних обсягів капіталів через кордони, податкові системи повинні захищати національні фінансові системи від прихованого відпливу фінансових ресурсів за кордон.

Прихований відплив капіталу відрізняється від легального, базуючись на різній природі цих процесів. Легальний відплив капіталу пов'язується з досягненням економічного ефекту при дотриманні законодавства країни, де цей капітал створюється. На відміну від цього, прихований відплив є наслідком штучних схем та трансакцій з уникнення виконання правових норм шляхом переміщенням капіталу в інше економічне середовище. Якщо легальний відплив капіталу відбувається під впливом ринкових чинників та пов'язаний з пошуком сприятливого бізнес-середовища або диверсифікацією активів при дотриманні чинного законодавства, то прихований відплив відбувається внаслідок дії неринкових чинників, які, як вважає А. Іванський²⁴⁴, пов'язані

²⁴³ Податковий Кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

²⁴⁴ Іванський А.Й. Тенденції правового регулювання оподаткування інвестицій в Україні. *Європейські перспективи*. 2011. № 1. С. 113–120.

з прагненням суб'єктів господарювання максимізувати прибутки та оптимізувати ефективність розміщення ресурсів. Податки та витрати, пов'язані з дотриманням окремих регуляторних процедур, зменшують віддачу від інвестицій і терміни їх окупності, тому для мінімізації цих витрат капітали переводяться в законодавче поле, яке дозволяє законно уникнути цих витрат.

За даними дослідження Світового фінансового співтовариства (*Global Financial Integrity, GFI*) у сфері дослідження тіньового відпливу капіталу, за період 2005–2014 рр. з України нелегальним шляхом виведено 117 млрд дол. США. При цьому, лише за 2014 р. обсяги відпливу коштів дорівнювали 10,8 млрд дол. США²⁴⁵.

Експерти *GFI* визначають незаконні фінансові потоки як капітал, який є незаконно заробленим, переведеним або використаним і охоплює всі невраховані приватні фінансові потоки, які призводять до нагромадження іноземних активів резидентами, що порушує чинну нормативну базу та межі контролю за капіталом²⁴⁶. Проте вагома складова прихованого відпливу капіталу формується за рахунок легальної діяльності, при здійсненні якої використовується недосконалість законодавства. Прибуток як база оподаткування може переказуватись за кордон з порушеннями чинного законодавства (наприклад, без сплати корпоративних податків або з порушеннями правил валютного контролю та регулювання), що робить відповідний відплив незаконним.

Джерелами незаконних фінансових потоків з-поміж інших є доходи у вигляді ухилення від сплати податків та маніпуляція цінами у зовнішньоекономічних операціях, зокрема трансфертне ціноутворення, яке є найбільш вагомим складником таких потоків. За відсутності чітких норм та правил трансфертного ціноутворення спотворення цін експорту та імпорту часто не можна вважати прямим порушенням законодавства, але здійснюється воно з метою зменшення бази оподаткування та виведення коштів поза

²⁴⁵ Dev K., Freitas S. *Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2000–2009*. Washington DC, 2011. URL: www.gfintegrity.org/storage/gfip/.../gfi_iff_update_report-web.pdf

²⁴⁶ Там само.

межі вітчизняної економіки. Трансфертне ціноутворення складає в середньому 54,7% сукупних незаконних потоків з країн, що розвиваються²⁴⁷.

За результатами дослідження спеціалістів *Tax Justice Network* (створена в 2003 р. за ініціативою парламенту Великої Британії для боротьби з ухилянням від сплати податків), Україна входить у першу двадцятку країн, резиденти якої накопичили найбільші офшорні капітали, оціночною вартістю біля 167 млрд дол. США²⁴⁸, що істотно перевищує обсяги ПІІ та ВВП країни.

Згідно з доповіддю «Глобальна конкурентоспроможність 2016–2017» за ефективністю податкової системи Україна займає 121-ше місце серед 140 країн²⁴⁹. Схеми оптимізації податків, які застосовуються, забезпечують створення каналів виведення коштів з національної економіки, є достатньо гнучкими й універсальними для суб'єктів різних видів діяльності. Так, сплата процентів за позики від контрольованих іноземних компаній може стати зручним каналом для прихованого виведення капіталів. Якщо іноземна компанія розташована в країні, з якою Україна підписала угоду про уникнення подвійного оподаткування, та ця країна не міститься у переліку офшорних зон Кабінету Міністрів України, проценти за користування такою позикою належать до витрат української компанії, що, відповідно, дозволяє мінімізувати зобов'язання за податком на прибуток.

Бар'єри, що їх застосовують для прихованого виведення капіталів, передбачають створення умов, за яких легальне переведення прибутків у «податкові гавані» супроводжується додатковими платежами до бюджету та витратами, а нелегальне – ризиком притягнення до відповідальності. В Україні подібні бар'єри відсутні, що дозволяє виводити прибутки майже без перешкод.

Найбільш розповсюдженим варіантом використання акцій у тіньових схемах є їх використання з метою незаконного виведення капіталу за кордон шляхом купівлі-продажу цінних паперів, особливо

²⁴⁷ Тишук Т.А. Шляхи протидії прихованому відпливу капіталу з України. *Аналітична доповідь НІСД*. Київ, 2012. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/901/>

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ The Global Competitiveness Report 2015–2016. *World Economic Forum*. 2016. URL: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2015-2016>

акцій, українських емітентів нерезидентами. Особа – нерезидент України купує акції за дуже низькою ціною та продає їх безпосередньо або через брокерів довіреним особам, або навіть знову цій же компанії за ціною в декілька сотень або тисяч разів вищою від реальної їх вартості. Кошти, які акумулюються на рахунку нерезидента, згодом перераховуються за кордон під виглядом повернення інвестицій. За такою ж схемою здійснюється виведення капіталу із страхових компаній, банків тощо²⁵⁰.

Інвестиційні потоки в Україну, крім свого традиційного призначення, часто є ланкою схем прихованого виведення капіталу. Показовим прикладом цього є великі обсяги інвестицій з Кіпру, які складають понад 32% від загального обсягу вітчизняних ПІІ. За даними Державної служби статистики, на Кіпр припадає найбільша частка – 19 млрд дол. США – із 58,2 млрд дол. прямих іноземних інвестицій, залучених за всі роки незалежності України з 1991 р. Тільки в 2013 р. зареєстровані на Кіпрі інвестори вклали 1,8 млрд із 3,7 млрд дол. США прямих іноземних інвестицій (у 2012 р. – 3,9 млрд дол. із 4,1 млрд дол.)²⁵¹.

Кіпр завдяки його неофшорному статусу в законодавстві України, сприятливим умовам оподаткування та забезпеченню конфіденційності інформації до початку кризи був популярною територією для формування схем оптимізації оподаткування та виведення капіталів. Відповідно, значній частці інвестиційних потоків з Кіпру не притаманні традиційні риси ПІІ, зокрема трансферу технологій та кращої практики ведення бізнесу в Україну. Такі потоки, навпаки, призводять до консервації існуючих форм ведення бізнесу та практик мінімізації оподаткування.

Ці тенденції негативно позначаються на стійкості фінансової системи України. Капітали, які виводяться в інші економічні території, а потім повертаються у вигляді портфельних інвестицій або позик у національну економіку, можуть легко вилучатись із національної економіки, що є особливо небезпечним у періоди кризових

²⁵⁰ Сколотяний Ю. Оптимізаційний клондайк. *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. № 36. URL: http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/optimizatsiyniy_klondayk.html

²⁵¹ Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) з країн світу в економіці України. Державна служба статистики України. Київ, 2014. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

явищ. Виведення прибутків за межі національної економіки призводить до перерозподілу податкового навантаження з бізнесу на населення України.

У липні 2013 р. Верховна Рада України ратифікувала нову конвенцію з Кіпром про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податкових ухилень. Конвенція замінила угоду, укладену ще між урядами колишнього Радянського Союзу та Кіпру, про уникнення подвійного оподаткування.

Відповідно до цієї нової конвенції запроваджені такі податкові ставки:

- дивіденди – загальна ставка складатиме 15%; ставка 5% буде застосовуватись, якщо фактичний власник володіє не менш ніж 20% капіталу компанії, що сплачує дивіденди, або інвестував у придбання акцій чи інших прав компанії в еквіваленті не менше 100 тис. євро;

- відсотки – ставка в розмірі 2%;

- роялті – ставки в розмірі 10% і 5%; ставка у розмірі 5% буде застосовуватись для роялті відносно деяких авторських прав, патентів, торгових марок. До цього договір з Кіпром про уникнення подвійного оподаткування не передбачав застосування податку щодо роялті, процентів та дивідендів.

Слід зазначити, що саме Кіпр посідає першу позицію щодо інвестицій в Україну. Тобто твердження, що через Кіпр виводиться капітал з України, є неоднозначним. Деякі економісти це явище розцінюють як реінвестування.

Результати аналізу розміщення іноземного капіталу за галузями свідчать про те, що найбільша частка ПІІ зосереджена на підприємствах промисловості, де сконцентровано 31% загального обсягу інвестицій (у т. ч. на підприємствах переробної промисловості – 25,3%, добувної промисловості і розроблення кар'єрів – 3%, з постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря – 2,6%). Серед галузей переробної промисловості найбільші обсяги інвестицій зосереджені на підприємствах металургійного виробництва, виробництва готових металевих виробів, крім виробництва машин і устаткування (11,1% від загального обсягу інвестицій), з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових

виробів (5,6%), виробництва гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції (2,5%), машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування (1,8%), виробництва хімічних речовин і хімічної продукції (1,8%).

Значний інтерес в інвесторів викликають підприємства, що здійснюють фінансову та страхову діяльність, в них акумульовано 29,7% від загального обсягу інвестицій. Інвестиційно привабливими залишаються організації оптової та роздрібною торгівлі; з ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (11,1%), підприємства, що здійснюють операції з нерухомим майном (7,2%), професійну, наукову та технічну діяльність (5,2%)²⁵².

Важливою рисою чинної податкової політики в частині стимулювання інвестицій є різні погляди держави й інвестора на перспективні напрями інвестиційної діяльності. В Україні найбільш вигідні сфери підприємницької діяльності – торгова та фінансова, в яких, на відміну від виробничої, спостерігаються швидший оборот капіталу та вища норма чистого прибутку. Така ситуація не сприяє зростанню інвестування в ті сфери економіки, які відповідають національним інтересам і узгоджені з довго- і середньостроковими стратегіями розвитку держави.

Спостерігається деякий прогрес у напрямі вдосконалення вітчизняної системи оподаткування спекулятивних чи оптимізаційних схем як резидентів, так і нерезидентів з інвестиційними інструментами. Наприкінці 2012 р. уряд здійснив спробу перекрити схеми ухиляння від сплати податків при операціях з цінними паперами. Для цього були вагомі підстави. Тільки за підсумками I півріччя 2012 р. обсяги відпливу капіталу з країни через схеми з використанням цінних паперів склали 3–3,5 млрд дол. США.

За даними Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку (НКЦПФР), загальний обсяг договорів торгівлі цінними паперами (ЦП) у 2011 р. становив 2,147 трлн грн, з яких на десять українських бірж припадала приблизно лише одна десята частина (235 млрд грн). Решта угод здійснювалися через позабіржовий

²⁵² Основні показники економічного та соціального розвитку України/Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Київ. 2014. URL: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=38501

ринок. За таких величезних оборотів позабіржового ринку (близько 2 трлн грн) відрахування до бюджету від цієї категорії платників у 2011 р. становили лише 152 млн грн податку на прибуток. Отже, порівнянні з розміром номінального ВВП обсяги укладених договорів з такими ЦП можна вважати наслідком схем з мінімізації податкових платежів та виведення капіталів. Ураховуючи те, що тільки одна з десяти операцій проходить через організовану біржу, понад 70% із них за звітами є збитковими²⁵³. Так, були суб'єкти господарювання, які за результатами торгівлі цінними паперами в I півріччі 2012 р. одержали збиток 1,8 млн грн і при цьому виплатили нерезидентам прибуток від торгівлі ЦП у розмірі 638 млн грн. Інший приклад: у компанії за результатами торгівлі ЦП прибуток був нульовим, а нерезиденту було виплачено прибуток від торгівлі цими самими паперами в 280 млн грн²⁵⁴.

Результати аналізу структури загального обороту ЦП в економіці України у 2016 р. свідчать про те, що в цьому році обсяг торгів державними облігаціями України становив 339,49 млрд грн, що на 19,8% перевищує показник 2015 р. Найбільший обсяг торгів на ринку цінних паперів державними облігаціями України зафіксовано в грудні 2016 р. – 62,73 млрд грн. У структурі торгів за підсумками 2016 р. на ринок державних облігацій України припадало 15,9% сумарного обсягу торгів на ринку цінних паперів, що на 2,9% перевищує показник 2015 р. Зростання частки обсягу торгів державними облігаціями України пов'язано, зокрема, з припиненням обігу депозитних сертифікатів на біржовому ринку. У 2016 р. позабіржовий оборот акцій становив 480,3 млрд грн, який, за всіма ознаками, спрямований на ухиляння від сплати податків в Україні попри запровадження акцизів на позабіржові операції з цінними паперами в Україні. Так, ще з 1 січня 2013 р. набрав чинності Закон України від 6 грудня 2012 р. № 5519-VI «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо подальшого удосконалення адміністрування податків і зборів», основною метою якого є перекриття схем ухиляння від сплати податків

²⁵³ Сколотяний Ю. Оптимізаційний клондайк. *Дзеркало тижня*. 2012. № 36. URL: http://gazeta.dt.ua/ECONOMIC/optimizatsiyniy_klondayk.html

²⁵⁴ Дубинський О., Пасочник В. Податкова схема: для ринку чи для держави? *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. № 38. URL: http://gazeta.dt.ua/ECONOMIC/podatkova_shema_dlya_rinku_chi_dlya_derzhavi.html

при операціях із цінними паперами (операції з відчуження цінних паперів та операції із деривативами). Встановлено збір у розмірі 1,5 % від суми операції з продажу поза фондовою біржею цінних паперів, які не значаться в біржовому реєстрі, і 0,1 % – від суми позабіржової операції з продажу ЦП, включених до біржового реєстру, а також податок на прибуток від операцій із біржовими цінними паперами – 10 %. З операцій із деривативами, які укладені поза біржею, стягуватиметься 5 неоподатковуваних мінімумів. При проведенні операцій із ЦП на 10 українських біржах податкова ставка знизиться до 0 %.

Такий само порядок повинен поширюватися й на операції з ОВДП, муніципальними облігаціями та іншими ЦП, які емітовані державою чи дохід за якими гарантований державою. Усе це має дозволити ДПСУ ефективніше адмініструвати угоди на ринку та виявляти ті з них, що використовуються для виведення коштів²⁵⁵.

Саме тому великі українські корпорації залучають реальних інвесторів на Лондонській і Варшавській біржах, а українські майданчики використовують для вирішення питань, пов'язаних, зокрема, з мінімізацією податкових зобов'язань.

Запровадження прозорого середовища на українському фондовому ринку має зробити його цікавим не тільки для українського бізнесу, а й для іноземних інвесторів. Не можна стверджувати, що акциз на позабіржові операції допоможе залучити інвесторів на біржу. Існують три перешкоди: валютне законодавство, ідентифікація клієнтів і порядок репатріації прибутків. Крім того, виходячи з передумови, що Польща та Росія, а також Велика Британія, які є головними конкурентами за українських емітентів, не мають такого податку, то, створивши його в Україні, емітенти будуть віддавати перевагу зарубіжним ринкам. Але запровадження 3 % збору із позабіржових операцій не обов'язково відштовхне від України інвесторів, у т. ч. нерезидентів, тому що нерезиденти працюють в основному з «блакитними» фішками, які обертаються на біржах. Тобто необхідності платити 3 % від операції для них не буде²⁵⁶.

²⁵⁵ Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо подальшого удосконалення адміністрування податків і зборів» від 6 грудня 2012 р. № 5519-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5519-17>

²⁵⁶ Дубинський О., Пасочник В. Податкова схема: для ринку чи для держави?

Прийнятий 4 липня 2013 р. закон про трансфертне ціноутворення № 2515 повинен покращити регулювання незаконних потоків з вітчизняної економіки. За підрахунками ДПСУ, з допомогою трансфертного ціноутворення (ТЦ) з України за кордон виводиться з-під оподаткування до 100 млрд грн щороку, у результаті чого держбюджет недоодержує 20–25 млрд грн. Сутність процесу, на відміну від цінно-паперових схем, полягає переважно в тому, що вироблена в Україні продукція продається зв'язаним структурам за заниженими цінами в країні з нижчим, ніж в Україні, податковим навантаженням. Причому реалізується в такий спосіб більше половини (54%) українського товарного експорту.

Проблеми трансфертного ціноутворення властиві не тільки Україні. У розвинених країнах бізнес теж користується подібними схемами. У масштабах світової економіки за такими угодами з-під оподаткування виводиться понад 20 трлн дол. США у рік. Іншим аспектом цього явища в українському контексті є те, що в Україні такими схемами зловживають не тільки компанії вітчизняного походження, а й реальні закордонні інвестори.

Трансфертним ціноутворенням користуються насамперед підприємства металургії, хімічної, нафтохімічної галузей²⁵⁷. Об'єктами для цінових маніпуляцій стають і нерухомість, неліквідні «сміттєві» акції, об'єкти інтелектуальної власності. Причому такі об'єкти можуть використовуватися і як об'єкти купівлі-продажу, і як об'єкти ліцензійних угод при виплаті роялті їх власнику.

Серед найбільш значущих інновацій, які буде впроваджено зазначеним вище законом, можна виокремити такі: контроль за трансферним ціноутворенням в Україні буде застосовуватися до угод між пов'язаними сторонами та до операцій з нерезидентами, зареєстрованими в юрисдикціях, де ставка податку на прибуток на 5 в. п. нижча, ніж в Україні; контрольованими є операції між тими ж сторонами на суму, що перевищує 50 млн грн; «безпечна гавань», тобто допустиме 20% відхилення від ринкової ціни, що раніше застосовувалося, скасоване.

²⁵⁷ За перше півріччя 2012 року з України нелегально «пшло» близько 5 мільярдів доларів. *Дзеркало тижня. Україна*. 2012. № 36. URL: http://dt.ua/ECONOMICS/za_pershe_pivrichchya_2012_roku_z_ukrayini_nelegalno_pishlo_blizko_5_milyardiv_dolariv.html

Отже, аналіз системних недоліків законодавчого регулювання діяльності в інвестиційній сфері України уможливує зробити висновок про те, що в країнах із ринком, який формується, аналіз вивезення інвестиційних доходів іноземними інвесторами не можна застосовувати без урахування таких притаманних для кожної країни особливостей, як частка офшорів у загальному припливі іноземних інвестицій та мотивів інвесторів до податкової оптимізації та планування.

Таким чином, аналіз існуючих підходів до державного регулювання руху іноземного капіталу підводить до такого висновку: тимчасовий контроль за зростаючим припливом категорії активів, які представляють особливу загрозу для стабільності фінансової системи (наприклад, короткостроковий борг, а не довгострокові прямі інвестиції), може бути корисним. Запровадження короткострокового контролю за рухом капіталу може врегулювати неприємне зростання цін на активи, а також буми і спади, що за цим відбуваються.

На *рис. 4.3 (с. 264)* пропонується схематичне узагальнення заходів регулювання потоків капіталу, які необхідно застосовувати залежно від умов надходження цих потоків. Так, за ситуації припливу «гарячих» капіталів доцільно вводити тимчасовий контроль за рухом капіталів, який можна здійснювати шляхом запровадження ліміту відкритої валютної позиції інвесторів (для запобігання спекулятивних операцій), відстрочки на покупку іноземної валюти залежно від мети покупки валюти, збільшення вимог до обов'язкових резервів банків у випадку значного підвищення рівня їх зовнішньої заборгованості. Якщо в країні спостерігається значний прихований вплив фінансових ресурсів за кордон, необхідно посилювати захист національної фінансової системи шляхом податкового механізму.

Для підвищення інвестиційної привабливості України потрібно вирішити проблемні питання, які стосуються оподаткування доходів нерезидентів. Механізм оподаткування дивідендів, які сплачують нерезиденти, необхідно модернізувати таким чином, щоб податок сплачувався в тій країні, де інвестор отримав дохід і займається реальною підприємницькою діяльністю.

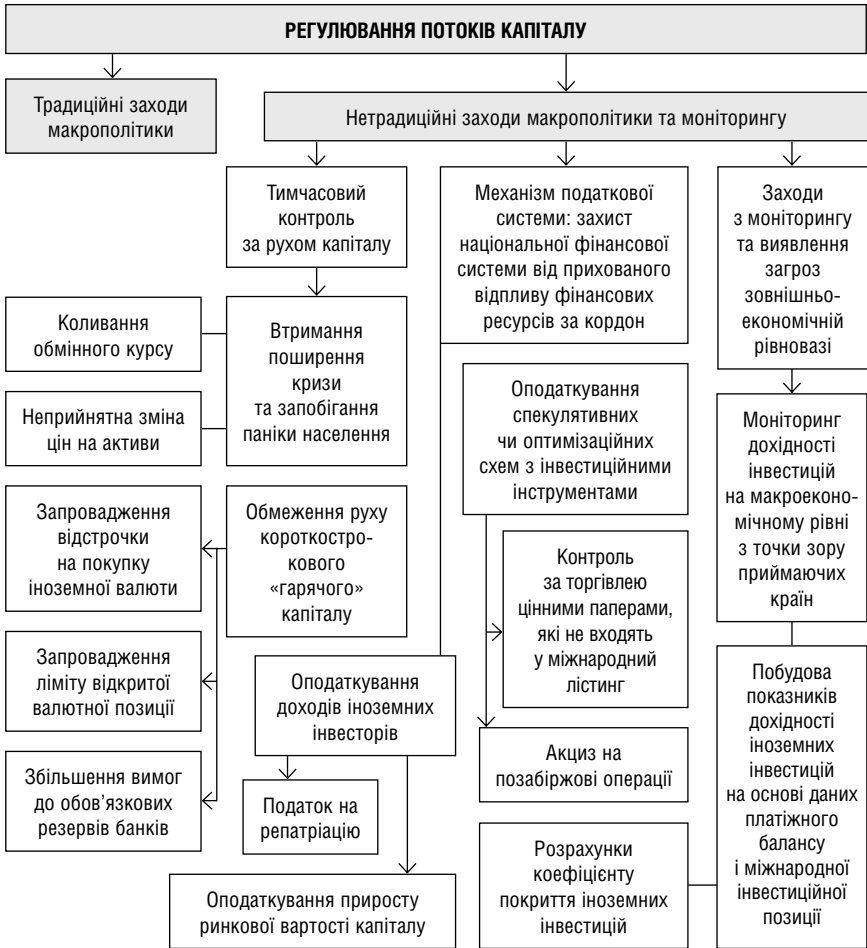

Рис. 4.4. Механізм реалізації державного регулювання потоків капіталу

Джерело: розроблено авторами.

Це стосується насамперед реалізації заходів, спрямованих на диференціацію іноземних інвесторів залежно від країни їх основного місця перебування та податкового статусу їхніх компаній.

Дивіденди, які виплачуються володарям компаній з офшорною юрисдикцією, мають бути виключені з міжнародних угод України про уникнення подвійного оподаткування.

Для загальної оцінки впливу іноземних інвестицій на економіки приймаючих країн рекомендовано також доповнити існуючі індикатори для виявлення загроз зовнішньоекономічній рівновазі моніторингом дохідності іноземних інвестицій на макроекономічному рівні з точки зору приймаючих країн.

4.3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКИ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Невідкладність розв'язання важливої науково-прикладної проблеми трансформування структурно-інституційного базису економіки регіонів України на основі наукового обґрунтування стратегічних пріоритетів підвищення конкурентоспроможності та зміцнення економічної безпеки держави та заходів у процесі реалізації регіональної політики зумовлена об'єктивними передумовами посилення впливу глобальних чинників. Недостатня обґрунтованість і раціональність структурних змін, які здійснюються, призвели до істотного відставання розвитку України від інших країн з перехідною економікою, поглиблення диспропорцій між існуючою структурою виробництва та стратегічними цілями національного розвитку. Недосконалість інституційного забезпечення структурної перебудови унеможливорює стратегічне програмування структурних зрушень як невід'ємної компоненти державної структурної політики. Продовжуються процеси структурно-інституційної деформації економіки України, що набуло системних характеристик загрози економічній безпеці держави. В умовах глобалізації посилюється взаємозв'язок і взаємозалежність між структурою економіки, якістю інституціонального базису та конкурентоспроможністю країни, а економічна безпека перетворюється на об'єктивну передумову і генеральну мету соціально-економічного розвитку.

На сьогоднішній день економічна безпека є важливою складовою національної безпеки та конкурентоспроможності країни. Звернімо увагу на те, що для оцінювання й управління як економічною безпекою, так і конкурентоспроможністю, застосовують

одні й ті самі функціональні та структурні складові і показники. Але принципова відмінність полягає в тому, що для гарантування безпеки їх значення мають бути мінімально економічно обґрунтованими, а для забезпечення конкурентоспроможності – максимально високими. За такого підходу справедливим є висновок про те, що за високої конкурентоспроможності задовольняється й стан економічної безпеки, а при зниженні рівня конкурентоспроможності стан безпеки погіршується.

За результатами конвергенції наукових трактувань змісту категорії «економічна безпека держави» є підстави визначити такі операційні цілі забезпечення державної політики:

- розвиток інституційної інфраструктури (державної та громадської), гарантування безпеки, зростання національної економіки та вдосконалення її структурних характеристик;
- розвиток зовнішньоекономічної діяльності та зміцнення конкурентних позицій економіки на зовнішніх ринках, покращення місця національної економіки в міжнародному поділі праці, забезпечення економічної та політичної стабільності;
- покращення якості життя населення, системи його соціальної підтримки та захисту, задоволення потреб населення у товарах і послугах;
- підвищення рівня ресурсної незалежності та збільшення обсягів інвестицій в економічну модернізацію на інноваційних засадах;
- збереження навколишнього середовища, природних, матеріальних та духовних цінностей; ощадливе та екологічно орієнтоване використання сировинних і природних ресурсів.

Державна політика повинна використовуватися для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки з урахуванням параметрів економічної безпеки. Без ідеології розвитку та культивування необхідного для цього промислового і науково-технічного потенціалу пріоритетні завдання безпеки, що стосуються наповнення бюджетів, забезпечення зайнятості та соціальної захищеності населення, підвищення якості життя, вирішити неможливо.

Головна мета політики конкурентоспроможності, на відміну від традиційної промислової політики, полягає в створенні

сприятливих рамкових умов та інтенсифікації зусиль у тих сферах, де існують «провали» вільного ринку.

По-перше, це ефективна макроекономічна політика, спрямована на зменшення рівня інфляції та збільшення свободи економічних агентів через зниження податків, а також антимонопольна політика.

По-друге, це заходи, що ведуть до більш високої конкурентоспроможності, і їх роль полягає в підтримці та оновленні національних інститутів (законодавство, система суспільних і приватних інституцій, що забезпечують економічне і соціальне життя, прозорість дій уряду тощо).

По-третє, це структурна політика із активізацією високотехнологічних виробництв разом із діями уряду в напрямі посилення всієї економіки (розвиток інфраструктури, захист навколишнього середовища, освіта, наукові дослідження та розробки)²⁵⁸.

Глобалізація технологічного розвитку невідворотно призводить до загострення конкуренції між фірмами у глобальному масштабі. Як наслідок, промислові компанії та підприємства різних країн світу змушені орієнтуватись у процесі організації виробництва на кращі технічні рішення, пристосовуючи їх до умов і потреб локальних ринків. Це створює потужні стимули для торгівлі технологіями і поглиблення міжнародної науково-технічної кооперації на принципах стратегічного партнерства²⁵⁹.

Таким чином, недостатньо аналізувати лише видимі відображення конкурентоспроможності (темпи економічного зростання, прибутковість, частки ринку), а необхідно також зосередитися на таких питаннях, як структурні зміни в економіці, у т. ч. її зовнішньої торгівлі, рівень залежності від іноземного капіталу та рівень конкуренції, трансформація національних інститутів і зміни ментальності суспільства. Тобто необхідно реалізовувати заходи, спрямовані не лише на зміну конкурентної позиції країни (статична конкурентоспроможність), а також на довгострокову спроможність конкурувати (динамічна конкурентоспроможність).

²⁵⁸ Крючкова І.В. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення. Київ, 2007. С. 9–10.

²⁵⁹ Федулова А.І. Економіка знань: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2009. С. 249.

У цьому контексті необхідно розглянути проблеми взаємозв'язку «нової економіки», структурно-технологічних зрушень та конкурентоспроможності країни, її економічної безпеки. Сьогодні розрізняють дві найбільш розповсюджені концепції «нової економіки»: широку та вузьку. У першому випадку йдеться про глобальний світовий процес, який відбувається на чотирьох рівнях, які виокремлено аторами публікації для аналізу систем суспільного порядку України та Заходу: духовному, соціокультурному, соціально-економічному та техніко-економічному. Вузькій концепції притаманний технократичний підхід та зосередження уваги на технічних та організаційно-фінансових аспектах нової економіки. Обидва підходи мають право на існування, проте зрозуміти та оцінити всю глибину трансформацій і нову економіку при вузькому техніко-економічному підході проблематично. Цей підхід важливий для аналізу практичних переваг нової економіки з метою їх прагматичного використання в господарській діяльності (тактичний підхід). У стратегічному плані доцільно спиратися на широку концепцію, яка більш комплексно розглядає нову економіку.

Згідно з вузькою концепцією нова економіка спирається на науково-технічний прогрес (НТП) та світовий фінансовий капітал (сконцентрований у західних країнах). Основу такої економіки складають нові високотехнологічні інформаційні галузі та сектори як носії НТП. Традиційні галузі поступово перетворюються на нові інформаційні технології і «виносяться» із західного центру світової економіки на її периферію в країни, що розвиваються, або в «нові індустріальні країни». Вузький технократичний підхід вказує на вплив техніки й технологій на економічне зростання. При широкому підході до нової економіки в аналіз включають, крім технократичних і частково соціальних, фактори соціокультурного та, рідше, духовного характеру (*табл. 4.1, с. 270*).

Економічні реформи в Україні та поглиблення інтеграції її економіки у світове господарство актуалізує питання підвищення конкурентоспроможності (КСП) національного виробництва товарів та послуг. Проте входження у світову економіку – процес складний і суперечливий. Існує західна оцінка цього процесу на основі Індексу конкурентоспроможності Світового економічного форуму, який

щорічно визначається на базі зваженої суми десятків показників як техніко-економічного, так і соціально-економічного і соціокультурного характеру. Оцінка КСП України та її місця у світовій економіці за вказаною комплексною методологією – негативна.

Таблиця 4.1. Основні характеристики нової економіки

№ з/п	Назва структурних елементів
1	Глобальний контроль за світовими фінансовими потоками
2	Глобальний контроль за інноваціями
3	Концентрація знань у розвинених країнах
4	Домінуючий стан ТНК
5	Транснаціональний капітал, що керує світом (загальна влада грошей)
6	Відрив грошей від природних обмежувачів (золотого стандарту)
7	Отримання глобальних фінансової та інтелектуальної ренти
8	Придушення реальної економіки фінансовою
9	Здійснення економічного розвитку «зверху», а не «знизу»
10	Втрата економічного суверенітету більшості країн
11	Воєнно-політичне забезпечення глобальної економіки
12	Глобалізація на основі регіоналізації
13	Уніфікація та подолання соціокультурних особливостей окремих країн
14	Інформаційно-комунікативні технології
15	Мікроелектроніка
16	Інформаційно-віртуальна економіка

Джерело: складено автором.

Зазначимо, що ефективність економічного процесу в сучасних умовах значною мірою залежить від структури господарства, характеру та рівня залучення економіки країни в міжнародний розподіл праці, що, своєю чергою, залежить від динаміки та структури інвестиційного процесу. Якщо в 2010 р. частка «важких» і «брудних» галузей (електроенергетики, паливної, чорної і кольорової металургії) у структурі капітальних інвестицій за видами промислової

діяльності становила 58,3% від усіх інвестицій у промисловості, то в 2015 р. цей показник зріс до 83%, при цьому питома вага самої промисловості у ВВП за вказаний часовий проміжок майже не змінилася і становить відповідно 50 і 55%²⁶⁰. Інвестиції визначають структуру майбутньої економіки і, зокрема, промисловості. Тобто можна з певною ймовірністю стверджувати: якщо ця тенденція збережеться, то структура української промисловості продовжить своє зростання на шкоду машинобудуванню, легкій, деревообробій, хімічній і нафтохімічній промисловості та низці інших промислових галузей.

Участь України в процесах глобальної, у т. ч. мегарегіональної економічної інтеграції, актуалізує потребу досліджень взаємозв'язку конкурентоспроможності та структурно-інституційної трансформації як держави в цілому, так і регіональної економіки для прогнозування їх динаміки розвитку, адаптивності до внутрішньосистемних змін та глобальних викликів.

Розглянемо проблеми інституціалізації безпеки структурної трансформації регіональної економіки на прикладі Карпатського економічного району (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області) і проведемо дослідження детермінант зміцнення економічної безпеки держави та інституційних загроз безпеці в процесі структурної перебудови економіки регіонів України.

Загрози економічної безпеки регіонів відображаються у домінуючих характеристиках регіонального розвитку: географічному розташуванні, історичному циклі, регіональній спеціалізації, національно-етнічному складі. Географічне розташування впливає на вибір спеціалізації, формування і розвиток галузей господарського комплексу. На відміну від національної економіки, регіональна економіка не має центральних органів державного управління. Сутнісні характеристики регіональної економічної безпеки передбачають досягнення та збереження гомеостатичної рівноваги з постійно змінним зовнішнім середовищем та системні ефекти: мультиплікаційний, синергетичний та емерджентний. Система регіональної економічної безпеки – це консолідована відносинами

²⁶⁰ Статистичний щорічник України за 2014 рік. Київ, 2015. С. 179–181; Статистичний збірник України за 2015 рік. Київ, 2016. С. 175.

власності, економічними інтересами, правовими та етичними регуляторами сукупність суб'єктів господарювання та інститутів державного управління, орієнтованих на стійкий, ефективний, безпечний економічний розвиток.

Економічна безпека на регіональному рівні – це взаємозв'язок економіки та суспільства, при якому ефективно управління забезпечує стійке економічне зростання, належний рівень якості життя населення та можливість протидіяти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, причому не створюються загрози для інших регіонів і держави загалом. Регіони залежно від існуючих інтеррегіональних економічних зв'язків поділяють на відносно відкриті та закриті. У макроекономічному сенсі загрози зумовлені відсутністю науково обґрунтованої структурної політики, недосконалістю фінансово-бюджетної системи регіонів. Протидія загрозам можлива лише за умови проведення цілеорієнтованої на безпеку регіональної політики з чітко виокремленими зобов'язаннями та повноваженнями центральних та регіональних органів державного управління. Економічна безпека держави повинна базуватися на системах економічної безпеки регіонів. Посилення регіональної диференціації економічного розвитку регіонів внаслідок сформованої біполярної моделі економіки знижує рівень економічної безпеки.

Інтегральні показники економічної безпеки в моделях економічного зростання регіонів розраховуємо з використанням мультиплікативного методу. Завдання регулювання складників економічної безпеки та їх індикаторів полягає у визначенні сукупності значень для утримання інтегрального показника в межах порогових або оптимальних значень. З використанням зазначеного теоретико-методологічного підходу проведемо інтегральне оцінювання складників економічної безпеки областей Карпатського економічного району. Розрахунки проведено для складників економічної безпеки (інвестиційної, інноваційної, фінансової, зовнішньоторговельної, продовольчої, соціальної, демографічної) за період 2005–2015 рр.

Аналіз динаміки рівня економічної безпеки Карпатського економічного району доводить необхідність запобігання стагнаційним процесам Закарпатської області. У Чернівецькій та

Івано-Франківській областях спостерігаються подібні тенденції щодо зміни економічної безпеки, при істотній відмінності рівнів інтегрального індикатора економічної безпеки. Аналіз динаміки зміни інтегрального індикатора економічної безпеки областей Карпатського економічного району (табл. 4.2) дозволяє виокремити область із найвищим рівнем економічної безпеки.

Таблиця 4.2. Динаміка зміни інтегрального Індексу економічної безпеки областей Карпатського економічного району в 2005–2015 рр.

Роки	Область			
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2005	0,3254	0,2576	0,3518	0,3595
2006	0,3545	0,2843	0,3743	0,3946
2007	0,3340	0,3285	0,4013	0,4396
2008	0,3795	0,3535	0,3841	0,4377
2009	0,3885	0,3517	0,3752	0,4313
2010	0,3944	0,3239	0,3762	0,4006
2011	0,3957	0,3281	0,3777	0,4115
2012	0,3978	0,3349	0,3795	0,4237
2013	0,3991	0,3235	0,3798	0,4269
2014	0,3957	0,3230	0,3741	0,4001
2015	0,3874	0,3197	0,3701	0,3973

Джерело: розраховано автором.

Ефективність системи забезпечення економічної безпеки розглядається як здатність держави раціонально розподіляти та використовувати ресурси для нормального суспільного відтворення для протидії загрозам внаслідок рівня невизначеності цього процесу²⁶¹. Ефектом державної діяльності з досягнення достатнього рівня економічної безпеки має бути високий рівень продуктивності

²⁶¹ Філіпенко А.С., Рогач О.І., Шнирков О.І. та ін. Світова економіка: підруч. Київ, 2001. С. 53; Савчук В.С., Зайцев Ю.К., Малий І.Й. та ін. Трансформаційна економіка: навч. посіб. Київ, 2006. 612 с.

національного господарства, який базується на зростанні конкурентоспроможності економіки, забезпеченні якості життя населення та економічного зростання. Що вища динамічна ефективність розвитку соціально-економічної системи, то вища її економічна безпека.

Проблема взаємозв'язку інституційної структури суспільства з ефективним і безпечним розвитком є однією з провідних для інституційного аналізу. Д. Норт розглядає вплив інститутів на ефективність функціонування економіки з точки зору витрат обміну та виробництва. У своїх працях він зазначає, що інститути визначають можливості суспільства²⁶². Зв'язок між інституціональним середовищем та безпекою держави вивчали Дж. Бьюкенен та Дж. Гелбрейт²⁶³. Значний внесок у дослідження впливу інституційної структури на економічну безпеку транзитивних економік зробили російські вчені С. Кірдіна, Р. Нуреев, О. Олейник, Р. Капелюшников, В. Радаєв, В. Тамбовцев²⁶⁴. В Україні цю проблему досліджують В. Геєць, О. Гриценко, С. Архієреєв, В. Лагутін, В. Рибалкін, І. Лазня, А. Ткач²⁶⁵.

Домінує в системі економічної безпеки інституційний базис. Нині вітчизняна інституційна основа не створює раціональних правових передумов для забезпечення економічної безпеки, оскільки відсутній цілісний правовий підхід до розв'язання цієї проблеми. Існує низка чинників у сучасній правовій базі, які стримують розвиток системи забезпечення економічної безпеки. Йдеться про чинне законодавство, яке ще не сформувалося як система правил захисту безпеки особи та держави від загроз. Не завершена також нормативно-розпорядча та організаційна компоненти діяльності

²⁶² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва, 1997. С. 83.

²⁶³ Бьюкенен Дж.М. Сочинения (Серия: Нобелевские лауреаты по экономике. Т.1). Москва, 1997. 650 с. ; Гэлбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. Москва, 1979. 408 с.

²⁶⁴ Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем). Москва, 1990. 90 с. ; Гуменюк А.М. Институциональні та структурні зміни в конкурентоспроможності регіону. Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності: сб. науч. трудов. Донецк, 2008. 346 с. ; Нуреев Р.М. Постсоветский институционализм: монография. Донецк, 2005. 480 с.

²⁶⁵ Ткач А.А. Институціональна економіка. Нова институціональна економічна теорія: навч. посібник. Київ. 2007. 304 с.

суб'єктів економічної безпеки, особливо на мезорівні. Істотним недоліком є відсутність законодавчого підґрунтя реалізації стратегічних документів зміцнення економічної безпеки держави, організаційно-інституційного окреслення функцій у сфері економічної безпеки органів державного управління різних рівнів ієрархії (повноважень і відповідальності, моніторингу і прогнозування, законодавчо затверджених стандартів економічної безпеки).

Інституційні конфлікти, деформація інституційного базису є істотною загрозою економічній безпеці. Під інституційними конфліктами розглядаються конфлікти, сторонами яких є протилежності, що утворюють категоріальну пару (тобто взаємодіючі та переплетені інтереси), або інститути, що перебувають у процесі свого становлення, руйнування, а також представлені у прихованому вигляді (сукупності передумов, необхідних для формування нового інституту).

Назвемо основні причини інституційних конфліктів: 1) недосконалість інститутів норм; 2) процес роздержавлення власності та формування приватної власності; 3) недосконалість податкової системи та умов ефективного малого підприємництва.

Проведений аналіз інституційних конфліктів дає підстави для висновку про існування фундаментальної суперечності ринкової трансформації. З одного боку, залишки інституційної структури адміністративно-планової економіки протидіють формуванню нових ринкових інститутів, а з іншого – нові ринкові інститути під час становлення копіюють старі інститути й економічні відносини, що деформують ринковий інституційний базис.

В основу змінних станів соціально-економічної макросистеми покладена матриця безпеки, яка детермінує певний тип економічної безпеки і визначається як стійкі, історично сформовані соціально-економічні відносини забезпечення стійкості, самоорганізації та еволюції макросистеми під дією внутрішніх і зовнішніх загроз. Економічна безпека базується на сукупності формальних і неформальних інститутів, які перебувають у певній рівновазі та забезпечують стійкий економічний розвиток.

Державно-правові інструменти захисту безпеки суб'єктів економіки безпосередньо впливають на інституціоналізацію системи,

процес створення інститутів, норм, правил, які підвищують рівень конкурентоспроможності і адаптивності національної економіки до зміни зовнішнього середовища. Формування інститутів передбачає підвищення економічного потенціалу і передумови його максимальної реалізації, здійснення заходів зі зниження ступеня ризиків і пов'язаних з ними загроз безпеці.

Для зміцнення економічної безпеки держави необхідне формування нових економічних і правових механізмів, інститутів, а також підвищення ефективності чинних. Найбільш перспективними напрямками є:

- 1) проведення інституційних перетворень, що сприяють координації дій чинних функціональних інститутів;
- 2) розробка та дотримання концептуальних принципів економічної та соціальної поведінки учасників економічної діяльності з рахунок їх уніфікації та законодавчого обмеження чи затвердження правил лобіювання в процесі імплементації вимог і звичаїв його здійснення у Європейському Союзі;
- 3) контроль за виконанням цих правил економічними суб'єктами та органами державного управління;
- 4) удосконалення механізму розв'язання проблем конфліктності економічних відносин;
- 5) забезпечення соціальної стабільності та протидія зростанню соціального напруження як соціальної компоненти економічної безпеки на різних рівнях системної.

РОЗДІЛ

5

**КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ
БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ
В ГЛОБАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ**

5.1. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розв'язання проблеми низького рівня конкурентоспроможності України на міжнародних ринках потребує оновлення національної стратегії економічного розвитку і зовнішньої економічної політики. Ці дії мають адаптувати економіку України до новітніх викликів і загроз, а насамперед – до сучасних тенденцій глобалізованої торгівлі.

На сучасному етапі економіка Україна постала перед викликами не лише зниження рівня технологічного розвитку через нестаче стимулювання впровадження інновацій у вітчизняне виробництво, але й стрімкого економічного спаду внаслідок ескалації воєнних дій. Подолання цих проблем потребує комплексного системного підходу до визначення й капіталізації ресурсів конкурентоспроможності держави на різних рівнях: національному, регіональному, макрорівнях.

Ідеологія національної конкурентоспроможності, формалізована в наукових дослідженнях М. Портера, визначає, що конкурентоспроможними є ті держави, які обирають інститути й політику, котрі сприяють довгостроковому зростанню²⁶⁶. Необхідність забезпечувати конкурентоспроможність держави в умовах глобалізації як стратегічна передумова її розвитку визначена в працях І. Школи,

²⁶⁶ Портер М. Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів/ пер. з англ. А. Олійник та Р. Сільського. Київ: Основи, 1997. С. 49.

Д. Лукьяненко, А. Кредісова, А. Мокія, М. Флейчук, О. Бабінської, Я. Базиліук та інших дослідників²⁶⁷.

У рейтингу глобальної конкурентоспроможності позиція України характеризується певною динамікою та змінами. Аналіз цих тенденцій засвідчує порівняно невисокий рейтинговий рівень нашої країни в глобальному вимірі та його зниження у 2015–2016 рр. (табл. 5.1).

Таблиця 5.1. Динаміка зміни Індексу конкурентоспроможності та позиції України у звіті з глобальної конкурентоспроможності за період 2006–2016 рр.

Період	Індекс конкурентоспроможності	Темп зростання Індексу	Позиція у рейтингу/ кількість країн у рейтингу
2006–2007	4,03	–	69/121
2007–2008	3,98	-0,05	73/131
2008–2009	4,09	+0,11	72/134
2009–2010	3,95	-0,13	82/133
2010–2011	3,90	-0,05	89/132
2011–2012	4,00	+0,10	82/142
2012–2013	4,14	+0,14	73/144
2013–2014	4,05	-0,11	84/148
2014–2015	4,14	+0,11	76/144
2015–2016	4,03	-0,11	79/140

Джерело: складено за²⁶⁸.

Цей Індекс формується з урахуванням конкурентоспроможності як самої держави (конкурентоспроможність публічного сектору

²⁶⁷ Школа І.М., Бабінська О.В. Економіка України в умовах глобалізації: монографія. Київ: Вид-во «Книги – XXI», 2010. 528 с. ; Мокій А.І., Флейчук М.І., Гуменюк А.М. Структурні деформації та диспропорції та конкурентоспроможність економіки України. *Проблеми і перспективи розвитку співробітництва між країнами Юго-Восточної Європи в рамках Черноморського економічного співробітництва і ГУАМ*: сб. науч. трудов. Киев, 2011. Т. 2. С. 503–510 ; Кредісов А.І. Управління зовнішньоекономічною діяльністю: навч. посібник/за заг. ред. А.І. Кредісова. Київ: ВІРА-Р, 2002. 552 с. ; Базиліук Я.Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення. Київ: НІСД, 2002. 186 с.

²⁶⁸ GCR: сайт. URL: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>

економіки), так і приватного бізнесу (приватний сектор економіки). На глобальному рівні на цей індикатор найбільше впливає формування раціональних і ефективних ланцюгів створення доданої вартості. Зокрема, підвищується конкурентоспроможність тієї країни, яка акумулює у власній економічній системі механізми продукування найістотнішої частки доданої вартості продукту, що найчастіше відображається в інтелектуальній компоненті доданої вартості: продукування новітніх технологій, дизайну, вартісних і унікальних складових частин продукту. Тому важливими є показники, що характеризують рівні інноваційності вітчизняних підприємств, їх досвідченості на ринках, доступу до іноземних ринків та ін.

У сучасних міжнародних торговельних відносинах країни дедалі більше орієнтуються на зарубіжні ресурси для експорту власних товарів, які потім можуть бути додатково оброблені в країнах-партнерах. Так, від 30 до 60% експорту країн G20 становлять проміжні ресурси, якими торгують у межах глобальних ланцюгів доданої вартості. При цьому важливим залишається вплив регіонального фактору. Наприклад, 13% від загального обсягу експорту Китаю бере свій початок у сусідніх країнах Азії, 13% доданої вартості Мексики імпортується із США та 14% загального обсягу доданої вартості в експорті Німеччини – зі сусідніх європейських країн. Експертами встановлено, що подолання перешкод інтегрування до глобальних ланцюгів доданої вартості сприяє прискоренню економічного розвитку країн, які розвиваються (унаслідок цього темпи зростання ВВП на душу населення приблизно на 2% випереджають середній рівень для інших країн)²⁶⁹.

Включення України до глобальних ланцюгів доданої вартості є стратегічним пріоритетом забезпечення високого рівня конкурентоспроможності у сфері зовнішньоторговельних відносин. Спираючись на провідну міжнародну практику країн, що розвиваються, наголосимо на визначальній ролі держави в таких процесах. Саме держава є відповідальною за інтеграційні процеси, приєднання до міжнародних торговельних блоків, адаптацію

²⁶⁹ Global Value Chains: Challenges, Opportunities, and Implications for Policy. Report prepared for submission to the G20 Trade Ministers Meeting on July 19, 2014 in Sydney, Australia / OECD, WTO and World Bank Group. URL: https://www.oecd.org/tad/gvc_report_g20_july_2014.pdf

національного законодавства до міжнародних стандартів, імплементацію сучасних прогресивних тактик та вжиття невідкладних заходів у відповідь на виклики глобального середовища.

Для України визначимо такі першочергові напрями забезпечення конкурентоспроможності у сфері зовнішньоторговельних відносин.

1. *Підвищення результативності використання потенціалу зон вільної торгівлі.* Ключовою складовою зміцнення міжнародних позицій України є її активна позиція у створенні зон вільної торгівлі з провідними торговельними партнерами. Протягом останнього періоду Україна уклала низку важливих угод про зони вільної торгівлі, насамперед із ЄС (набрала чинності з 1 січня 2016 р.) та Канадою (укладена в липні 2016 р.) Проте залишаються досить важливі торговельні партнери, з якими необхідне укладення подібних угод, як з окремими країнами, так і з існуючими та потенційними торговельними блоками.

Для реалізації потенціалу Угоди про зону вільної торгівлі з ЄС як найбільш масштабного інтеграційного проекту України необхідно:

- істотно інтенсифікувати та встановити часові «маяки» остаточної практичної адаптації українських технічних регламентів до стандартів ЄС;
- завершити гармонізацію вітчизняних санітарних та фітосанітарних заходів із стандартами відповідних заходів, прийнятих у ЄС, та забезпечити їх упровадження на всіх рівнях системної ієрархії управління економікою;
- розробити систему заходів щодо сприяння вітчизняним виробникам у сертифікації продукції для експорту на ринках країн – членів ЄС потенційно конкурентоспроможних вітчизняних товарів;
- запровадити аналогічні до чинних у ЄС законодавчі акти з питань кормів, інформування споживачів про властивості та безпеку споживання харчових продуктів, загальні вимоги до предметів і матеріалів, що контактують із харчовими продуктами, а також щодо ветеринарного контролю на кордоні;
- розробити план заходів щодо сприяння налагодженню дипломатичними представництвами України в країнах ЄС контактів із потенційними імпортерами вітчизняної продукції, насамперед

тієї, що підпадає під тарифні квоти, та створення інформаційної бази таких імпортерів, а також мотивування їх на звернення до органів своїх країн за наданням тарифних квот Україні;

- підготувати навчальні програми для експортерів з використання хімічних речовин, забезпечення продовольчої безпеки, виконання міжнародних санітарних і фітосанітарних норм;

- постійно поширювати інформацію із застосуванням провідних інформаційно-комунікативних технологій щодо хімічних продуктів, дозволених для використання у вирощуванні продуктів харчування та з інших аспектів сучасних сільськогосподарських технологій і практики;

- розробити та широко проводити міжнародну *PR*-кампанію щодо створення позитивного іміджу бренду «український товар».

2. *Активізація вітчизняної економічної дипломатії.* На сьогодні Україна лише із суттєвим запізненням реагує на міжнародні інтеграційні тенденції. З метою оперативного реагування на процеси формування нових торговельних блоків необхідно:

- проводити активну політику щодо укладання угод про вільну торгівлю з країнами – учасницями переговорів про створення торговельних блоків. Такі угоди слід укладати не тільки з нинішніми торговельними партнерами, а й з країнами, які в перспективі можуть стати ринком збуту вітчизняної продукції;

- інтенсифікувати неформальні переговори з партнерами із ЄС, а також і США, зокрема щодо створення Трансатлантичної зони вільної торгівлі (ТАЗВТ). Передусім ідеться про своєчасне з'ясування питання щодо необхідності корегування строків та обсягів імплементації Україною технічних стандартів ЄС у випадку можливої зміни та уніфікації відповідних стандартів згідно із умовами угоди про створення ТАЗВТ;

- сприяти проведенню в Україні детальних науково-прикладних досліджень доцільності створення ТАЗВТ та інших торговельних блоків з метою вироблення державної позиції щодо них;

- налагодити тісніші ділові контакти із секретаріатом Транстихоокеанського партнерства та із секретаріатом АСЕАН, маючи на увазі пошук форм безпосередньої співпраці України з цими торговельними блоками.

3. *Розбудова логістичної інфраструктури експортної діяльності.* Існує потреба активізації створення нових логістичних маршрутів як для перевезення вітчизняних товарів, так і для імпорту необхідної для їх вироблення сировини. З метою побудови нових та покращення існуючих логістичних маршрутів для зовнішньої торгівлі товарами потрібно:

- розробити національну стратегію для спільного застосування урядом і приватним сектором при визначенні режиму переговорів з судноплавними компаніями;
- сприяти виходу на ринок нових постачальників послуг в морських перевезеннях;
- забезпечити стабільне функціонування маршруту поставок товарів між Китаєм та Європою («Новий Шовковий шлях»), що сприятиме повній інтеграції до найбільш перспективного глобального логістичного маршруту;
- реалізувати інвестиційно-інфраструктурні проекти, спрямовані на побудову мережі зерносховищ на берегах р. Ніл, що дасть змогу значно збільшити експорт зернових до країн цього регіону;
- диверсифікувати участь в інвестиційних проектах з перетворення території вздовж розширеного Суецького каналу на міжнародний логістичний центр та промисловий *Hub* з метою використання збільшеної його пропускної спроможності та інтенсифікації товаропотоків з України через нього.

4. *Запровадження нової якості інвестиційної політики.* Актуальним є запровадження заходів ефективнішого залучення прямих іноземних інвестицій з метою використання нецінових факторів конкурентоспроможності виробничого сектору, у т. ч. експортоорієнтованого. Тільки так можливо поступово інтегрувати економіку країни в ланцюги створення доданої вартості й виробничі мережі на регіональному та глобальному рівнях. При цьому однією з основних цілей державних програм підтримки повинні стати іноземні інвестиції в розвиток експорту, виробничих і високотехнологічних галузей.

З метою максимального використання потенціалу іноземного інвестування для зміцнення експортної конкурентоспроможності економіки України необхідно:

- запровадити дієву систему заходів поліпшення інвестиційного клімату, зокрема через створення Національного агентства сприяння іноземним інвестиціям, розробку стимулів фіскального (податкові пільги у вигляді зниження ставки податку на прибуток або звільнення від сплати податку на прибуток на певний період, податкові канікули, прискорена амортизація, звільнення від сплати імпорتنих мит і зборів для низки груп капітальних товарів, податкові пільги для певних видів витрат) або фінансового характеру (пільгові кредити, кредитні гарантії, державне страхування за пільговими ставками) з метою зниження податкового навантаження компанії;
- активізувати подальшу лібералізацію дозвільного регулювання господарської діяльності, що має передбачати: скорочення процедури реєстрації компаній; спрощення умов отримання доступу до землі; зменшення дозволів та погоджень; забезпечення прозорості та неупередженості ліцензійно-дозвільних процедур; автоматичне продовження термінів ліцензій;
- забезпечити розвиток системи інформаційно-консультаційного забезпечення інвестування, що, зокрема, має передбачати збирання, публікування та поширення основної інформації стосовно економічних та правових засад інвестиційного клімату в країні, макроекономічного та політичного середовища, галузевих умов, можливих форм та умов бізнес-діяльності, інформації з правових та економічних аспектів міжнародної діяльності, надання відповідних статистичних даних;
- створити інституційну систему подальшого супроводження інвесторів, що вже реалізують інвестиційні проекти в країні, зокрема через періодичне проведення опитування компаній, регулярну взаємодію з компаніями з питань зміни умов їхньої діяльності, нового законодавства тощо;
- розробити механізми державно-приватного розподілу ризиків через впровадження відповідних програм страхування інвестиційної та зовнішньоторговельної діяльності;
- законодавчо врегулювати питання стимулювання трансферу технологій, створення або зміцнення центрів трансферу технологій, які вже діють;

- здійснити запровадження програм кредитування на вигідніших умовах, ніж звичайні комерційні умови, для фінансування придбання засобів виробництва і проміжних товарів у межах затверджених проєктів, пов'язаних із трансфером технологій;
- створити умови розвитку механізмів зовнішньоторгівельного фінансування.

5. Адаптувати механізми захисту національних інтересів на зовнішніх ринках до кращих світових практик та визначити напрями української зовнішньої конкурентної політики.

З цією метою потрібно активізувати боротьбу з неконкурентною поведінкою відносно українських підприємств на зовнішніх ринках, здійснюючи моніторинг та попередження неконкурентної поведінки суб'єктів на зовнішніх ринках, які домовляються між собою, порушуючи основні принципи конкуренції, або монополістів, які зловживають домінуючим становищем на ринку і, відповідно, стримують експортний потенціал українських підприємств.

За ідентифікації неконкурентної поведінки відносно українських підприємств важливо попереджувати колективні дії конкурентів, особливо на ринках третіх країн, щодо: укладання угод, що прямо або опосередковано фіксують ціни купівлі-продажу або інші умови торгівлі; домовленостей про розподіл ринків збуту або постачання; практик дискримінації та дискредитації українських підприємств; примушення українських підприємств до виконання додаткових зобов'язань, не пов'язаних із предметом контрактів. Відтак Міністерство економічного розвитку і торгівлі України повинно завчасно готувати заходи захисту інтересів національних підприємств з відповідним зверненням до міжнародних організацій.

В аспекті удосконалення інституціонального базису реалізації пріоритетних напрямів забезпечення конкурентоспроможності необхідно:

- розробити державну Програму забезпечення конкурентоспроможності українських підприємств на зовнішніх ринках, у якій варто врахувати аспекти: планування цільових пріоритетів, кількісної та якісної присутності українських виробників у міжнародних ланцюгах створення доданої вартості; оперативне реагування на антиконкурентні дискримінаційні заходи щодо українських виробників на зовнішніх ринках;

- здійснити розроблення заходів інформаційної політики щодо протидії дискредитації українських виробників, попередження свідомої дискредитації їх іміджу на міжнародному рівні з боку недобросовісних конкурентів або країн;
- зосередити зусилля на здійсненні заходів з удосконалення законодавчого та представницького забезпечення конкурентної політики на міжнародному рівні (залучення українських спеціалістів до аналітично-дорадчих та консультативних міжнародних груп у сфері антимонопольного законодавства; опрацювання можливостей розширення українського представництва в керуючих органах СОТ, МФО тощо).

5.2. ВИБІР КОНКУРЕНТНОЇ СТРАТЕГІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Рівень забезпечення економічної безпеки України та посилення її конкурентоспроможності в умовах глобалізації економіки зумовлюється ефективністю функціонування підприємств, конкурентні позиції та діяльність яких створюють основу безпеки національного господарства, сприяють зниженню його залежності та споживчого ринку загалом від продуктів імпорту та, відповідно, формуванню широкомасштабної пропозиції товарів вітчизняного виробництва не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках.

Діяльність підприємств реального сектору економіки, завдяки якій вдається ініціювати створення продукції новими методами, а також використання нових джерел сировини, ринків збуту за рахунок ефективного поєднання факторів виробництва дає можливість суттєво підвищити економічний потенціал і конкурентоспроможність національної економіки, покращити участь держави в міжнародному поділі праці. Забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки є об'єктивною передумовою розвитку національної глобалізованої економіки, а, отже, важливим завданням державної політики зміцнення економічної безпеки держави в контексті глобалізаційних тенденцій. Це дозволяє істотно мінімізувати ймовірність загроз безпеці держави в економічній сфері, як-от: уповільнення темпів внутрішнього виробництва; зниження інноваційно-інвестиційної активності й науково-технічного та технологічного потенціалу; порушення коопераційних та світогосподарських зв'язків агентами економіки;

зростання фінансових і кредитних ризиків; досягнення критичного рівня фізичного і морального зносу основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості; недостатні темпи відтворювальних процесів та структурні деформації в економіці; надмірна залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків і нераціональна структура експорту; зростання частки іноземного капіталу.

Покращення конкурентних позицій та активізація виробничої діяльності вітчизняних підприємств є вагомим чинником регіонального розвитку та безпеки насамперед за рахунок збільшення обсягів валового регіонального продукту й відрахувань до місцевих бюджетів, створення нових робочих місць та підвищення рівня зайнятості, покращення таких структурних складників економічної безпеки регіону, як фінансовий, соціальний, технологічний, продовольчий, демографічний, енергетичний та екологічний, а також посилення інноваційного складника конкурентоспроможності національної економіки.

Водночас недостатнє забезпечення безпеки призводить до формування середовища, в якому підприємства не мотивовані здійснювати легальне господарювання, довгострокові капіталовкладення в інноваційній сфері, у низькорентабельних і капіталоемних видах економічної діяльності, в енергозберігаючих та екологозабезпечуючих секторах, формувати ресурсну базу економічного розвитку, виступати соціальним партнером держави. Наслідком цього є утворення структурних, галузевих і регіональних диспропорцій, зниження рівня економічної безпеки держави.

У глобалізаційній економіці забезпечення безпеки підприємств, а особливо базових видів діяльності, є важливим завданням державної політики гарантування економічної безпеки держави. Безпека таких підприємств є об'єктивною передумовою розвитку підприємницького сектору національної економіки, забезпечення таких структурних складників безпеки держави, як фінансовий, соціальний, технологічний, продовольчий, зовнішньоекономічний, демографічний, енергетичний, екологічний, та мінімізації ймовірності реалізації вагомих загроз національним інтересам в економічній сфері (табл. 5.2).

Таблиця 5.2. Загрози економічній безпеці держави та завдання державної політики забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки в системі економічної безпеки держави в умовах глобалізації

Загрози економічній безпеці держави	Завдання безпеки підприємств реального сектору економіки
Уповільнення темпів внутрішнього виробництва	Забезпечення належних темпів приросту ВВП за рахунок посилення інноваційності вітчизняних підприємств та їх продукції
Зниження інноваційно-інвестиційної активності та науково-технічного й технологічного потенціалу економіки; втрата коопераційних зв'язків всередині економіки	Сприяння структурним та інституціональним змінам в економіці, активізація процесів створення та впровадження інновацій (передусім у секторі малого і середнього підприємництва), формування інноваційних, територіально-галузевих кластерів та розвиток виробничої кооперації
Послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки	Заміна прямого державного контролю механізмом державно-приватного партнерства, підвищення ролі громадських організацій та асоціацій у виконанні контрольно-адміністративних функцій
Відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання фінансових та кредитних ризиків	Сприяння розвитку фінансово-кредитної системи, формування резервних та страхових фондів, використання підприємствами інструментів страхування та самострахування
Досягнення критичного фізичного та морального зносу основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості	Оновлення матеріально-технічної бази вітчизняних виробничих підприємств та економіки загалом, забезпечення техногенної безпеки
Недостатні темпи відтворювальних процесів та структурні деформації в економіці, критичне зменшення частки видів економічної діяльності зі значною доданою вартістю	Забезпечення структурно збалансованого (за секторами, видами економічної діяльності, у просторово-територіальному аспекті) та сталого розвитку виробничої діяльності вітчизняних підприємств
Надмірна залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків та нерациональна структура експорту	Покращання експортно-імпортного балансу та місця країни у міжнародному поділі праці за рахунок раціонального використання факторів виробництва та посилення інноваційної компоненти конкурентоспроможності підприємств і їх продукції, врахування світового досвіду диверсифікаційних процесів експорту
Зростання частки іноземного капіталу	Активізація темпів розвитку малого й середнього підприємництва у стратегічних видах економічної діяльності

Продовження табл. 5.2

Загрози економічній безпеці держави	Завдання безпеки підприємств реального сектору економіки
Тінізація національної економіки	Збільшення обсягів легальної та прозорої виробничої діяльності вітчизняних підприємств
Втрата підприємницьких мереж	Посилення горизонтальної та вертикальної кооперації виробничо-господарської діяльності підприємств малого, середнього та великого підприємництва

Джерело: розроблено авторами.

Результати узагальнення концептуальних положень діяльності підприємств реального сектору економіки дають змогу стверджувати, що динамічно-структурна характеристика забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки в системі економічної безпеки держави може розглядатись як співвідношення завдань (перелічених у порядку посилення рівня значущості): 1) забезпечення розвитку сукупності інституцій безпеки суб'єктів базових видів економічної діяльності; 2) гарантування безпеки стратегічно важливих підприємств (містотворювальних та підприємств, які мають важливе значення для економіки та безпеки держави); 3) демонополізація економіки; 4) підвищення рівня ділової активності (зниження рівня інертності економіки); 5) посилення державно-приватного партнерства; 6) підвищення рівня інноваційно-інвестиційної активності вітчизняних виробничих підприємств (як чинника посилення конкурентоспроможності економіки); 7) забезпечення структурних зрушень в економіці на регіональному та місцевому рівнях (внаслідок раціонального та структурно-збалансованого розвитку виробничої діяльності вітчизняних підприємств); 8) зміцнення структурних складників економічної безпеки держави; 9) забезпечення високого рівня узагальненого показника економічної безпеки держави.

Водночас альтернативність та багатоваріантність напрямів позиціонування у сфері конкурентного середовища під впливом чинників глобалізації економіки, потреба оптимізації ресурсного потенціалу й управління капіталом обґрунтовують системність стратегічного

планування забезпечення конкурентоспроможності підприємств реального сектору економіки.

Вибір моделі забезпечення конкурентоспроможності підприємств реального сектору економіки передбачає обґрунтування правил та способів досягнення стратегічних цілей конкуренції, а саме:

- формування цінової політики, що забезпечує стратегічну динаміку зростання цільового сегмента ринку, загального обсягу товарної реалізації, товарообігу окремих груп товарів;
- управління ресурсним потенціалом, його функціонально-вартісний перерозподіл з метою отримання цільового прибутку та максимізації рентабельності в стратегічному періоді;
- формування товарного асортименту, що відповідає споживчим потребам та забезпечує максимізацію доходів, мінімізацію обсягу та оптимізацію структури витрат;
- ефективне товаропостачання та мінімізація витрат на формування товарних запасів, зокрема шляхом вибору конкурентоспроможного постачальника;
- забезпечення інвестиційної привабливості як результату мінімізації терміну окупності капіталовкладень та зростання ефективності інвестиційних проектів.

Важливо усвідомлювати, що забезпечення конкурентоспроможності є функцією системи стратегічного управління, яка повинна реалізовуватися на підприємствах реального сектору економіки відносно принципів цільового прогнозування та інтегрування з урахуванням місії, цілей і завдань стратегічного розвитку. Водночас базовим принципом управління конкурентоспроможністю підприємств слід розглядати системність етапів формування, забезпечення та використання стратегічних конкурентних переваг.

У сегменті безпосереднього впливу глобального зовнішнього оточення основним результатом стратегічного планування конкурентоспроможності підприємств повинно стати формування конкурентної стратегії, забезпечення її виконання, контролю та управлінського вдосконалення. При цьому послідовність стратегічного планування повинна бути адекватною до розвитку

конкурентного середовища та підприємницьких умов забезпечення конкурентних переваг.

Узагальнено, що в умовах глобалізаційних економічних трансформацій вітчизняна система стратегічного планування розвитку і зміцнення безпеки підприємств реального сектору економіки характеризується такими основними недоліками:

1) програми державної підтримки суб'єктів господарювання стосуються лише сектору малого бізнесу, а отже, не передбачають заходів щодо сприяння розвитку всіх секторів національної економіки, у т. ч. у територіально-секторальному аспекті, реальному секторі економіки, галузях зі значною доданою вартістю;

2) відсутня належна спадковість програм, які не є навіть елементом середньострокового прогнозування, низькою є якість роботи з визначення стратегічних завдань, спостерігається нечіткість їх формулювання, що перешкоджає обрати відповідну систему адекватних кількісних показників-вимірників рівня їх досягнення;

3) пріоритетні завдання не підпорядковуються основній меті, що пояснюється відсутністю ієрархії в системі цілей;

4) усталений перелік кількісних індикаторів оцінки результативності програмних заходів є неповноцінним, оскільки практично за кожним із напрямів державної політики не забезпечений належними статистичними даними для розрахунку цільових індикаторів, відображає лише кількісні показники, не містить аналізу показників-дестимуляторів розвитку та безпеки підприємництва;

5) обсяги фінансування програм підтримки підприємств базових видів економічної діяльності науково чи ресурсно необґрунтовані, змінюються хаотично як на центральному, так і на регіональному та місцевому рівнях;

6) механізм державного програмування не передбачає належного моніторингу цього процесу. Це об'єктивно доводить необхідність удосконалення стратегічного програмування забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки України за складниками, представленими на *рис. 5.1.*

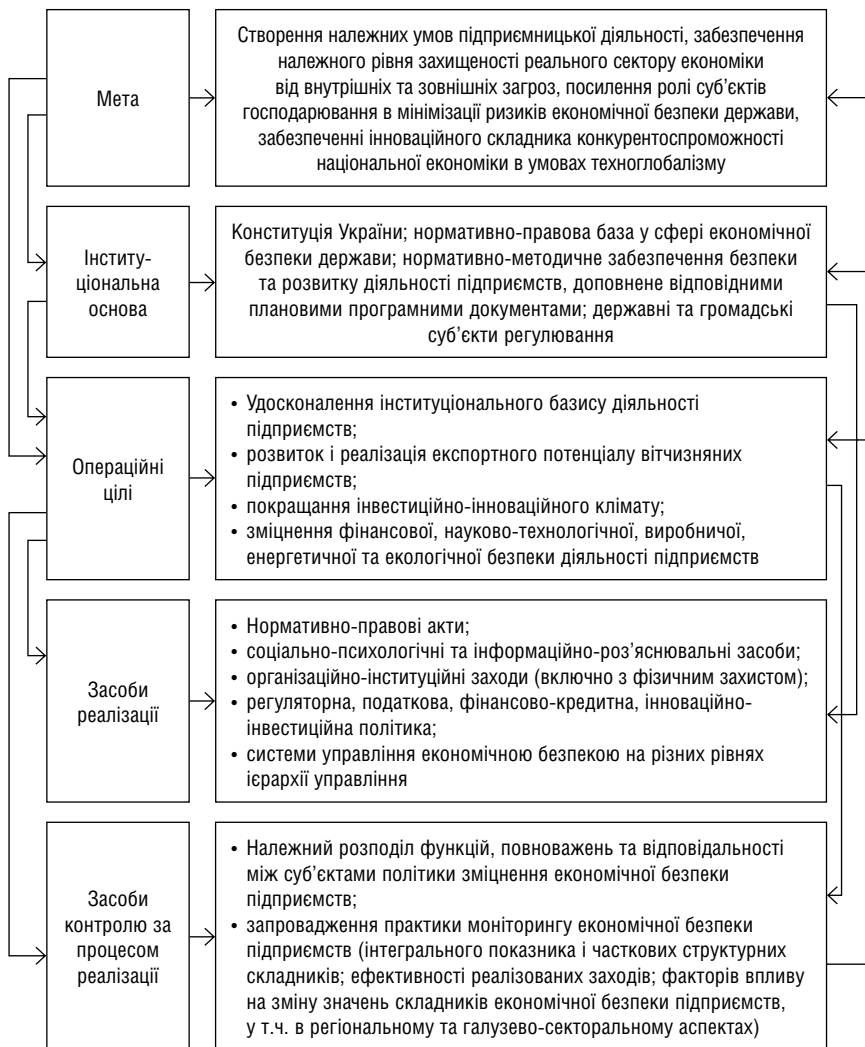

Рис. 5.1. Стратегічні засади державної політики забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки в умовах глобальної економічної інтеграції України

Джерело: розроблено авторами.

Таблиця 5.3. Матриця можливостей підприємств реального сектору економіки щодо зміцнення конкурентоспроможності у контексті глобалізації національної економіки

	Сильний вплив	Помірний вплив	Малий вплив
Висока ймовірність	Забезпечення та підтримання високого рівня лояльності споживача шляхом задоволення його поточних та формування перспективних потреб	Формування коопераційних об'єднань, забезпечення вертикально-горизонтальної інтеграції у сфері виробництва, придбання товарів, інвестицій та інновацій	Участь у розвитку маркетингової інфраструктури цільового ринкового сегмента
Середня ймовірність	Покращення техніко-технологічного забезпечення, модернізація матеріально-технічної та комп'ютерно-інформаційної бази господарської діяльності	Диверсифікація форм і методів комплексного стимулювання продажу товарів і розширення переліку видів економічної діяльності, що здійснюються	Розвиток практик співробітництва з підприємствами-конкурентами
Низька ймовірність	Диверсифікація форм зайнятості та комерціалізації інтелектуальної творчої діяльності в узгодженні з перспективними напрямками розвитку бізнес-процесів	Інституціоналізація співробітництва та партнерства із суб'єктами зовнішнього інвестиційно-інноваційного середовища	Покращення соціально-економічного становища та передумов розвитку території функціонування

Джерело: розроблено авторами.

Проте для належної реалізації стратегічних завдань державної політики забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки в умовах глобальної економічної інтеграції України необхідно сформуванню її повноцінний інституціональний базис. Припускаємо, що методично доцільно використовувати матричний підхід при виробленні інституціональних положень відповідної державної політики, а також визначенні векторів глобальної економічної інтеграції України. Відтак вважаємо за належне використовувати матриці можливостей (по горизонталі відображаються рівні впливу можливостей: сильний, помірний, малий, а по вертикалі – ймовірності використання стратегічних можливостей: висока, середня, низька) (табл. 5.3) та матриці загроз (по горизонталі відображаються ймовірні наслідки реалізації загроз: руйнування,

критичний стан, важкий стан, легкі пошкодження, а по вертикалі – імовірність того, що загроза (висока, середня, низька) буде реалізована) (табл. 5.4).

Таблиця 5.4. Матриця загроз безпеці підприємств реального сектора економіки в контексті глобалізації національної економіки

	Руйнування	Критичний стан	Важкий стан	Легкі пошкодження
Висока ймовірність	Ускладнення доступу та збільшення вартості (критичне зниження обсягів) фінансових ресурсів	Критичне відставання від конкурентів за рівнем техніко-технологічного забезпечення	Непередбачувані зміни величини та складу трудових ресурсів, погіршення ефективності управління їх забезпеченням	Недоліки в системі підготовки та підвищення кваліфікації персоналу у сфері безпеки
Середня ймовірність	Раптові зміни кон'юнктури ринку, що одночасно передбачають зниження ринкових цін, збільшення пропозиції товарів-субститутів та заміників	Погіршення договірних взаємовідносин та втрата ключових контрактів і договорів	Відсутність міжфункціональної та просторово-галузеві координації та взаємодії між суб'єктами ринку	Розмитість стратегічних завдань із реалізації державної структурної політики
Низька ймовірність	Посилення монополізованості ринку та його сегментів, відсутність справедливого та рівного конкурентного середовища	Формування середовища сприйняття тіншової економіки та ресурсного забезпечення тінізації	Відсутність економічних стимулів до скерування фінансових ресурсів на інвестиційно-інноваційний розвиток	Відсутність методичних рекомендацій державного зразка з планування політики зовнішнього партнерства та співробітництва

Джерело: розроблено авторами.

Відповідно до завдань комплексного аналізу глобального середовища функціонування підприємств реального сектора економіки, необхідним є визначення стратегічної мети його позиціонування як суб'єкта конкуренції. Ураховуючи галузь та функціональні особливості об'єктів конкурентного середовища, доцільно обирати маркетингове спрямування стратегічної мети конкурентної позиції

підприємств реального сектору економіки у глобальному економічному вимірі. Зокрема, стосовно частки цільового ринку, що необхідно освоїти підприємству, виокремлюють такі типи стратегічної мети формування й розвитку конкурентної позиції, як-от: «лідер», «претендент на лідерство», «ринковий послідовник» та «новачок».

В умовах глобальних трансформацій для підприємств реального сектору економіки важливо забезпечити альтернативність та багатоваріантність вибору стратегічних рішень відповідно до критерію мінімізації ризику невиконання окремих бізнес-проектів, невирішення планових бізнес-завдань, неотримання цільових фінансових результатів, втрати інвестованих ресурсів. Вибір базової конкурентної стратегії є проекцією стратегічного аналізу діяльності підприємства, стану та динаміки конкурентоспроможності, факторів формування й резервів використання конкурентних переваг.

Таким чином, систематизація вибору конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємством реального сектору економіки – це процес обґрунтування та оптимізації сценарію досягнення конкурентних переваг, конкурентної поведінки в стратегічному періоді, забезпечення конкурентоспроможності в тактичному періоді.

Зауважимо, що функціональні особливості такого типу конкурентної стратегії є відображенням галузі, сфери господарювання, ступеня розвитку конкурентного середовища, технологічної та організаційної структури управління. Врахування означених особливостей забезпечує функціональне використання конкурентних переваг підприємством в умовах невизначеності напрямів глобального розвитку національної економіки.

Економічна характеристика типових стратегій досягнення конкурентних переваг підприємствами реального сектору економіки в процесах забезпечення безпеки на рівні глобалізаційних відносин поєднує маркетинговий підхід (з орієнтацією на максимальне охоплення цільового ринку) та фінансовий підхід (з орієнтацією на максимальне отримання прибутку шляхом оптимізації структури та мінімізації суми витрат) (табл. 5.5).

Важливим є визначення параметричних характеристик конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємств реального

Таблиця 5.5. Характеристики конкурентних стратегій забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки, реалізація яких відбуватиметься під час становлення глобальної національної економіки

Ключові параметри	Типові стратегії досягнення конкурентних переваг			
	Стратегія лідерства за витратами	Стратегія широкої диференціації	Стратегія оптимальних витрат	Стратегії цільового сегмента ринку
Стратегічна мета	зростання обсягів виробництва та реалізації продукції	збільшення масштабу сегмента неспеціалізованого товарного ринку	оптимізація структури вартості товарів (послуг)	зростання цільового сегмента ринку та концентрація на окремих групах споживачів
Конкурентна перевага	досягнення мінімальної витратоємності	формування мінімальної цінової еластичності попиту	забезпечення мінімальної ціни реалізації та споживання продукції	вибір окремого кола споживачів, що забезпечить стійкість товарної пропозиції відносно їх споживчих потреб
Асортимент товарів	товарна спеціалізація та обмеженість вибору	товарна диференціація та широта вибору	товарна диференціація та вибір високої якості й цінової еластичної продукції	спеціалізація на окремих групах товарів із досягненням знаної широти їх вибору
Пріоритети у маркетингу	зниження рівня умовно-постійних витрат за рахунок досягнення високої лояльності споживачів	реалізація продукції з диференційованими споживчими властивостями	реалізація товарів-аналогів із дотриманням встановлених стандартів якості	фокусування попиту і пропозиції за специфікою цільового сегмента ринку
Торговельно-технологічний процес	економія витрат без зниження рівня якості пропозиції та зростання інноваційності товарів	використання прогресивних форм і методів товаропросування	реалізація товарного асортименту мінімальної витратомісткості	зростання цільового сегмента ринку відповідно до умов життєвого циклу підприємства
Умови забезпечення	стабільність ресурсного забезпечення	забезпечення унікальності споживчих властивостей продукції	покращення системи розміщення капіталу	сформований конкурентний імідж та переваги цінової конкуренції, стійкість споживчого попиту

Джерело: розроблено авторами.

сектору економіки, що зазвичай можуть бути оптимізовані шляхом їх максимізації (мінімізації). Зокрема, стратегічна мета може передбачати максимальне збільшення обсягів та швидкості реалізації продукції, частки цільового сегмента ринку і, навпаки, забезпечення мінімальних витрат та ризиків.

Крім того, використання конкурентних переваг передбачає забезпечення оптимізації об'єму та структури витрат, збалансування товарного попиту і пропозиції відповідно до цінової еластичності. При цьому розширення асортименту та покращення структури собівартості продукції в конкурентній стратегії повинно відображатися параметрами товарної диференціації, спеціалізації, широти вибору, якості, що можуть динамічно змінюватися.

Орієнтуючись на маркетингові принципи забезпечення безпеки підприємствам реального сектору економіки, необхідно врахувати зміни тенденцій на ринку імпортозамінної продукції, а також ефективності реалізації інвестиційних проєктів, функціонування й розвитку імпортозамінних виробництв.

Торгово-технологічні параметри конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємства реального сектору економіки відображають прогресивність та інноваційність технологічного процесу, передбачають врахування переваг його життєвого циклу. Зокрема, одним із стратегічних торгово-технологічних завдань є максимальне збільшення стадії стійкості та, відповідно, життєвого циклу в цілому, що повторюється протягом стратегічного періоду господарської діяльності.

Глобальні умови забезпечення відповідної конкурентної стратегії відображають зростання споживчого попиту, зменшення витратоємності товарного обігу. Відповідно важливим кроком вибору базового варіанта конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки є визначення функціональних завдань її ефективної реалізації (оборонного, наступального чи комбінованого характеру).

Отже, функціональні стратегії можуть мати модифікований характер та враховувати соціально-економічні особливості ринку, стадії життєвого циклу, товарну спеціалізацію, рівень накопичення ресурсного потенціалу підприємств реального сектору економіки.

Головною метою застосування підприємством оборонної стратегії є збереження власної конкурентної позиції, зменшення ризику втрат та зниження частки цільового сегмента ринку до критичного рівня. Необхідність оборонної стратегії зумовлюється потребою переорієнтації конкурентної боротьби підприємства та зменшенням конкурентних втрат.

Наступальна стратегія вимагає від підприємств реального сектору економіки ефективно використовувати конкурентний потенціал та адаптуватися до динамічного зростання цільового сегмента ринку. Важливою умовою ефективності наступальної стратегії є організаційно-економічне поглинання конкурентів, що може передбачати одночасне об'єднання з іншими суб'єктами конкуренції. У часовому вимірі наступальна стратегія триває недовго та потребує запасу конкурентного потенціалу для її ефективного проведення.

Водночас підприємства реального сектору економіки мають реалізовувати функціональну стратегію за допомогою комбінованого способу, при цьому об'єднувати окремі стратегічні завдання та змінюватися з урахуванням товарної кон'юнктури та інфраструктури ринку.

Зважаючи на високу динамічність економічних процесів, а особливо базових видів економічної діяльності, підприємства повинні завжди бути організаційно та ресурсно готовими до впровадження оперативних рішень, що забезпечать виконання конкурентної стратегії. Таким чином, підприємство комбінує конкурентні стратегії оборони та нападу, поєднання яких створює дієздатну інноваційну систему забезпечення конкурентоспроможності та безпеки.

Відповідно до підсистем забезпечення конкуренції та з урахуванням функціональних особливостей підприємств реального сектору економіки, доцільним є використання стратегій забезпечення безпеки, що відображають підхід стратегічного розвитку конкурентних переваг на етапах формування, використання та відтворення ресурсного потенціалу. Оскільки ресурси підприємства в динаміці змінюють свою форму, вартісну та якісну оцінки, стратегії забезпечення конкурентоспроможності ресурсного потенціалу є взаємопов'язаними і визначають системність конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємства в цілому.

Щоб забезпечити зростання рівня конкурентоспроможності підприємств реального сектору економіки, пропонуємо використувати такі стратегії:

- *товарну* – охоплює елементи й параметри стратегічних рішень щодо номенклатури, асортименту, якості товарів, їх оновлення, вибір масштабів та структури ринку реалізації, його глобальної експансії і концентрації, обґрунтування методів ціноутворення;

- *ресурсну* – відображає стратегічні рішення при виборі моделі управління капіталом, його відтворення, оптимальності та ресурсного перерозподілу;

- *технологічно-інноваційну* – передбачає розвиток інновацій і технологій, організаційну оптимізацію бізнес-процесів, удосконалення технологічної структури основних виробничих фондів, динамічне відтворення матеріально-технічної бази;

- *інтеграційну* – скеровує на реалізацію інтеграційних заходів (вертикального, горизонтального, діагонального характеру) стосовно організаційного та маркетингового об'єднання конкурентного потенціалу, підвищення ефективності інформаційно-управлінських взаємозв'язків;

- *фінансово-інвестиційну* – характеризує процедури капіталовкладення, зокрема процеси залучення зовнішніх джерел інвестування проєктів глобального розвитку, зростання інвестиційної привабливості;

- *управлінську* – передбачає стратегічний розвиток системи, форм, методів і структури управління з метою оптимізації управлінських витрат та зростання ефективності управлінських функцій;

- *кадрову* – відображає стратегічні заходи щодо розвитку кадрового потенціалу через формування оптимальної чисельності та структури персоналу, забезпечення умов продуктивної праці, удосконалення мотивації та оплати праці.

У середовищі глобальної конкуренції та необхідності забезпечення і підтримки економічної безпеки важливим етапом стратегічного управління підприємством реального сектору економіки є організаційно-економічна реалізація конкурентної стратегії, що поєднує розробку й виконання тактичних планів функціонування та їх поєднання з окремими цілями стратегічного плану. Тактичне планування конкурентної стратегії забезпечує постійність її виконання та можливість коригування окремих стратегічних

завдань з урахуванням зовнішнього впливу кон'юнктури ринкового середовища та внутрішньої ресурсної забезпеченості.

Однією з умов реалізації конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки є формування ефективної організаційної та мотиваційної структури стратегічного управління конкурентною поведінкою, що стосується вдосконалення цінової політики для забезпечення зростання обсягів господарської діяльності і прискорення швидкості реалізації продукції, організації комерційної роботи та товарного забезпечення, управління витратами, а відтак і підвищення рівня прибутковості. При цьому окремі стратегічні рішення та відповідні їм витрати доцільно розраховувати шляхом бюджетування, нормативного обґрунтування, зокрема суму цільового прибутку доцільно розраховувати відповідно до коефіцієнта ефективності, що забезпечує інвестиційну привабливість та оптимальний термін окупності капіталовкладень.

Кінцевим етапом життєвого циклу конкурентної стратегії забезпечення безпеки підприємств реального сектору економіки розглядаємо контроль її реалізації та оцінку ефективності окремих конкурентних дій.

Так, контроль передбачає моніторинг окремих параметрів та показників шляхом порівняння фактичних і планованих величин, визначення відхилень з аналогічними параметрами підприємств-конкурентів. Важливим є визначення вірогідності стратегічних моделей розвитку та їх коригування в умовах значних відхилень фактичних і планованих показників конкурентоспроможності. Також необхідним є розрахунок резервів зростання конкурентоспроможності в стратегічному періоді, зокрема через визначення шляхів зростання ефективності використання ресурсного потенціалу та отримання відповідних конкурентних переваг.

У підсумку підприємствам реального сектору національної економіки під час вибору конкурентної стратегії забезпечення безпеки необхідно опиратися на власні ресурсні конкурентні можливості, запроваджувати постійний моніторинг зміни тенденцій на ринку (внутрішньому та глобальному), брати за основу досвід успішних європейських бізнес-груп, або, принаймні, імплементувати результати інтелектуальної творчої діяльності власного персоналу при обранні найбільш доцільних стратегічних управлінських рішень.

5.3. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ІННОВАЦІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ТА РЕСУРСНОЇ ПІДТРИМКИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Ефективна державна політика в умовах технологічної модернізації економіки, беззаперечно, має орієнтуватися на стимулювання нарощування обсягів інвестиційно-інноваційної активності суб'єктів реального сектору вітчизняної економіки, однак і враховувати важливість і пріоритетність як джерел залучення з цією метою інвестиційного ресурсу, так і напрямів розвитку інноваційної активності. Ідеться про раціональне використання ресурсу державної підтримки та скерування його на реалізацію проектів із вищим рівнем інвестиційно-інноваційної привабливості.

Для ідентифікації типів і напрямів інноваційної діяльності, що передусім потребують стимулювання, було проведено експертне опитування керівників і фахівців суб'єктів господарювання реального сектору економіки Львівської області у 2014–2016 рр. У *табл. 5.6* представлено обрані для опитування види інновацій та відповідні критерії й показники оцінювання інноваційної активності.

Зауважимо, що, даючи відповіді на запитання анкети, експерти мали оцінити відповідні п'ять показників за кожним з семи критеріїв (видів інновацій) від 0 до 10 балів, де 10 – максимально висока оцінка задоволеності відповідним параметром, 0 – повна невідповідність або незадоволеність відповідним параметром.

Таблиця 5.6. Критерії та показники оцінювання інноваційної активності суб'єктів реального сектору економіки України

Критерії (види інновацій)	Показники оцінювання
Соціально-економічний	Надання переваг соціально вразливим верствам населення та соціально орієнтованим товарам (послугам)
	Частка інновацій, зумовлених ефективним використанням інтелектуально-кадрового капіталу суб'єкта бізнесу
	Рівень прямої та непрямой мотивації персоналу до інтелектуальної творчої діяльності
	Упровадження інновацій, що покращують якість життя населення
	Рівень реалізації нововведень, орієнтованих на зниження вартості товарів (робіт, послуг)
Маркетинговий	Комерціалізація ринкових інновацій
	Диверсифікованість форм і методів стимулювання продажу товарів (надання послуг)
	Рівень інформаційно-аналітичного забезпечення просування інноваційних товарів (робіт, послуг)
	Упровадження інновацій при дослідженні та сегментації ринку
	Інноваційність систем оплати товарів (робіт, послуг)
Ринковий	Вплив інвестиційної активності на зміну купівельної спроможності населення
	Міра вертикально-горизонтальної інтегрованості бізнесу як чинник його інноваційної зорієнтованості
	Активність співробітництва із суб'єктами інвестиційно-інноваційного середовища
	Міра функціональної інтегрованості бізнесу у сектор інвестиційно-інноваційної діяльності
	Вплив на формування нових ринків чи їх сегментів
Управлінський	Сформованість внутрішньої організаційно-управлінської системи розвитку інноваційної діяльності
	Впровадження інноваційних підходів до управління бізнесом та його розвитком
	Сформованість системи внутрішнього фінансово-ресурсного забезпечення інноваційної діяльності
	Сформованість внутрішньої інфраструктури інноваційної діяльності та її інтегрованість у зовнішню систему інвестиційно-інноваційної діяльності
	Поширеність інновацій у системі інформаційно-аналітичного забезпечення управління бізнесом

Продовження табл. 5.6

Критерії (види інновацій)	Показники оцінювання
Технологічний	Модернізованість бізнес-процесів
	Активність упровадження нових технологічних рішень у просуванні товарів (робіт, послуг)
	Рівень упровадження нових методів виробництва
	Наявність охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності щодо нових технологій
	Рівень сучасності технологій, що застосовуються
Технічний	Міра впровадження сучасних технічних засобів управління бізнесом
	Рівень упровадження сучасних засобів виробництва
	Модернізація конструкцій технічних об'єктів, що використовуються
	Міра впливу технічних інновацій на ресурсо- та енергоефективність
	Наявність охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності щодо нових видів техніки
Товарний	Частка виведених і реалізованих на ринку товарних інновацій
	Рівень поетапного вдосконалення й новизни товарів (робіт, послуг)
	Частка підприємства на ринку товарів – технічних новинок
	Рівень упровадження інновацій, нових для галузі
	Міра впровадження стратегічних інновацій

Джерело: розроблено авторами.

Щоб уможливити проведення інтегрального оцінювання, було застосовано метод головних компонент, який усуває більшість недоліків, характерних при застосуванні інтегральних оцінювань. Зокрема, застосовано мультиплікативну (нелінійну) форму отримання інтегрального індексу з одночасним нормуванням вихідних показників та їх оптимальних значень, що забезпечує адекватну діагностику рівня інноваційної активності та її складових з можливістю порівняння з інтегральними оптимальними значеннями.

Відображені середні оцінки показників інноваційної активності суб'єктів реального сектору економіки було отримано на підставі опитування респондентів. Під час наступного етапу дослідження на основі проведених розрахунків було отримано вагові коефіцієнти

та нормовані значення головних показників і напрямів інноваційної активності.

Для обґрунтування органами державного управління, що відповідають за активізацію інвестиційно-інноваційної діяльності в державі та прийняття ефективних управлінських рішень стосовно того, за якими напрямками слід найбільш активно працювати, необхідно проаналізувати стан забезпеченості головних критеріїв інноваційної діяльності. Так, встановлено, що найбільш важливим і перспективним у контексті активізації інноваційної діяльності вітчизняних суб'єктів реального сектору економіки критерієм (видом інновацій) є товарний. Середнє значення вагомості цього критерію з-поміж усіх проаналізованих за 2014–2016 рр. становило 20,9% (рис. 5.2).

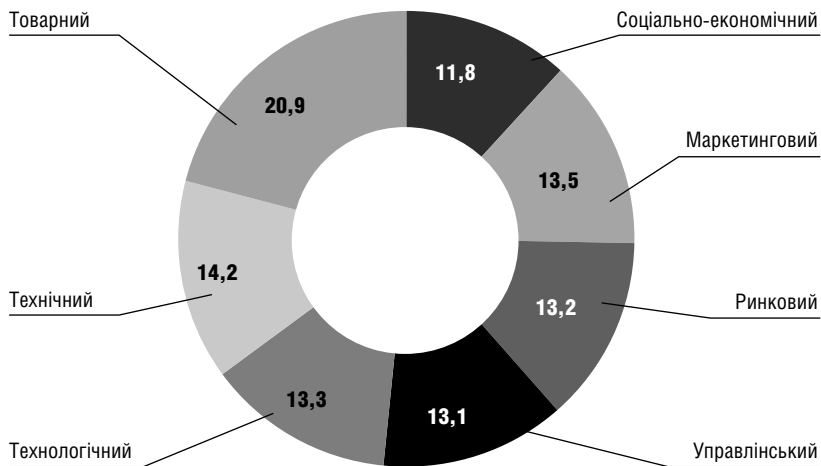

Рис. 5.2. Вагомості критеріїв (видів інновацій) реального сектору економіки України в 2014–2016 рр., %

Джерело: розраховано авторами.

Це абсолютно не відхиляє важливості здійснення інших видів інновацій. Втім створення та просування на ринок інноваційних

товарів, які мають принципово нові та більш якісні характеристики, має значно вище значення для забезпечення належної ефективності інвестиційно-інноваційної діяльності. Це підтверджується також і тісною кореляцією між зниженням інвестиційно-інноваційної активності та часткою реалізованої інноваційної продукції і навпаки, що особливо характерно для України практично впродовж усього періоду незалежності.

Інші види інновацій мають дещо нижчий рівень вагомості та впливу на загальні результати інвестиційно-інноваційної активності в реальному секторі економіки України. Виняток становлять соціально-економічні інновації (усереднений рівень вагомості для яких становив 11,8%). Інші види інновацій перебувають на приблизно однаковому рівні. Це означає, що органам державного управління важливо реалізувати політику, орієнтовану на підтримку всіх видів і типів інновацій, втім дещо диференційовано, зокрема зі спрямуванням зусиль на переважання створення й упровадження товарних, технічних (рівень вагомості 14,2%), маркетингових (13,5%) та технологічних (13,3%) інновацій.

Важливо звернути увагу й на чинники та напрями, які цьому сприятимуть. Йдеться про структуру критеріїв інноваційної активності суб'єктів господарювання реального сектору вітчизняної економіки. Так, у *табл. 5.7* подано результати оцінювання міри вагомості впливу напрямів та чинників інноваційної активності за видами інновацій. Встановлено, що в структурі соціально-економічних інновацій найбільш вагомим чинником їх активізації є рівень прямої і непрямої мотивації персоналу відносно здійснення інтелектуальної творчої діяльності (3,7% у загальній структурі чинників та напрямів інноваційної активності), в результаті якої оголошуються новини, що в підсумку переростають у нововведення. Додамо сюди й високий рівень важливості чинника ефективного використання інтелектуально-кадрового капіталу суб'єктів господарювання – 3,5%. Відтак це є свідченням надзвичайної актуальності реалізації державної політики, спрямованої на формування та ефективне використання інтелектуально-кадрового забезпечення як головного фактора інноваційної активності та ефективності.

Таблиця 5.7. Результати оцінювання рівня вагомості критеріїв та показників інноваційної активності суб'єктів реального сектору економіки України, в середньому за 2014–2016 рр.

Критерії (види інновацій) та показники інноваційної активності	Коефіцієнти вагомості, %
Соціально-економічний	0,118
Надання переваг соціально вразливим верствам населення та соціально орієнтованим товарам (послугам)	0,015
Частка інновацій, зумовлених ефективним використанням інтелектуально-кадрового капіталу суб'єкта бізнесу	0,035
Рівень прямої та непрямой мотивації персоналу до інтелектуальної творчої діяльності	0,037
Впровадження інновацій, що покращують якість життя населення	0,013
Рівень реалізації нововведень, орієнтованих на зниження вартості товарів (робіт, послуг)	0,018
Маркетинговий	0,135
Комерціалізація ринкових інновацій	0,028
Диверсифікованість форм і методів стимулювання продажу товарів (надання послуг)	0,035
Рівень інформаційно-аналітичного забезпечення просування інноваційних товарів (робіт, послуг)	0,033
Упровадження інновацій при дослідженні та сегментації ринку	0,021
Інноваційність систем оплати товарів (робіт, послуг)	0,018
Ринковий	0,132
Вплив інвестиційної активності на зміну купівельної спроможності населення	0,017
Міра вертикально-горизонтальної інтегрованості бізнесу як чинник його інноваційної зорієнтованості	0,036
Активність співробітництва із суб'єктами інвестиційно-інноваційного середовища	0,031
Міра функціональної інтегрованості бізнесу у сектор інвестиційно-інноваційної діяльності	0,030
Вплив на формування нових ринків чи їх сегментів	0,018
Управлінський	0,131
Сформованість внутрішньої організаційно-управлінської системи розвитку інноваційної діяльності	0,047
Упровадження інноваційних підходів до управління бізнесом та його розвитком	0,037

Продовження табл. 5.7

Критерії (види інновацій) та показники інноваційної активності	Коефіцієнти вагомості, %
Сформованість системи внутрішнього фінансово-ресурсного забезпечення інноваційної діяльності	0,012
Сформованість внутрішньої інфраструктури інноваційної діяльності та її інтегрованість у зовнішню систему інвестиційно-інноваційної діяльності	0,016
Поширеність інновацій у системі інформаційно-аналітичного забезпечення управління бізнесом	0,018
Технологічний	0,133
Модернізованість бізнес-процесів	0,037
Активність упровадження нових технологічних рішень у просуванні товарів (робіт, послуг)	0,031
Рівень упровадження нових методів виробництва	0,015
Наявність охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності щодо нових технологій	0,012
Рівень сучасності технологій, що застосовуються	0,038
Технічний	0,142
Міра впровадження сучасних технічних засобів управління бізнесом	0,008
Рівень упровадження сучасних засобів виробництва	0,042
Модернізація конструкцій технічних об'єктів, що використовуються	0,041
Міра впливу технічних інновацій на ресурсо- та енергоефективність	0,038
Наявність охоронних документів на об'єкти інтелектуальної власності щодо нових видів техніки	0,012
Товарний	0,209
Частка введених і реалізованих на ринку товарних інновацій	0,048
Рівень поетапного вдосконалення й новизни товарів (робіт, послуг)	0,028
Частка підприємства на ринку товарів – технічних новинок	0,046
Рівень упровадження інновацій, нових для галузі	0,047
Міра впровадження стратегічних інновацій	0,042

Джерело: розроблено й розраховано авторами.

У структурі маркетингових інновацій найбільш вагомими виявилися такі напрями інноваційної активності, як диверсифікованість форм та методів стимулювання продажу товарів (надання

послуг) (3,5%) та рівень інформаційно-аналітичного забезпечення просування інноваційних товарів (робіт, послуг) (3,3%). На нашу думку, це є свідченням важливості підтримки становлення інформаційно-аналітичних центрів, а також ширшого залучення до співпраці суб'єктів, які надають послуги маркетингового супроводу інвестиційно-інноваційних проектів вітчизняних суб'єктів бізнесу.

Як свідчать результати аналізу, важливим об'єктом державної політики формування належного інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки держави має стати підтримка становлення локальних інтегрованих систем як майданчиків із організації стратегічного довгострокового співробітництва представників вітчизняного реального сектору та суб'єктів інвестиційно-інноваційної системи. Такі висновки підтверджуються результатами аналізу, згідно з якими визначені найбільш вагомими напрями активізації ринкових інновацій. Це, зокрема, міра вертикально-горизонтальної інтегрованості бізнесу як чинник його інноваційної зорієнтованості (3,6%), активність співробітництва з суб'єктами інвестиційно-інноваційного середовища (3,1%) та міра функціональної інтегрованості бізнесу в сектор інвестиційно-інноваційної діяльності (3,0%).

Не менш важливу слід визнати й консультаційну підтримку вітчизняних підприємств, які інноваційно активні та потенційно готові активізувати власну інвестиційно-інноваційну діяльність. Так, за результатами аналізу встановлено, що в структурі управлінських інновацій найбільш вагомими стали такі чинники, як сформованість внутрішньої організаційно-управлінської системи розвитку інноваційної діяльності (4,7%) та впровадження інноваційних підходів до управління бізнесом і його розвитком (3,7%). Натомість більшість вітчизняних суб'єктів господарювання не мають ні достатнього досвіду, ні управлінських навичок, ні належного фінансово-ресурсного забезпечення для вибудовування повноцінної внутрішньої інфраструктури та структури управління інвестиційно-інноваційним розвитком. У нагоді тут мала б стати підтримка з боку провідних консалтингових фірм. Але останні, своєю чергою, мають побачити для цього відповідні посилення з боку держави, наприклад, у вигляді ширшого доступу до державних замовлень,

отримання контрактів на консультаційне обслуговування функціонування державних, комунальних підприємств і організацій тощо.

Зауважимо, що в сукупності серед важливих чинників інноваційної активності вітчизняних суб'єктів реального сектору економіки 13,3% припадає на технологічні інновації. При цьому лише три чинники технологічних інновацій, а саме: рівень сучасності технологій, які застосовуються (3,8%), модернізованість бізнес-процесів (3,7%) та активність упровадження нових технологічних рішень у просуванні товарів (робіт, послуг) (3,1%), впливають на інноваційну активність більш як на 10%. Таким чином, упровадження сучасних ефективних технологій є важливим цільовим орієнтиром влади в контексті формування необхідного інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки держави.

Конче необхідно забезпечити збільшення обсягів фінансування (на паритетній основі з боку держави, представників бізнесу, науково-дослідних організацій) наукових і науково-технічних робіт, які орієнтуються на створення й упровадження технологічних інновацій, що мають високий потенціал ефективності у перспективних і стратегічно важливих видах економічної діяльності, галузях і секторах економіки, сегментах внутрішнього ринку. Вважаємо також, що в нашій державі цю діяльність слід раціонально поєднати з політикою імпортозаміщення.

Важливість створення і комерціалізації технологічних інновацій беззаперечна. Втім їх позитивний вплив значно підсилюється за умови доповнення технічними інноваціями. Це підтверджується також і високою вагомістю чинників, які забезпечують важливість технічних інновацій у нашій державі, серед яких виокремимо рівень упровадження сучасних засобів виробництва (4,2%), модернізацію конструкцій технічних об'єктів, що використовуються (4,1%), а також вплив технічних інновацій на ресурсо- та енергоефективність (3,8%).

Щодо товарних інновацій, то ціла низка чинників має суттєвий позитивний вплив на формування інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки України. Так, вагомість частки виведених і реалізованих на ринку товарних інновацій становить 4,8%, рівня впровадження інновацій, нових для галузі, – 4,7%, частки

підприємства на ринку товарів – технічних новинок – 4,6%, міри впровадження стратегічних інновацій – 4,2%. З огляду на ці дані слід зробити висновок про перспективність створення товарних інновацій та упровадження їх на ринок. Інструментами державної політики тут можуть слугувати різного роду конкурси та проекти для винахідників щодо нових технічних рішень продукції, принципових товарів-новинок; виховання творчої креативної молоді зі створенням для цього завершеного ланцюга початкової, середньої та вищої освіти з інноваційним ухилом; укладання угод з провідними міжнародними виробниками інноваційної продукції на право виробництва та продажу таких товарів в Україні тощо.

Отже, завдяки проведеному аналізу визначено пріоритетні напрями, у яких суб'єкти політики мають докладати зусиль, аби стимулювати підвищення рівня активності зі створення й упровадження найбільш перспективних видів інновацій. Проте не меншої уваги потребує й інша частина інвестиційно-інноваційного процесу – визначення доступних джерел формування необхідного інвестиційного ресурсу.

Нині для нашої держави характерною є гостра системна криза банківської системи, фінансового та фондового ринків, становлення та функціонування інфраструктури інвестиційної діяльності. Відтак стверджувати про можливість залучення інвестиційного ресурсу із джерел, які є типовими й традиційними в економічно розвинених державах світу, не доводиться. Вважаємо, що за такої ситуації єдино вірним та можливим шляхом акумулювання принаймні прийнятної кількості інвестиційного ресурсу є комплексний підхід, який передбачає залучення всіх джерел формування інвестицій – від внутрішніх коштів суб'єктів господарювання до зарубіжної фінансової технічної допомоги.

Складність та обмежені можливості фінансово-кредитної системи висувають на перший план доцільність пошуку можливостей інвестування інноваційних проектів вітчизняних суб'єктів реального сектору економіки передусім за власний кошт. Незважаючи на те, що після двох потужних «ударів» – фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. та зовнішньої воєнної агресії, що почалася в 2014 р. і триває дотепер, фінансовий стан підприємств більшості

видів економічної діяльності та галузей економіки України незадовільний, усе ж суб'єктам реального сектору вітчизняної економіки слід відшукати (можливо, на перших етапах незначні) внутрішні фінансово-інвестиційні резерви, які могли б бути скеровані на підтримку власних інвестиційно-інноваційних проектів.

Ідеться, до прикладу, про внутрішні інвестиційні фонди розвитку виробництва, заходи з ресурсо- та енергозбереження і зниження витратоемності господарської діяльності, різноманітні проекти вертикальної та горизонтальної інтеграції з метою оптимізації трансакційних та трансформаційних витрат, акумулювання кращого фінансово-ресурсного забезпечення.

Для цього достатньою має стати діяльність влади з управління відповідними процесами. Як свідчить зарубіжний досвід, з такою метою органам влади доречно стимулювати створення суб'єктами господарювання власних інвестиційних фондів розвитку виробництва, з яких акумульовані кошти згодом можуть вкладатися в інвестиційно-інноваційні проекти. Звичайно, щоб це втілити в життя, суб'єкти господарювання мають володіти умовно вивільненими фінансовими ресурсами, що на сьогодні зробити заважко. Відповідно, регіональним і місцевим органам влади потрібно віднайти податкові, адміністративні та інші умови, за яких такий ресурс вивільнитиметься.

Проте попередньо слід забезпечити належну інституціалізацію інституту внутрішнього фонду інвестиційного розвитку з чітко визначеними умовами (виключно пряме інвестування, інноваційний характер, заходи «твердого» характеру тощо), сформувані систему моніторингу таких фондів. Уже надалі варто запропонувати пакет пільг у частині місцевих податків і зборів, співробітництва і державно-приватного партнерства з інвестиційно-інноваційно активними суб'єктами бізнесу тощо. Це забезпечить прийнятну мотивацію суб'єктів реального сектору для створення і використання внутрішніх фондів інвестиційного розвитку, що, своєю чергою, дозволить підвищити ефективність використання ними власного капіталу та покращити фінансовий стан.

Важливою є державна підтримка суб'єктів базових видів економічної діяльності, наприклад, із залученням відомих

фахівців – консультантів із ефективності управління розвитком бізнесу, аналітиків і маркетингових структур для окреслення перспектив розвитку внутрішнього та зовнішнього ринків, їх суб'єктів та перспектив функціонування на них, сучасних тенденцій відносно формування й зміни смаків та уподобань споживачів, характеристик попиту на товари (послуги), зокрема щодо новинок і нововведень. Дієвою слід вважати й державну організаційну та фінансово-ресурсну підтримку з упровадження на вітчизняних суб'єктах господарювання визнаних міжнародних стандартів управління якістю, у процедурах і процесах яких належне місце відводиться управлінню якістю інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств.

З метою сприяння формуванню та ефективному використанню внутрішніх інвестиційних ресурсів в Україні необхідно розвивати мікрофінансові інститути, зокрема реформувати фонди гарантійної, заставної та лізингової підтримки, а також ініціювати і забезпечувати реалізацію механізмів функціонування фондів співфінансування заходів з удосконалення й розвитку місцевої інфраструктури, до якої інтегровані середні та великі інвестиційно та інноваційно активні підприємства. Це дасть можливість знизити фінансово-ресурсне навантаження суб'єктів бізнесу, у т. ч. на забезпечення доступності до міських інженерних комунікацій, їх часткове утримання та обслуговування, а вивільнений ресурс міг би спрямовуватися на цілі інвестиційно-інноваційної діяльності та активності.

Усе ж визнаємо, що власного капіталу (зокрема, вільного, чи такого, який міг би на строковій основі бути залученим для фінансування інвестиційно-інноваційної діяльності) вітчизняних суб'єктів бізнесу в поточних складних умовах соціально-економічного розвитку нашої держави об'єктивно недостатньо. У державах з високим рівнем інвестиційної активності за таких умов як додатковий та альтернативний інвестиційний ресурс широко підтримується діяльність зі створення та ефективного функціонування різноманітних локальних інтегрованих систем.

Передусім ідеться про створення й розвиток кластерів та інших територіальних інтеграційних форм господарювання. Це поширена практика, за якої всі учасники інтеграційної структури отримують

кращі фінансово-економічні можливості, конкурентні переваги та перспективи подальшого нагромадження економічного потенціалу. Для цього об'єднуються постачальники обладнання, комплектуючих, суб'єкти спеціалізованих послуг, інфраструктури, науково-дослідних інститутів, ВНЗ та інших структур, що доповнюють одна одну та підсилюють потенціал одна одної і кластеру загалом.

Вважаємо, що органам державного управління, відповідальним за реалізацію економічної політики, важливо забезпечити достатню організаційну, технічну та ресурсну підтримку ініціатив зі створення й розвитку на локальному рівні інвестиційно-інноваційних інтегрованих структур. Для цього за участі вітчизняних суб'єктів реального сектору національного господарства потрібно розробити й реалізувати програми та регіональні стратегії їх створення й розвитку, забезпечити становлення інформаційних систем моніторингу та підтримки функціонування локальних інтегрованих структур, налагодження взаємодії і співпраці підприємницьких та дослідницьких організацій, освітніх організацій (у т. ч. у сфері реалізації проектів, що базуються на використанні НДДКР та виробництві кінцевої (та імпортозамінної) продукції з високою часткою доданої вартості).

Світова практика володіє доволі великим арсеналом інструментів та засобів підтримки і стимулювання розвитку місцевих інтегрованих структур, у т. ч. інвестиційно орієнтованих, аж до виокремлення окремого напрямку, що отримав назву *державної кластерної політики* (як комплекс заходів влади зі створення та підтримки розвитку інноваційних кластерів на призначених для цього територіях із застосуванням нормативно-правового забезпечення, інвестиційних, фінансово-бюджетних механізмів та інформаційно-консалтингової підтримки). Зауважимо, що позитивний досвід створення та ефективної реалізації базових функцій інноваційних кластерів уже існує в багатьох державах світу. Він ґрунтується на типових підходах і стратегіях, які різняться, але практично у всіх випадках забезпечує приплив інвестиційного ресурсу, у т. ч. для виконання інноваційних програм і проектів.

Наприклад, у Японії всі функції та повноваження з розвитку інвестиційно-інноваційних кластерів покладені на місцеві органи

влади, які виділяють для цього земельні ділянки, створюють інфраструктуру та налагоджують співробітництво між приватними промисловими підприємствами, науково-дослідними і навчальними закладами, венчурними компаніями та необхідними державними структурами. У США інноваційні кластери та бізнес-інкубатори на законодавчому рівні визнані критичною компонентою інноваційності та конкурентоспроможності національного господарства, для їх створення й розвитку держава бере на себе всі витрати з налагодження співпраці між суб'єктами великого і малого бізнесу, університетами, фінансово-інвестиційними структурами. У Франції інноваційні кластери називають полюсами конкурентоспроможності, для їх створення й розвитку на базі будь-яких підприємств здійснюється підтримка програм співпраці дослідницьких лабораторій і навчальних закладів. Більше того, щоб розвивати кластери, було створено міжміністерський фонд для акумулювання на його базі потужного інвестиційного ресурсу.

Усі ці практики можуть певною мірою ефективно реалізуватися й у нашій державі. Особливо перспективним вважаємо створення міжурядової комісії з формування інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки України з делегуванням, окрім інших важливих завдань, функції розбудови інституційної інфраструктури розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності, особливо із становлення мережі інноваційних локальних інтегрованих структур, привабливих для залучення та ефективного використання інвестицій.

Додамо, що в державах із розвиненою ринковою економікою провідним джерелом формування інвестиційного ресурсу для більшості видів інноваційної діяльності слугують суб'єкти ринку фінансових послуг, зокрема інституційні інвестори (страхові та фінансові компанії, інвестиційні фонди, інвестиційні банківські фірми, пенсійні фонди), комерційні банки, кредитні спілки, ощадно-кредитні асоціації, інститути функціональної інфраструктури (фондові біржі, брокери, дилери, депозитарії, реєстратори, клірингові установи) та ін. Очевидно, що інвестування є однією з головних функцій їхнього функціонування та провідним джерелом формування доходу і прибутку.

Натомість в Україні більшість із цих інституцій перебувають лише на етапі становлення й не володіють достатніми ресурсними можливостями, тим більше відносно підтримки інвестиційно-інноваційних проєктів з високим ступенем ризику. Щоб сформувати цілісну, структурно збалансовану та ефективну фінансову систему в Україні, важливо забезпечити відновлення позицій та розширення фінансово-інвестиційних можливостей усіх інституцій ринку фінансових послуг.

Якщо поєднати вказані цілі із завданнями пошуку й залучення інвестиційного ресурсу на інноваційну діяльність у реальному секторі економіки України, то, на нашу думку, державі варто реалізувати ефективні «точкові» заходи, завдяки яким стане можливим налагодити інвестиційну співпрацю представників інноваційної діяльності з найбільш дієздатними та інвестиційно спроможними суб'єктами ринку фінансових послуг. Зокрема, перспективними можуть стати такі дії: укладання стратегічних угод із провідними банківськими структурами відносно особливих умов кредитування перспективних інвестиційно-інноваційних проєктів, що мають важливе значення для подальшого поступу національного господарства; створення регіональних та місцевих інвестиційних фондів і корпорацій розвитку, агентств із залучення інвестицій, регіональних центрів державно-приватного партнерства; використання можливостей уже створених і діючих в Україні регіональних та місцевих фондів підтримки підприємництва.

Власне, провідною функцією такого виду структур могла би стати акумуляція коштів суб'єктів ринку фінансових послуг, зокрема інвесторів. Справа в тому, що це – легалізовані, законодавчо визнані суб'єкти господарювання, які здійснюють легальну та прозору діяльність, що контролюється державою, органами місцевого самоврядування та організаціями громадянського суспільства, та зорієнтовані на підтримку важливих проєктів для соціально-економічного розвитку й суспільного поступу держави. Відтак інвестори більше зацікавлені у здійсненні інвестування через подібні структури завдяки нижчим фінансово-економічним та господарським ризикам, високій захищеності коштів від монополістичних та корупційних структур, додатковому страховому покриттю і диверсифікації ризиків.

У контексті викладеного визнаємо дуже потрібною також діяльність органів державного управління із забезпечення збільшення обсягів інвестиційної підтримки шляхом функціонування гарантійних фондів за кредитами (з паритетним фінансуванням фондів із бюджетів усіх рівнів, суб'єктами фінансово-інвестиційного сектору, бізнес-асоціаціями), що надаються банківськими установами підприємствам-позичальникам для диверсифікації ризиків між потенційними учасниками гарантійних схем, залучення при кредитуванні великих інвестиційно-інноваційних проектів з мотивацією одержання доходу від реалізації проекту або розширення сфери бізнесу, створення необхідної структури виробничої системи з формуванням каналів постачання чи реалізації.

Як засвідчує світовий досвід, перспективним інструментом може стати інтеграція до інвестиційних процесів суб'єктів страхової сфери, наприклад, шляхом створення страхових гарантійних фондів у формі неприбуткових державних чи комунальних організацій, інвестиційний ресурс яких формується шляхом виділення на ці цілі частини обов'язкових відрахувань від сум, які надходять до страхових компаній від того чи іншого виду страхування.

Інструмент застосування страхових компаній і страхових гарантійних фондів може ефективно працювати й стосовно формування інвестиційного капіталу та мінімізації ризиків міжнародного трансферу технологій, залучення в нашу державу передових технічних і технологічних рішень.

На нашу думку, неможливо забезпечити зміцнення конкурентоспроможності як суб'єктів реального сектору, так і економіки України загалом без створення зазначених вище інвестиційно-інноваційних фондів, розвитку їхньої діяльності, а також наділення їх достатніми компетенціями. Саме за рахунок діяльності таких фондів стане можливою реалізація важливих завдань щодо інвестиційної підтримки інноваційних проектів вітчизняних підприємств базових галузей економіки, наприклад, для:

- регіональних фондів – фінансування інвестиційно-інноваційних проектів (позики, кредити, гарантії, входження в капітал), управління фінансовими активами та взаємодія з інституційними інвесторами;

- корпорацій розвитку – створення майданчиків інвестиційно-інноваційного розвитку територій та стратегічно важливих суб'єктів економіки (індустріальних парків, технопарків, спеціальних економічних зон), підтримка інженерно-інфраструктурних проектів;
- агенцій із залучення інвестицій – взаємодія з державними та недержавними інститутами розвитку, супровід інвестиційних проектів, бізнес-розвідка інвестиційно-інноваційного середовища, налагодження комунікацій у системі інвестиційно-інноваційної діяльності;
- фондів підтримки підприємництва – надання порук за кредитами та фінансова підтримка (здешевлення відсотків за кредитами і компенсація частини тіла кредиту) інвестиційно та інноваційно активних суб'єктів мікро- і малого підприємництва.

Як окреме важливе джерело формування інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності, що впливає на зміцнення економічної безпеки України, виокремимо державно-бюджетну підтримку, яка переважно реалізується за двома напрямками:

- 1) пряме інвестування важливих для соціально-економічного розвитку держави інвестиційно-інноваційних проектів з бюджетів усіх рівнів;
- 2) формування інвестиційного ресурсу інвестиційно-інноваційного розвитку із застосуванням інструменту державно-приватного партнерства.

Перший напрям стосується вдосконалення системи національних, державних, регіональних та місцевих програм соціально-економічного і культурного розвитку. Сьогодні в нашій державі завдяки застосуванню цього інструменту з бюджетів різних рівнів щорічно надходять мільярди гривень, призначені для різноцільового розвитку країни та її територій. Але значна частина коштів цих програм використовується непрозоро, нераціонально та неефективно. Більше того, багато заходів фінансуються з різних джерел, проте дублюються і, відповідно, могли б бути профінансовані в значно менших обсягах за відповідної координації дій.

На наше переконання, такий стан справ потрібно змінювати, і є всі можливості для прийняття на загальнодержавному рівні

національної, а на місцевому рівні – регіональних та місцевих програм реалізації інвестиційно-інноваційного розвитку держави та її територій. Певні обсяги інвестиційного ресурсу на ці цілі можуть бути надані державою, і за умови їх раціонального використання вони дадуть ефект, завдяки якому стане можливим поступове щорічне накопичення додаткового фінансово-інвестиційного забезпечення, що в середньостроковій перспективі сприятиме акумулюванню більшого обсягу інвестицій.

Другий напрям стосується більш активного та ефективного застосування державно-приватного партнерства (сукупності форм середньо- й довгострокової взаємодії держави та бізнесу для вирішення суспільно важливих завдань на взаємовигідних умовах) з метою об'єднання зусиль, а також ресурсів суб'єктів інвестиційно-інноваційної активності як організаційно-економічного засобу для надання бюджетно-інвестиційного ресурсу на втілення цих завдань у життя. Додамо, що, як свідчить світовий досвід, широке впровадження інструменту державно-приватного партнерства дозволяє державі отримати низку додаткових переваг і можливостей у сфері активізації інвестиційно-інноваційної діяльності, особливо в умовах обмеженості фінансів і ресурсів. Такими є підвищення рівня якості й зниження вартості державного замовлення, покращення системи обрання його головних напрямів, відкриття нових шляхів реалізації результатів роботи у науково-дослідницькому секторі; підвищення рівня дієздатності державної підтримки досліджень та розробок, які ініціюють суб'єкти реального сектору економіки, шляхом мінімізації ризиків інвестування в інноваційну діяльність; краще застосування на практиці отриманих результатів досліджень і розробок у державному секторі шляхом їх прозорості та ефективної комерціалізації; розвиток та усунення розривів у системі інфраструктури передачі знань.

Не обмежуючись рамками реалізації окремо взятих проектів, визначимо основні принципи, яких, на нашу думку, мають дотримуватися органи державного управління при підготовці та реалізації проектів державно-приватного партнерства у сфері розвитку інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки держави. Вважаємо, що тут передусім потрібно дотримуватися принципів

Рис. 5.3. Джерела формування та напрями розподілу інвестиційно-інноваційного забезпечення економічної безпеки

Джерело: складено авторами.

спрямованості програм на розвиток видів економічної діяльності, де важливим фактором забезпечення конкурентоспроможності виробництва є інновації, високі технології та наявний інтелектуально-кадровий ресурс науково-дослідної та інноваційної діяльності; спрямованості проектів на капіталізацію достатнього обсягу результатів розробки нових технологій, ключових для розвитку відповідної галузі реального сектору економіки; концентрації та консолідації програмних бюджетних витрат на дослідження і розробки; гнучкості й адаптивності управління програмами та проектами, стійкості процесів їх реалізації.

Не відкидаємо й можливостей залучення інвестиційного ресурсу із зовнішніх джерел, тобто з-за кордону, для реалізації стратегічно важливих інноваційних проектів. Ідеться про створення сприятливого середовища для отримання прямих іноземних інвестицій в інвестиційно-інноваційні проекти вітчизняних суб'єктів базових галузей економіки.

Щоб досягти залучення інвестиційного ресурсу у проекти створення нових інноваційних видів продукції, держава може сприяти реальному сектору вітчизняної економіки щодо ініціювання, безпосередньої організації та створення кластерів (наприклад, за участі місцевого виробника), отриманню кредитів Світового банку під гарантії органів місцевого самоврядування, грантів міжнародних технічних фінансових організацій, реалізації проектів державно-приватного партнерства. Узагальнимо джерела формування достатнього інвестиційного ресурсу, а також пріоритетні напрями активізації інноваційної діяльності, що безпосередньо впливають на зміцнення економічної безпеки України, у вигляді схеми (рис. 5.3).

Така політика сприятиме формуванню в нашій державі економіко-правового поля та інфраструктури системної активізації та використання результатів інвестиційно-інноваційної діяльності з метою реалізації пріоритетів технологічної модернізації економіки.

5.4. ВИБІР КОНКУРЕНТНИХ СТРАТЕГІЙ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ОСНОВІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХНЬОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

В умовах сучасної геополітичної ситуації в Україні та ринкової моделі господарювання загострюються питання конкурентоспроможності промислових підприємств як невід'ємних бюджетоформуючих вітчизняних підприємницьких структур. Надійним механізмом управління підприємством в таких умовах є система економічної безпеки підприємства.

Економічна безпека підприємства як багатопредметна категорія вирішує питання пошуку та досягнення бажаного стану ефективності в динамічних умовах. У цих процесах проблемою є оцінювання рівня економічної безпеки підприємства як відправної точки її забезпечення, зокрема формування системи показників, обґрунтування методики та методів інтегральної оцінки.

Проблема відсутності одностайної думки про систему показників оцінювання економічної безпеки підприємства досліджена автором цієї публікації²⁷⁰. Так, пропонується формувати систему показників відповідно до складових економічної безпеки підприємства згідно з²⁷¹. Результати дослідження уможливили сформувати систему показників для оцінювання рівня безпеки ресурсів промислових підприємств, який демонструє неоднорідність накопичення показників за різними локальними складовими другого

²⁷⁰ Роженко О.В. Обґрунтування системи показників оцінки рівня економічної безпеки торговельних підприємств. *Ефективна економіка*. 2015. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?n=6&y=2015>

²⁷¹ Роженко О.В. Обґрунтування складових економічної безпеки торговельних підприємств. *Науковий вісник Одеського нац. екон. ун-ту. Екон. науки*. 2014. № 10 (218). С. 134–148.

рівня. Найбільша їх кількість сконцентрована за групою показників динаміки, а в розрізі складових – за групою безпеки фінансових ресурсів. Найменша кількість – за групою показників ефективності. Такий розподіл впливатиме на вагомість показників у процесі здійснення інтегральної оцінки рівня економічної безпеки промислового підприємства.

Системи показників для оцінювання рівнів безпеки ресурсів промислових підприємств та їх функціонування, що були сформовані за результатами дослідження, представлені на *рис. 5.4* та *5.5*.

<p>БЕЗПЕКА ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ</p> <p>Структури Середня заробітна плата (ЗП). Питома вага інженерно-технічних і наукових працівників. Стабільність (постійність) кадрів.</p> <p>Динаміки Темпи змін: співвідношення середньої ЗП до мінімальної; частки інженерно-технічних і наукових працівників; ефективності трудових ресурсів; продуктивності праці.</p> <p>Співвідношення Співвідношення: середньої ЗП до мінімальної; темпів зростання продуктивності праці та середньої заробітної плати.</p> <p>Ефективності Продуктивність праці. Ефективність трудових ресурсів.</p>	<p>БЕЗПЕКА ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ</p> <p>Структури Коефіцієнти: забезпеченості власними оборотними коштами; автономії (фінансової незалежності); покриття заборгованості перед бюджетом.</p> <p>Динаміки Темпи змін: коефіцієнта забезпеченості власними оборотними коштами; фінансової незалежності; маневреності; фінансової стійкості; ліквідності (платоспроможності); ефективності власного капіталу; ефективності зобов'язань; коефіцієнта покриття заборгованості перед бюджетом; ефективності інвестицій.</p> <p>Співвідношення Коефіцієнтів: маневреності власних коштів; фінансової стійкості; загальної ліквідності.</p> <p>Ефективності: власного капіталу; зобов'язань; інвестицій.</p>
<p>БЕЗПЕКА МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ</p> <p>Структури Частки: основних засобів (ОЗ) у вартості майна; оборотних виробничих засобів (запасів) у вартості майна.</p> <p>Динаміки Темпи змін: частки ОЗ у вартості майна; частки запасів у вартості майна; фондівддачі; запасовіддачі; ефективності матеріальних ресурсів.</p> <p>Співвідношення Співвідношення сум залишкової вартості основних засобів та власного капіталу. Фондовіддача. Запасовіддача.</p> <p>Ефективності: основних фондів; запасів; матеріальних ресурсів.</p>	<p>БЕЗПЕКА НЕМАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ</p> <p>Структури Частка правових втрат. Частка нематеріальних активів у вартості майна. Коефіцієнт оновлення технологій.</p> <p>Динаміки Темпи змін: співвідношення чистого фінансового результату до прибутку за мінімальним рівнем рентабельності; фондівддачі нематеріальних активів; ефективності нематеріальних активів; частки нематеріальних активів у вартості майна.</p> <p>Співвідношення Співвідношення чистого фінансового результату до прибутку за мінімальним рівнем рентабельності. Фондовіддача нематеріальних активів.</p> <p>Ефективності Ефективність нематеріальних активів.</p>

Рис. 5.4. Система показників для оцінювання рівня безпеки ресурсів промислових підприємств

Джерело: розроблено авторами.

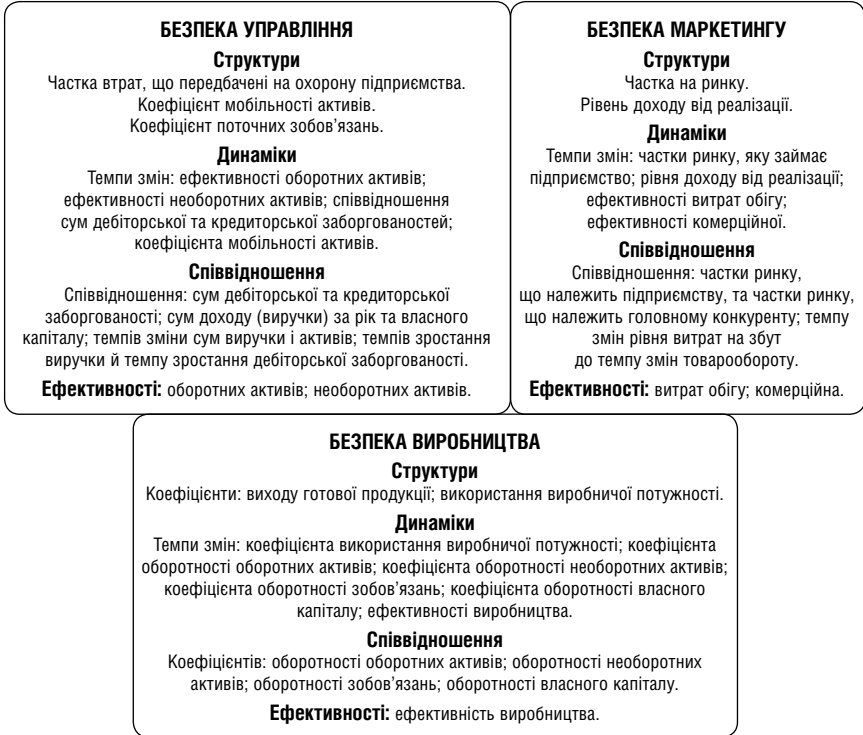

Рис. 5.5. Система показників для оцінювання рівня безпеки функціонування промислових підприємств

Джерело: розроблено авторами.

Методики оцінювання рівня економічної безпеки підприємства досліджено Л.В. Фроловою²⁷². Зважаючи на те, що економічна безпека підприємства розглядається як складна динамічна система, що є сукупністю елементів, певним способом пов'язаних між собою та із зовнішнім середовищем, оцінювання економічної безпеки підприємства пропонується здійснювати за системним підходом поетапно. Цей підхід передбачає одночасне використання

²⁷² Фролова Л.В. Методичні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2016. № 3 (177). С. 199–210.

статичного та динамічного аналізу стану об'єкта, який досліджується²⁷³. Особливістю вказаного підходу щодо оцінювання економічної безпеки підприємства є те, що статичні дослідження (обсягу й структури) доповнюються динамічними дослідженнями в оцінці економічної безпеки підприємства, тобто індексними показниками, показниками співвідношення та ефективності. Оцінювання економічної безпеки підприємства здійснюється з урахуванням усіх внутрішніх і зовнішніх зв'язків, взаємозалежностей і співпідпорядкованості його окремих елементів. Таким чином, системний підхід дозволяє оцінити не тільки стан об'єкта дослідження, а й напрямок його розвитку.

Економічна ситуація в Україні, яка склалася на сьогодні, потребує використання нового адекватного підходу щодо оцінювання економічної безпеки підприємства. Відтак модель оцінювання економічної безпеки підприємства за цим підходом повністю відповідає сутнісним характеристикам і концептуальному підходу до управління підприємством на основі забезпечення його економічної безпеки та передбачає:

- формування системи показників оцінювання за п'ятьма групами: обсягу, структури, динаміки, співвідношення та ефективності за кожною локальною складовою економічної безпеки підприємства (безпека трудових, фінансових, матеріальних та нематеріальних ресурсів; безпека управління, маркетингу, виробництва (торгівлі));
- визначення інтегрального показника в межах кожної із груп показників;
- визначення інтегрального показника за локальною складовою;
- розрахунок загального інтегрального показника за всіма локальними складовими економічної безпеки підприємства.

Стандартизацію проведено методом максимімуму²⁷⁴, тому що показники, за якими проводиться оцінювання, мають різну спрямованість (показники-стимулятори та показники-номінатори), відтак вибір еталонного підприємства є неможливим.

²⁷³ Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности: учеб. 2-е изд., испр. и доп. 2012. С. 24.

²⁷⁴ Фролова Л.В. Економічна діагностика діяльності підприємств: методичний та практичний інструментарій: навч. посіб. ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2007. С. 107.

На другому етапі за кожною локальною складовою s у кожній із чотирьох груп показників k пропонується визначення інтегрального показника I_{sk} методом адитивної згортки²⁷⁵ за формулою:

$$I_{sk} = \sum_{i=1}^n (d_i \cdot x_{ij}), \quad (5.1)$$

де d_i – значимість i -го показника;

x_{ij} – стандартизоване значення i -го показника для j -го підприємства $i = \overline{1, n}$.

На цьому етапі дослідження саме метод адитивної згортки є найадекватнішим, тому що серед стандартизованих значень обов'язково мають місце значення 0, що в результаті розрахунків інтегральних показників іншими методами теж буде дорівнювати нулю.

Значимість i -го показника пропонується визначати двома способами. Перший – значимість i -го показника (d_i) визначається за правилом Фішберна²⁷⁶ залежно від того, чи проранжовані показники в порядку зменшення. Другий спосіб – коли показники мають однакову значимість. Застосування першого або другого способу визначається експертними методами.

Наступні етапи дослідження передбачають використання методу мультиплікативної згортки (як найоб'єктивнішого) інтегральних показників, розрахованих на попередніх етапах.

Так, на третьому етапі пропонується визначення інтегрального показника за кожною локальною складовою другого рівня I_s , інтегруючи показники за кожною з груп показників за формулою:

$$I_s = \sqrt[4]{I_{s_1} \cdot I_{s_2} \cdot I_{s_3} \cdot I_{s_4}}. \quad (5.2)$$

На четвертому етапі визначаються інтегральні показники за складовими економічної безпеки підприємства першого рівня – безпеки ресурсів (I_{res}) і безпеки функціонування (I_{op}), за формулами:

²⁷⁵ Доронин Б.А., Шматко С.Г. Алгоритм расчета интегрального показателя инвестиционной привлекательности предприятия. *Вестник Северо-Кавказского гос. тех. ун-та*. 2009. № 4 (21). С. 44–49.

²⁷⁶ Фишберн П. Теория полезности для принятия решений. Москва: Наука, 1978. С. 222.

$$Ires = \sqrt[4]{Iwork \cdot Ifin \cdot It \cdot Iint} , \quad (5.3)$$

$$Iop = \sqrt[3]{Iman \cdot Imark \cdot Ibus} , \quad (5.4)$$

де *Iwork*, *Ifin*, *It*, *Iint* – інтегральний показник безпеки трудових, фінансових, матеріальних, нематеріальних ресурсів відповідно;
Iman, *Imark*, *Ibus* – інтегральний показник безпеки управління, маркетингу, торгівлі відповідно.

П'ятий етап передбачає визначення інтегрального показника економічної безпеки торговельного підприємства (*Itees*) за формулою:

$$Itees = \sqrt[2]{Ires \cdot Iop} . \quad (5.5)$$

Для практичної апробації запропонованого методичного інструментарію обрано чотири добувних підприємства Криворізького басейну. Ці промислові підприємства однакові за організаційно-правовою формою та формою функціонування; однорідні за видом економічної діяльності – добування залізних руд, відновлення відсортованих відходів, що характеризує вибірку підприємств як репрезентативну та достовірну.

Отже, оцінка економічної безпеки підприємства потребує лінгвістичної інтерпретації, тобто визначення рівня його економічної безпеки.

Для цього існує кілька підходів. Перший підхід для визначення рівня економічної безпеки підприємства – використання універсальної шкали, найпоширенішою з яких є психофізична шкала Харрінгтона²⁷⁷. Згідно з цією шкалою задано стандартні відмітки: «дуже добре» (1,00 – 0,80), «добре» (0,80 – 0,63); «задовільно» (0,63 – 0,37); «погано» (0,37 – 0,20); «дуже погано» (0,20 – 0,00). Виокремлення зазначених п'яти інтервалів може бути прийнятним для дослідження, але лінгвістичне обрамлення доцільно змінити з урахуванням специфіки предмета дослідження.

²⁷⁷ Дмитриев В.В. Определение интегрального показателя состояния природного объекта как сложной системы. *Общество. Среда. Развитие*. 2009. № 4. С. 157.

З огляду на те, що за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України²⁷⁸ передбачено саме п'ять інтервалів, пропонується така шкала оцінювання рівня економічної безпеки торговельних підприємств та введення лінгвістичної змінної L (табл. 5.8).

Таблиця 5.8. Шкала оцінювання рівня економічної безпеки промислових підприємств

Лінгвістична змінна L	Умовні позначення	Діапазон відхилень I
Високий	B	$I \geq 0,81$
Нормальний	H	$0,61 \leq I \leq 0,80$
Середній	C	$0,41 \leq I \leq 0,60$
Низький	N	$0,21 \leq I \leq 0,40$
Критичний	K	$I \leq 0,20$

Джерело: складено авторами.

Ці пропозиції є підґрунтям для розробки стратегії діяльності підприємств. Авторська модель оцінювання економічної безпеки підприємства є уніфікованою, об'єктивною та комплексною. Вона дозволяє ґрунтовно, з урахуванням складності ієрархічної системи економічної безпеки, здійснювати об'єктивні розрахунки та пропонувати ефективні управлінські рішення задля забезпечення економічної безпеки підприємства.

Важливість постійного дотримання економічної безпеки зумовлюється об'єктивно наявним для кожного суб'єкта господарювання завданням забезпечення стабільності функціонування та досягнення головних цілей власної діяльності²⁷⁹. Саме для дотримання економічної безпеки підприємства необхідне об'єктивне та своєчасне її оцінювання. Таким чином, ефективне управління підприємством визначається обґрунтованою оцінкою його економічної безпеки.

²⁷⁸ Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02 березня 2007 р. № 60. URL: http://www.uazakon.com/documents/date_6s/pg_gewqwi/index.htm

²⁷⁹ Малащенко В. Економічна безпека підприємства як чинник ефективного корпоративного управління. *Вісник Нац. акад. держ. управління*. 2011. № 3. С. 283–291.

Сучасний розвиток підприємництва щільно пов'язаний з наявністю високого рівня його економічної безпеки, оскільки лише в таких умовах можливе ефективне стратегічне планування діяльності, результативне управління та контроль за здійсненням усіх, як внутрішніх, так і зовнішніх, господарських процесів, а також побудова плідних відносин з іншими суб'єктами економічної системи²⁸⁰. Тому оцінювання економічної безпеки підприємства дає можливість виявити фактори її забезпечення, що, у свою чергу, характеризує управління підприємством як ефективне.

Результати оцінювання економічної безпеки добувних промислових підприємств Кривбасу, визначення її рівня є підґрунтям для розробки сукупності стратегічних та оперативних заходів щодо підвищення рівня забезпечення їхньої економічної безпеки.

Практичне застосування запропонованої методики дозволяє суб'єктам управління отримати достовірну оцінку рівня економічної безпеки підприємства, впливати на її локальні складові, що, у свою чергу, є підґрунтям для її забезпечення.

Системний підхід до оцінювання економічної безпеки підприємства дає змогу об'єктивно досліджувати широке коло елементів підприємства та визначати як його стан, так і напрям розвитку. За умови існування великої кількості різних підходів до оцінювання економічної безпеки підприємства вони мають певні недоліки, що не дозволяє приймати ефективні управлінські рішення. За допомогою запропонованого системного підходу є можливість вирішувати завдання комплексності дослідження, тобто охопити всі аспекти діяльності підприємства та всебічно вивчити причини залежностей в економіці підприємства.

Завдяки системному підходу щодо оцінювання економічної безпеки підприємства формується зміст процесу забезпечення цієї безпеки, що розуміється не як боротьба з явищами, визначеними як загрози, а як здатність підприємства існувати за будь-яких умов та діяти згідно зі своєю економічною стратегією під час досягнення максимально можливих фінансових результатів за умов ефективного використання ресурсів.

²⁸⁰ Халина В.Ю. Методичний підхід щодо оцінки рівня економічної безпеки підприємства. *Економічна безпека і підприємництво*. 2014. № 1 (53). С. 75.

За цим підходом передбачено використання п'яти груп показників, котрі характеризують: обсяг, структуру, динаміку, співвідношення та ефективність, що уможливає здійснення кількісної оцінки економічної безпеки підприємства. Це є комплексним всеосяжним підґрунтям для розробки стратегії господарської діяльності підприємства та ефективного управління ним.

Економічна безпека є невід'ємною ланкою стратегічного управління підприємством та залежить від цілей господарювання, засобів і можливостей їх досягнення, умов господарювання та конкурентного середовища тощо.

Виходячи із сутності поняття «економічна безпека підприємства» та відповідних суджень²⁸¹, сформульовано: концепція безпеки – єдина та комплексна, яку можна передати тріадою: «захист – стабільність – розвиток». За кожною з ланок тріади визначено критерії: безперервність операційної діяльності підприємства при зупинці темпів змін її обсягів та ефективності, що постійно знижуються; утримання незмінного рівня обсягів діяльності й ефективності; зростання темпів обсягів та ефективності діяльності підприємства.

Ураховуючи викладене вище, пропонуємо комплексний підхід до формування стратегії управління економічною безпекою підприємства. Такий підхід розкриває функціональність системи економічної безпеки підприємств, що розроблена Л. Фроловою²⁸², дозволяє враховувати всю багатопредметність змісту поняття «економічна безпека підприємства», комплексно та послідовно підійти до процесу її забезпечення. Цей підхід відрізняється від інших тим, що в ньому враховані як стан, так і напрям розвитку підприємства, яке досліджується. Запропоновані типи стратегій економічної безпеки підприємства логічно, послідовно та повною мірою відповідають її концептуальним положенням, працюють на досягнення її цілей.

Визначення того чи іншого типу стратегії управління економічною безпекою підприємств промисловості ґрунтується на

²⁸¹ Роженко О.В. Стратегії економічної безпеки підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2015. № 51. С. 51–55.

²⁸² Фролова Л.В., Роженко О.В. Концептуальні положення забезпечення економічної безпеки підприємства. *Культура народів Причорномор'я*. Екон. науки. 2013. № 257. С. 201–204.

взаємозв'язку існуючого (фактичного) рівня економічної безпеки підприємства (приймає значення від 0 до 1, має градацію на п'ять інтервалів) і темпів його змін у період, який досліджується (тобто зміна лінгвістичного значення інтегрального показника економічної безпеки, яка має три напрями: зниження, стабільність і зростання). Таким чином, сформовано стратегічне поле 3 x 5, яке дає можливість більш детально розробити та описати стратегію управління економічною безпекою підприємства задля її забезпечення відповідно до змістовної сутності типів стратегій.

Вказане стратегічне поле розбито на чотири зони:

1) *зона А – виживання*, характеризується критичним, низьким та середнім рівнем економічної безпеки підприємства, що має негативну динаміку;

2) *зона В – існування*, що розташовується у квадрантах нормального та високого рівнів, які зменшуються, та критичного, низького, середнього рівнів, що зберігають відносну стабільність;

3) *зона С – обмеженого зростання* – це зона критичного, низького, середнього рівнів, але з тенденцією до зростання;

4) *зона D – зростання*, що реалізується через нормальний та високий рівні інтегрального показника економічної безпеки підприємства, які є відносно стабільними або зростають.

При виборі того чи іншого типу стратегії економічної безпеки підприємств промисловості необхідно враховувати зазначені концептуальні аспекти питомої категорії, завдяки яким систематизуються елементи економічної безпеки підприємства, а механізм її забезпечення стає дієвим. Комплексний підхід до формування стратегії економічної безпеки пов'язаний із реалізацією необхідності формування нової політики управління підприємством.

Одним із проміжних етапів стратегічного планування є розроблення стратегічних альтернатив, набір яких подається на *рис. 5.6 (с. 332)*.

На основі запропонованого стратегічного набору управління економічною безпекою підприємства при сполученні значення інтегрального показника економічної безпеки торговельного підприємства та його динаміки сформована матриця вибору стратегій управління економічною безпекою підприємства. Цей набір

стратегічних альтернатив дозволяє оцінити поточний стан ефективності управління економічною безпекою підприємства та визначити необхідний напрям руху підприємства у стратегічному полі, відтак досягти поступового забезпечення економічної безпеки промислових підприємств (рис. 5.7).

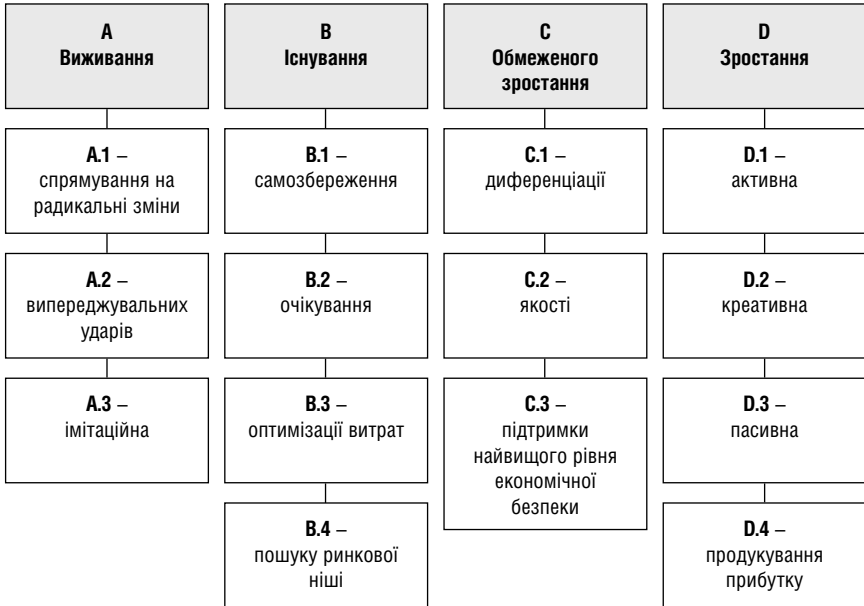

Рис. 5.6. Набір стратегічних альтернатив управління промисловим підприємством на основі забезпечення його економічної безпеки

Джерело: розроблено авторами.

Запропонована методика дозволяє визначити альтернативний напрям руху підприємства у стратегічному полі. Стратегічна траєкторія подальшого руху підприємства набуває Г-подібної форми, при цьому рух відбувається виключно у такій послідовності: спочатку – по осі Y вгору, потім – по осі X праворуч. Рух в іншому напрямку не приведе до досягнення найвищих результатів.

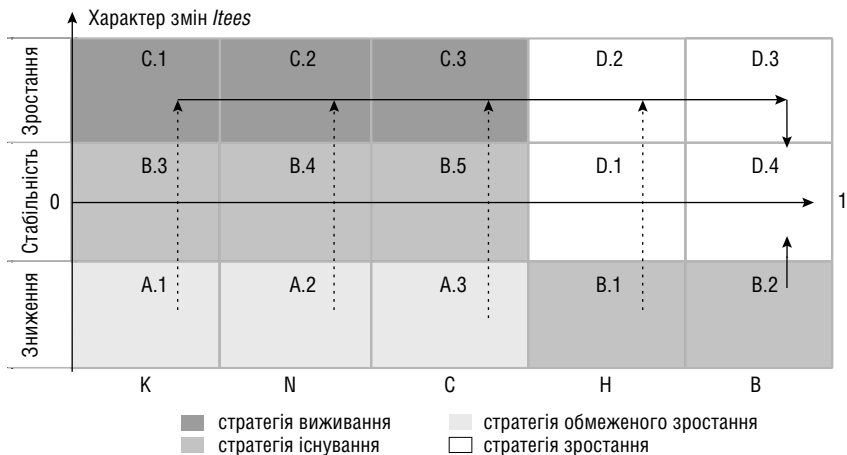

Рис. 5.7. Матриця вибору стратегій управління промисловим підприємством на основі забезпечення його економічної безпеки

Джерело: розроблено авторами.

Матриця вибору стратегій управління економічною безпекою промислового підприємства, в розрізі кожної із чотирьох зон та за кожним квадрантом, характеризується відповідною стратегічною альтернативою. Перша зона – найбільш проблемна, для неї характерні три стратегічні альтернативи: стратегія спрямування на радикальні зміни, стратегія випереджувального удару та імітаційна стратегія. Для другої зони характерні стратегії: самозбереження, очікування, оптимізації витрат, пошуку ринкової ніші, цінового лідерства. Третя зона – з найнижчими оцінками рівнів економічної безпеки підприємства, але такими, що одночасно зростають, якій властиві стратегії: диференціації, якості, підтримки найбільш можливого рівня економічної безпеки. Четверта зона розкривається через такі альтернативні стратегії: активна, креативна, пасивна та продукування прибутку, характеристика яких наведена в табл. 5.9 (с. 334–335).

Матриця вибору стратегій управління економічною безпекою підприємства має певні переваги, тому що в її основу закладено

покрокове зміцнення економічної безпеки підприємства шляхом поступового переходу з одного квадранта в інший. Ця методика за умови безперервного використання дає можливість регулярно поліпшувати стан економічної безпеки підприємства при дотриманні всіх визначених параметрів.

Таблиця 5.9. Характеристика стратегічних альтернатив управління економічною безпекою підприємств промисловості

Квадрант	Характеристика	Рекомендації
A.1	Послідовна зміна політики управління підприємством взагалі	Збирання відомостей про можливих партнерів і конкурентів
A.2	Захист існуючих позицій на ринку, закріплення позитивного іміджу підприємства у споживачів	Повніше використання виробничих потужностей, вигідного географічного положення, підвищення динаміки функціонування
A.3	Копіювання способів і методів господарювання конкурентів	Виявлення успіху та невдачі конкурентів, опанування цієї стратегії за наявних ресурсів
B.1	Прагнення зберегти себе як ціле; спрямування на зниження впливу життєвих циклів на стан і життєвий цикл підприємства	Економія та раціональне використання ресурсів; розширення сфери діяльності; збереження організаційної стійкості
B.2	Спостереження за середовищем господарювання, збирання інформації, визначення перспектив	Оцінка власних можливостей, нарощування прибутковості та економічного потенціалу
B.3	Виявлення витрат із найнижчою віддачею	Контроль за витратами в розрізі окремих статей
B.4	Пошук вертикальної та горизонтальної ринкової ніші	Збільшення частки ринку підприємства
B.5	Встановлення ціни на нові вироби відповідно до рівня цін провідних компаній на ринку та в регіоні	Встановлення цін за аналогією із цінами провідних компаній галузі та регіону
C.1	Удосконалення асортиментної політики підприємства без зміни виробничих потужностей	Проведення детального аналізу «ціна – якість», виключення з асортименту позицій, які не працюють на віддачу
C.2	Нарощування характеристик якості продукції, виконання замовлення, взаємодії	Досягнення позиції лідера за рахунок профілів якості

Продовження табл. 5.9

Квадрант	Характеристика	Рекомендації
<i>C.3</i>	Встановлення орієнтирів діяльності підприємства «від досягнутого» з урахуванням змін	Показники діяльності не достатньо високі, але необхідності в змінах немає
<i>D.1</i>	Постановка мети отримати прибутковість, що перевищуватиме середню	Формування системи моніторингу для постійного визначення можливостей
<i>D.2</i>	Виконання функції смислової складової, можливість робити унікальними звичайні об'єкти управління	Узгодженість усіх елементів системи економічної безпеки підприємства
<i>D.3</i>	Передбачення ефективності ринку	Відсутність необхідності в розробці заходів
<i>D.4</i>	Повноцінна та гармонійна робота системи економічної безпеки підприємства	Підтримка стратегії управління економічною безпекою підприємства, яка існує

Джерело: складено авторами ²⁸³.

Отже, запропоновані інструменти стратегічного управління економічною безпекою промислових підприємств формуються з урахуванням концептуальних засад управління цією безпекою та надають можливості підприємствам розвиватися в правильному напрямі та постійно зміцнювати свою конкурентоспроможність в умовах технологічного розвитку.

²⁸³ Згідно з умовними позначеннями на *рис. 5.7*.

5.5. КОМПЛЕКС ЕКОНОМІЧНИХ, ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ТА ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВАЛЮТНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

Найважливішою складовою частиною механізму забезпечення банківської безпеки України на міжнародному рівні є відповідний рівень валютної безпеки, потрібний для підтримки стабільності національної грошової одиниці. Як відомо, в умовах розширення ринкових відносин значення валютної складової фінансової безпеки України суттєво посилюється, збільшуються масштаби та обсяги валютних операцій, зростає кількість суб'єктів валютних відносин. Відтак стійкість національної валюти та її конвертованість – одна з ключових концептуальних засад розробки системи державного управління фінансовою складовою економічної безпеки економіки України.

Проте в цій дуже важливій для реалізації ключових пріоритетів інституційного забезпечення грошово-кредитної політики України сфері спостерігається безсистемність. До неї призводять не тільки недосконалість українського валютного законодавства, а й фактична відсутність до недавнього часу національної валюти (в істинному розумінні цієї економічної категорії), належного обсягу або складу валютних резервів, нормального валютного паритету, умови введення конвертованості національної валюти, продуманої валютної політики країни, дієвого валютного контролю та обґрунтованого курсу національної грошової одиниці.

Тому тільки деяким умовам формування відповідного рівня валютної безпеки, який потрібен для підтримки стабільності національної грошової одиниці, присвячені роботи вітчизняних науковців

та експертів, зокрема О. Барановського²⁸⁴, Д. Беляєва²⁸⁵, С. Боринця²⁸⁶, Л. Фролової, А. Кулінської²⁸⁷, В. Мунтяна²⁸⁸, В. Пилипчука²⁸⁹, В. Плескач, А. Кулик²⁹⁰, Ю. Сколотяного, О. Дубинського²⁹¹, Є. Степанюка²⁹², А. Сухорукова, С. Пиріжкової²⁹³ та ін.

Однак визначено, що забезпечення валютної безпеки країни залежить від: формулювання концептуального підходу до визначення змісту поняття «валютна безпека»; виявлення джерел загроз валютній складовій фінансової безпеки національної економіки; аналізу використання порогових значень показників-індикаторів, які конкретизують стан валютного забезпечення та, як результат, розроблення механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин у країні, бо однією з умов успішної реалізації системи державного управління фінансовою складовою економічної безпеки національної економіки України є стабільність і конвертованість валюти.

Як свідчать дослідження, результативність взаємодії складових механізму забезпечення валютної безпеки країни перебуває під впливом таких обов'язкових умов, як-от: забезпечення стабільності національної грошової одиниці, що зміцнює інтеграцію держави до світової економічної системи та захищає її від потрясінь на міжнародних валютних ринках; формування гнучкого режиму курсоутворення, завдяки якому могли бути створені оптимальні умови

²⁸⁴ Барановський О.І. Стійкість банківської системи. *Фінанси України*. 2007. № 9 (142). С. 75–87.

²⁸⁵ Беляєв Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 5 (83). С. 139–145.

²⁸⁶ Боринець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини. Київ, 1999. 305 с.

²⁸⁷ Фролова Л.В., Кулінська А.В. Особливості формування механізму забезпечення розвитку економічної безпеки банківської системи України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 4 (26). С. 13–20.

²⁸⁸ Мунтян В. Економічна безпека України. Київ, 1999. 464 с.

²⁸⁹ Пилипчук В.М. Ключові проблеми економічного розвитку України. *Економічний часопис – XXI*. 2010. № 3–4. С. 34–39.

²⁹⁰ Плескач В.Л., Кулик А.В. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку. *Фінанси України*. 2009. № 10 (167). С. 27–35.

²⁹¹ Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризисні стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції. *Дзеркало тижня. Україна*. 2010. № 9 (789). С. 3–5.

²⁹² Степанюк Є. Фінансові дисбаланси на світових ринках і антикризова політика банків країн. *Банківська справа*. 2008. № 6. С. 66–80.

²⁹³ Сухоруков А.І. Сучасні проблеми фінансової безпеки. Київ, 2005. 140 с.

для вітчизняного експорту та масштабного припливу в країну інвестицій; ступінь забезпеченості економіки країни валютними коштами, достатніми для збереження позитивного сальдо платіжного балансу; виконання міжнародних зобов'язань і накопичення обсягу золотовалютних резервів²⁹⁴.

Таким чином, ураховуючи перелік обов'язкових умов розробки механізму забезпечення валютної безпеки України, проаналізовано економічні категорії, які, на нашу думку, можуть сформувати відповідний рівень валютної безпеки економічних відносин, що потрібний для підвищення доходності суб'єктів реального сектору в контексті державного управління фінансовою безпекою національної економіки України.

Отже, ключовим складником механізму забезпечення валютної безпеки України є валютне регулювання, яке спрямоване насамперед на організацію міжнародних розрахунків і визначення порядку здійснення операцій з іноземною валютою та валютними цінностями. Основним документом, котрий регламентує валютну сферу економіки, є Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 21 січня 1993 р. № 15-93 (у редакції станом на 27.09.2014 р.)²⁹⁵, що встановлює режим здійснення валютних операцій, визначає загальні принципи валютного регулювання, повноваження органів державної влади або фінансових установ щодо регулювання валютних операцій, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин, порядок здійснення контролю і відповідальність за порушення законодавства.

Окрім того, фахівці з валютних операцій²⁹⁶ зазначають, що в основі валютного законодавства України є принцип обмеження використання іноземної валюти в господарському обігу або в гро-

²⁹⁴ Кулінська А.В. Оптимальні умови формування складових валютної безпеки національної економіки. *Наук. вісник Одеського нац. екон. ун-ту*. 2016. № 3 (235). С. 86–96.

²⁹⁵ Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 21 січня 1993 р. № 15-93. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15-93> (дата звернення: 10.04.2017).

²⁹⁶ Бореинець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини. Київ, 1999. 305 с.; Фролова А.В., Кулінська А.В. Особливості формування механізму забезпечення розвитку економічної безпеки банківської системи України; Степанюк Є. Фінансові дисбаланси на світових ринках і антикризова політика банків країн.

шових зобов'язаннях, котрі підлягають оплаті тільки в гривнях. Оплата грошових зобов'язань в іноземній валюті дозволяється у встановлених національним законодавством випадках. Так, розрахунки між резидентами або нерезидентами в межах торговельного обороту здійснюються в іноземній валюті через уповноважені установи – банківські структури, які отримали генеральну ліцензію Національного банку України на здійснення валютних операцій, відповідають спеціальним вимогам загального характеру та вимогам, котрі стосуються конкретних напрямів вказаних валютних операцій.

На думку Ю. Сколотяного та О. Дубинського²⁹⁷, специфікою України є те, що іноземна валюта циркулює всередині держави паралельно із національною, що не характерно для країн із сучасною економікою. Українська гривня на власній території вступає в конкуренцію із набагато сильнішою та ліквідною валютою – американським доларом, а в останні роки – з євро. Щоб за таких умов національна валюта могла утримувати позиції та повноцінно виконувати функції грошей, зокрема слугувати засобом накопичення, рівень валютної безпеки економіки повинен бути стабільним та передбачуваним. З цією метою потрібно розробити підхід щодо створення організаційної структури моніторингу складників фінансової безпеки національної економіки як концептуальної основи системи державного управління фінансовою складовою економічної безпеки економіки України.

Не може не позначатися на формуванні рівня валютної безпеки України й інша складова механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин – валютна політика, що об'єднує економічні, організаційні та правові заходи у сфері валютних відносин, які пов'язані з використанням національної валюти у світовому господарстві при обміні результатами праці національних економік, а також використанням іноземної валюти на території України з метою реалізації стратегічних завдань економічного розвитку²⁹⁸.

²⁹⁷ Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризіві стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції.

²⁹⁸ Куліньська А.В. Оптимальні умови формування складових валютної безпеки національної економіки.

Щоб зрозуміти, які умови потрібні для розроблення ефективного механізму функціонування внутрішнього валютного ринку, недопущення недобросовісної конкуренції, гарантування захисту валютних інтересів на зовнішніх ринках та забезпечення фінансової і макроекономічної стабільності як основи формування оптимального рівня валютної безпеки України, досліджено та виявлено особливості реалізації заходів, котрі визначають спрямованість регулятивного впливу держави у валютній політиці економічних відносин (рис. 5.8).

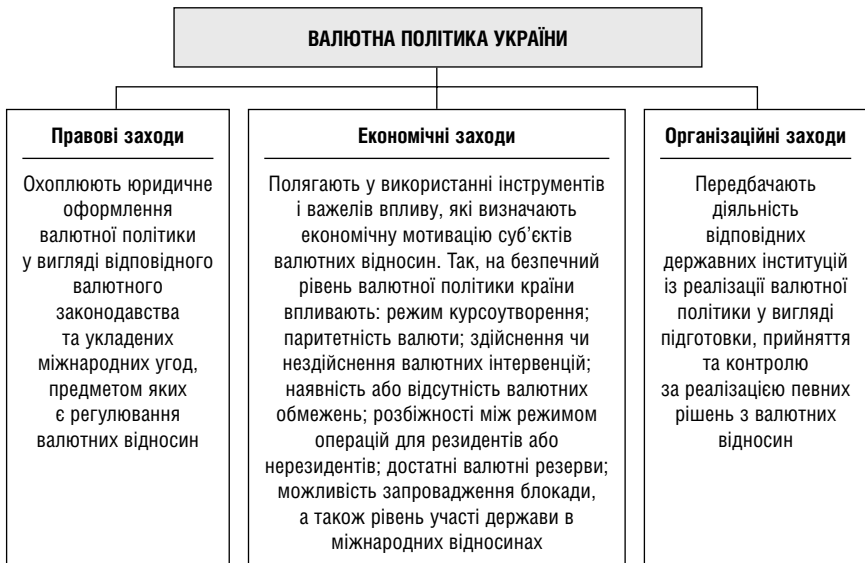

Рис. 5.8. Комплекс заходів у сфері валютних відносин, що вживаються державою на національному та міжнародному рівнях

Джерело: складено за ²⁹⁹.

²⁹⁹ Беляев Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів. *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 5 (83). С. 139–145 ; Сколотяний Ю. Валютна істерія: відповідальний. *Дзеркало тижня. Україна*. 2008. № 46 (725). С. 7–11 ; Сколотяний Ю., Дубинський О. Анти-кризові стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції ; Шевченко О.Ю. Інтеграція валютної системи як спосіб підтримання національної фінансової безпеки. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2010. № 1 (104). С. 13–17.

Але увага до комплексу економічних, організаційних та правових заходів у сфері валютних відносин зумовлена тим, що від його реалізації насамперед залежить успішне вирішення стратегічних (зростання валового внутрішнього продукту держави, рівня зайнятості, стабілізація цін), тактичних (вплив на такі монетарні індикатори, як маса грошей в обороті або рівень відсоткової ставки), специфічних (забезпечення збалансованості платіжного балансу та стабільних джерел надходження іноземної валюти на національний ринок, високого рівня конвертованості та стабільності курсу національної грошової одиниці) цілей валютної політики, які істотно впливають на забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні.

Крім того, на умови формування оптимального рівня валютної безпеки держави впливає ще одна складова механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин – це валютна система як організаційно-правова форма реалізації валютних відносин у межах економічного простору, внутрішня єдність якої залежить від ефективної взаємодії її компонентів.

Під час дослідження особливостей елементів валютної системи як основи механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин в країні визначено, що вплив цієї системи на формування відповідного рівня валютної безпеки залежить від результативності використання комплексу таких інструментів, як курсова та облікова політика Національного банку України, девізної політика, регулювання сальдо платіжного балансу країни, формування золотовалютних резервів (*рис. 5.9, с. 342*).

Доведено, що курсова політика засереджується на цілеспрямованому проведенні комплексу заходів задля корекції валютного курсу національної грошової одиниці. Якщо необхідно знизити обмінний курс валюти, то Національний банк України здійснює політику девальвації, що, як стверджує С. Боринець, сприяє підвищенню конкурентоспроможності національного виробництва в умовах інноваційного розвитку, посиленню торговельних позицій України на світовому ринку та стимулюванню експорту.

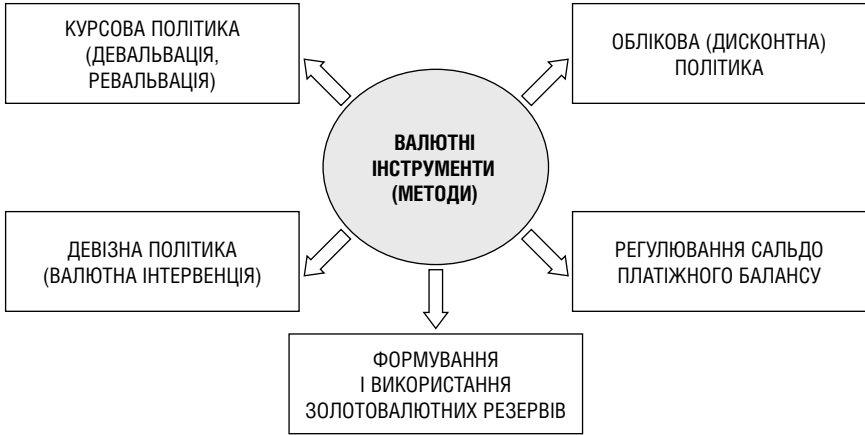

Рис. 5.9. Комплекс інструментів впливу на формування відповідного рівня валютної безпеки національної економіки

Джерело: складено за ³⁰⁰.

Утім Ю. Сколотяний ³⁰¹ зазначає, що політика девальвації негативно впливає на позиції імпортерів, бо їм доводиться купувати іноземну валюту за вищим курсом, що може спровокувати зростання цін на імпортні товари, і втрати імпортерів повністю перекриють вигреш експортерів за рахунок інфляційного зростання цін. Тому послаблення національної валюти є вигідним для українських експортоорієнтованих суб'єктів господарювання у таких секторах економіки, як металургія, машинобудування, хімічна промисловість і сільське господарство. Крім того, експортна виручка забезпечує підприємства твердою валютою, в якій вони мають потребу для обслуговування своїх зовнішніх зобов'язань, знижуючи схильність до кредитних ризиків.

³⁰⁰ Барановський О.І. Стійкість банківської системи. *Фінанси України*. 2007. № 9 (142). С. 75–87; Беляєв Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів; Пилипчук В.М. Ключові проблеми економічного розвитку України.

³⁰¹ Сколотяний Ю. Валютна істерія: відповідальний.

Так, на думку експертів³⁰², багато українських сталеливарних підприємств укладають угоди про постачання залізної руди та коксу, фіксуючи ціни в доларах, тому навряд чи отримають суттєві переваги від девальвації гривні. Однак вітчизняні виробники залізної руди, вугілля або коксу, витрати яких виражені в гривні, а продукцію продають за цінами, прив'язаними до долара, отримають переваги від зниження курсу національної валюти.

Щодо машинобудування, то виробники залізничних вагонів, авіадвигунів, нафтогазового устаткування експортують свою продукцію в США. У зв'язку із цим багатьом із цих компаній доводиться імпортувати значну долю виробничих ресурсів, і вплив девальвації гривні на їхню діяльність буде обмеженим.

Інша ситуація склалася в хімічній промисловості України. Незважаючи на те, що хімічні компанії отримують більшу частину прибутку за рахунок експортних контрактів, їм доводиться імпортувати значну частину виробничих ресурсів, що, звичайно, веде до збільшення витрат, тому сумарна дія курсових змін на підприємства цієї галузі буде незначною. Отже, імпортери страждають від зниження курсу гривні, а експортери, виробничі витрати яких виражені в національній валюті, виграють у цій ситуації.

Також Україна є найбільшим експортером сільськогосподарської продукції, і внутрішні ціни на агропродукцію часто прив'язані до курсу долара. У зв'язку з цим девальвація гривні забезпечує певні переваги аграрним підприємствам. Наприклад, виробники соняшникової олії несуть велику частину витрат у гривні та можуть повернути на свою користь зміну валютного курсу. Що стосується інших виробників цього сектору національного господарства, то навіть незначна частка експорту може зіграти позитивну роль, забезпечивши їх іноземною валютою для погашення зовнішніх зобов'язань³⁰³.

³⁰² Колосова В.П. Реформа розміру квот країн – членів Міжнародного валютного фонду. *Фінанси України*. 2010. № 4. С. 103–108; Мелих О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави. *Вісник Національного банку України*. 2008. № 8. С. 50–56; Нікітіна М.Г. Чорноморський вектор гео економічної стратегії України в контексті розвитку глобальної регіоналізації: дис. ... д-ра. екон. наук: спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини». Донецьк, 2012. 592 с.

³⁰³ Науменкова С.В. Валютне регулювання. Київ, 2013. 155 с.

Втім, якщо необхідно підвищити обмінний курс національної валюти, то Національний банк України впроваджує політику ревальвації, яка стимулює розвиток імпорту товарів, оскільки імпортери для своїх платежів за кордоном купують іноземну валюту за нижчим курсом. Крім того, існує ймовірність, що пропозиція на товарних ринках збільшиться, а це позитивно впливатиме на стабільність цін і скорочення виробничих витрат на підприємствах з великим обсягом споживання імпортованих енергії, сировини, комплектуючих. Але за політики ревальвації експортери зазнаватимуть втрат, і компанії, котрі не є великими «споживачами імпорту», можуть послабити свої конкурентні позиції на світовому ринку.

За останні роки навколо можливого зміцнення курсу національної валюти точиться чимало розмов та суперечок. Одні фахівці з валютних операцій³⁰⁴ вважають, що для ревальвації гривні існують об'єктивні умови, зокрема наводяться аргументи про суттєве послаблення долара на фінансовій арені світу та надлишкову пропозицію цієї іноземної валюти на національному валютному ринку. Інші³⁰⁵, навпаки, переконані, що поспішати з процесом зміцнення національної валюти не потрібно, бо це може зашкодити національному виробнику, а, отже, вітчизняній економіці.

Стає очевидним, що у випадку зміцнення національної валюти серйозних втрат зазнають національні експортери. А зважаючи на той аспект, що рахунок іде на мільйони гривень, неважко зрозуміти, що й втрати будуть суттєвішими. Водночас у разі ревальвації національної валюти вітчизняні товари стануть менш конкурентоспроможними на міжнародних ринках завдяки зростанню цін на них. Але коли конкурентоспроможність переважної частини національної продукції на зовнішніх ринках залишає бажати кращого, то подібний сценарій іще більше ускладнює поточну ситуацію в країні. За таких умов дефіцит торгового балансу, який на сьогодні в Україні й так є негативним, буде надалі зростати.

³⁰⁴ Науменкова С.В. Валютне регулювання ; Шевченко О.Ю. Інтеграція валютної системи як спосіб підтримання національної фінансової безпеки.

³⁰⁵ Боринець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини ; Мунт'ян В. Економічна безпека України ; Плескач В.Л. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку.

За даними Державної служби статистики України³⁰⁶, негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і зони проведення антитерористичної операції) за січень–червень 2016 р. становило 731 млн дол. США проти негативного сальдо в 254,9 млн дол. США за аналогічний період 2015 р. При цьому за січень–червень 2016 р. експорт товарів становив 4 млрд 722 млн дол. США, а імпорт – 5 млрд 453 млн дол. США. Порівняно із січнем–червнем 2015 р. як в експорті, так і в імпорті відбулося скорочення поставок на 21,3 та 12,8% відповідно (на 1 млрд 274,6 млн дол. США та 798,5 млн дол. США відповідно).

Коефіцієнт покриття експортом імпорту становив 0,87 (січень–червень 2015 р. – 0,96). Зовнішньоторговельні операції проводилися з партнерами із 194 країн світу. Обсяг експорту товарів у країни Європейського Союзу становив 2 млрд 97,6 млн дол. США, або 44,4% від загального обсягу експорту, та зменшився порівняно із січнем–червнем 2015 р. на 2,1%. Імпорт продукції із держав Європейського Союзу становив 2 млрд 454 млн дол. США, чи 45% від загального обсягу, та зменшився проти січня–червня 2015 р. на 1,9%³⁰⁷.

Зрозуміло, це обов'язково негативно позначиться на макроекономічних показниках країни. Доведено, що збільшення обмінного курсу національної валюти допомагає боротися зі зниженням інфляційного потенціалу економіки. В умовах інтенсивної інфляції останніх років, котра не в останню чергу спричинена надмірною пропозицією іноземної валюти на ринку, ревальвація здатна трохи пригальмувати інфляційні процеси. Інтенсивне надходження іноземної валюти в країну, зокрема завдяки грошовим переказам трудових мігрантів, вимагає від Уряду України емітувати національну валюту в розмірах, які б дали змогу забезпечити відносну рівновагу між національною та іноземною валютою, котру за неї можна придбати.

Отже, стає зрозумілим, що емісія національної валюти зумовлена не так зростанням виробничих потужностей і кількістю випущеної продукції, як надмірним засиллям вітчизняного ринку

³⁰⁶ Державна служба статистики України: сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

³⁰⁷ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: сайт. URL: <http://www.me.gov.ua>

іноземною валютою. А це – одна з основних причин розвитку інфляційних процесів, які останнім часом панують у державі.

Аналіз даних Державної служби статистики України³⁰⁸ свідчить, що інфляція в 2017 р. може вдвічі перевищити прогнозовані урядом 12% і становитиме 20–25%. Крім того, деякі експерти³⁰⁹ зазначають, що при рівні інфляції в 2016 р., який порівняно з 2015 р. зріс на 24,9% і становив 45%, ціни на товари зросли нерівномірно, насамперед це стосується товарів повсякденного попиту, наприклад, продуктів харчування. У цій групі товарів протягом 2016 р. інфляція сягнула 50–70%³¹⁰. Зауважимо, що в цьому ж році інфляція досягла максимального за останні 20 років значення. Експерти з валютних операцій пов'язують це із стрімким падінням купівельної спроможності (рис. 5.10).

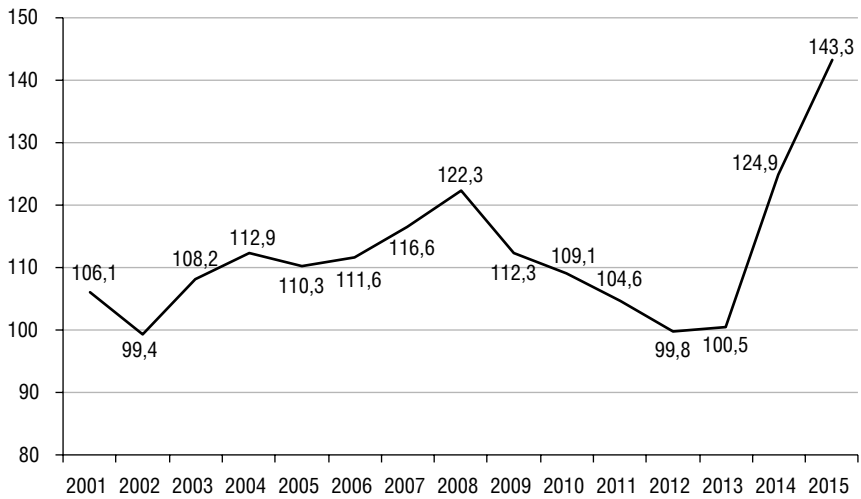

Рис. 5.10. Динаміка індексів споживчих цін на товари та послуги у 2001–2015 рр., %

Джерело: складено на основі розрахунків автора за³¹¹.

³⁰⁸ Державна служба статистики України: сайт. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua>

³⁰⁹ Кулінська А.В. Оптимальні умови формування складових валютної безпеки національної економіки.

³¹⁰ Державна служба статистики України: сайт. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua>

³¹¹ Там само.

Під час формування оптимального рівня валютної безпеки економіки країни як основи стабільності національної валюти слід акцентувати увагу на тому, що в різних країнах підхід до формування валютно-курсової динаміки залишався вираженим або був спрямований на поступове підвищення гнучкості валютного режиму. Зокрема, найбільші держави-лідери не допускали різких курсових коливань при акумуляції резервів, а їх надмірне наповнення не ставало приводом до адміністрування режимів.

На нашу думку, якби йшлося про послідовне, проте поступове зниження активності Національного банку України на внутрішньому валютному ринку та збільшення гнучкості валютно-курсової динаміки, напевно, оцінка його дій була би абсолютно іншою. Однак Національний банк України зайняв вичікувальну позицію, що підсилило невизначеність та поширення панічних настроїв, які підштовхували до здачі іноземної валюти за заниженим курсом.

Таким чином, ураховуючи сумніви щодо можливостей Національного банку України із забезпечення фінансової стабільності і прогнозованості валютно-курсової динаміки, а також зменшення інфляційного потенціалу, у процесі дослідження руйнівних наслідків інфляційної політики та динаміки її процесів розроблено заходи зі зменшення інфляційного потенціалу економіки як однієї з умов інституційного забезпечення грошово-кредитної політики України на сучасному етапі реформ (*рис. 5.11, с. 348*).

Щодо облікової (дисконтної) політики Національного банку України як одного з інструментів реалізації національної валютної системи, що є основою механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин, то її значення для формування відповідного рівня безпеки країни полягає в цілеспрямованому підвищенні та зниженні облікової ставки центрального банку і відповідній зміні ставок депозитного та позичкового відсотків.

Доведено, якщо відсоткові ставки збільшуються, то зменшується грошова маса, що перебуває в обігу, знижується вплив вільних капіталів за кордон, зростає приплив іноземної валюти із-за кордону. Усе це сприяє зростанню курсу національної валюти та зміцненню її позицій на валютному ринку. При зниженні облікової ставки

Національного банку України весь процес впливу на валютний ринок відбувається у зворотному напрямі.

Рис. 5.11. Система заходів щодо зменшення інфляційного потенціалу національної економіки України

Джерело: складено за ³¹².

На думку М. Єрмошенка ³¹³, за рахунок облікової ставки Національний банк України встановлює для суб'єктів господарювання орієнтир щодо вартості залучених та розміщених коштів на відповідний період, це і є відсотковою ставкою, котра залежить від процесів, що відбуваються в макроекономічній, бюджетній сферах національної економіки та на грошово-кредитному ринку, динаміку якої за 2001–2015 рр. наведено на *рис. 5.12*.

³¹² Белінська Я. Можливості і наслідки валютно-фінансової лібералізації в країні. *Вісник Національного банку України*. 2006. № 1. С. 28–34; Мелих О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави; Нікітіна М.Г. Чорноморський вектор гео економічної стратегії України в контексті розвитку глобальної регіоналізації.

³¹³ Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. Київ, 2001. 310 с.

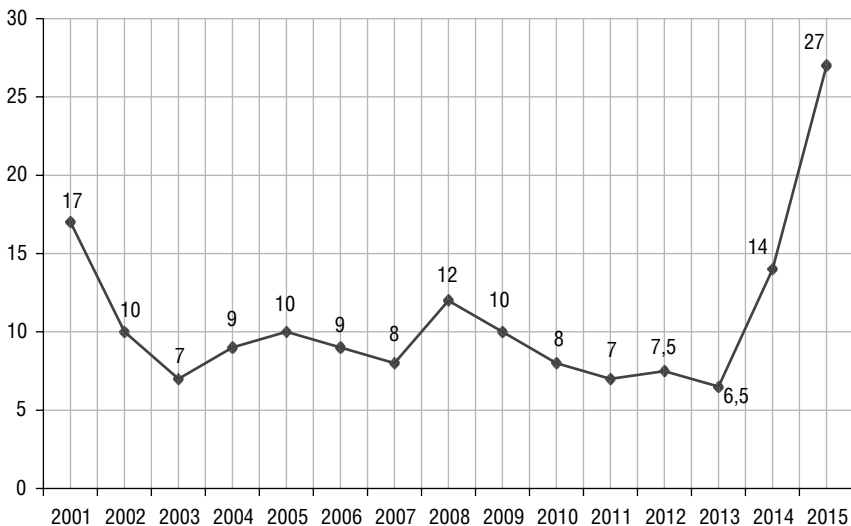

Рис. 5.12. Динаміка облікової ставки Національного банку України в 2001–2015 рр., %

Джерело: складено за ³¹⁴.

На основі аналізу думки експертів ³¹⁵ щодо впливу облікової ставки Національного банку України на забезпечення валютної безпеки, що є елементом механізму забезпечення банківської безпеки в контексті державного управління фінансовою безпекою національної економіки країни, визначено, що результативність облікової політики залежить від ефективності її застосування у випадках, коли цього потребує поточна ситуація.

Одним із наслідків впливу облікової політики на формування оптимального рівня безпеки валютної сфери національної економіки є відповідна зміна ставки депозитного відсотка, що

³¹⁴ Державна служба статистики України: сайт. URL:<http://www.ukrstat.gov.ua>

³¹⁵ Фролова А.В., Кулінська А.В. Особливості формування механізму забезпечення розвитку економічної безпеки банківської системи України; Плескач В.Л., Кулик А.В. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку; Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризові стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції.

компенсує ризик, який мають вкладники за зберігання грошових коштів, цінних паперів, інших матеріальних цінностей на рахунках, у депозитаріях або сховищах банківських структур. Утім, як пишуть Ю. Сколотяний та О. Дубинський³¹⁶, депозитна відсоткова політика покликана насамперед забезпечувати вигоду кредиторам від розміщення тимчасово вільних коштів, а також можливість використання позичальниками фінансових ресурсів, які зберігаються в них, для проведення різних операцій за мінімальних операційних витрат.

Для того щоб ставка депозитного відсотка передбачала об'єктивність при встановленні відсотків за всіма видами депозитів та обґрунтованість відповідних відсоткових ставок, бо це підтримує ліквідність клієнта і банківської структури, визначено фактори, які впливають на здійснення депозитних операцій і управління залученими коштами, що враховано під час формування механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин як одне з концептуальних положень розроблення системи державного управління фінансовою складовою економічної безпеки економіки України (рис. 5.13).

Однак за умов посилення кризових явищ у національній економіці важливо враховувати зміну ставки позичкового відсотка на фазах економічного циклу. Як стверджують фахівці з валютних операцій³¹⁷, це впливає з того, що ставка позичкового відсотка залежить від колообігу функціонуючого капіталу в різних сферах національної економіки, а тому закономірності його руху зумовлені циклічними коливаннями виробництва. Скорочення виробництва під час кризових явищ в економіці держави супроводжується гострою нестачею позичкового капіталу і, як підсумок, різким підвищенням норми відсотка. Адже в цей час вкладники, щоб уберегти свої заощадження чи грошові капітали від знецінення, намагаються їх отоварити, що призводить до зменшення вкладів.

³¹⁶ Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризові стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції.

³¹⁷ Барановський О.І. Стійкість банківської системи ; Мунтян В. Економічна безпека України ; Степанюк Є. Фінансові дисбаланси на світових ринках і антикризова політика банків країн.

Рис. 5.13. **Фактори впливу на здійснення депозитних операцій та управління залученими ресурсами**

Джерело: складено за ³¹⁸.

Зокрема, у період застою, коли частина продуктивного капіталу суб'єктів господарювання набуває грошової форми, накопичення позичкового капіталу випереджає накопичення активного капіталу, знижується норма прибутку та позичкового відсотка. Таким чином, для періодів поживлення національного господарства та економічного піднесення характерним є різке зростання попиту на кредитні ресурси при недостатніх обсягах позичкового капіталу, а тому ставка позичкового відсотка підвищується.

Для того щоб зрівноважити коливання ставки позичкового відсотка, які не сприяють розробленню механізму забезпечення

³¹⁸ Боринець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини ; Мелих О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави ; Науменкова С.В. Валютне регулювання ; Положенко Д. Вплив валютного регулювання на розвиток економіки країни. *Фінанси України*. 2010. № 2 (171). С. 65–69.

валютної безпеки економічних відносин як оптимальної умови стабільності національної валюти, вивчено сукупність факторів та виокремлено ключові елементи, які, на нашу думку, безпосередньо впливають на формування відповідного рівня безпеки.

Результати проведеного дослідження дозволили визначити, що, крім зрівноваженого підвищення та зниження ставок депозитного або позичкового відсотків і цілеспрямованої зміни їх базисної основи, тобто облікової ставки Національного банку України, на формування механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин у країні як однієї з концептуальних засад системи державного управління фінансовою складовою економічної безпеки економіки України впливає ще один інструмент валютного регулювання. Це – девізна політика, яка забезпечує відповідний рівень валютної безпеки та формує обмінний курс національної валюти через купівлю-продаж іноземної валюти³¹⁹.

Зазвичай девізна політика проводиться у формі валютних інтервенцій. Щоб зупинити падіння курсу національної валюти і зростання курсу іноземної валюти, Національний банк України повинен збільшити продаж іноземної валюти на ринку, піднявши цим її пропозицію до наявного попиту. І навпаки, щоб зупинити підвищення курсу національної валюти й падіння курсу іноземної, Національний банк України повинен зменшити продаж чи збільшити купівлю останньої. Усе це свідчить про те, що, застосовуючи то один, то інший із цих інструментів, Національний банк України може підтримувати валютний ринок та курс у стані рівноваги, проте, як стверджують В. Плєскач та А. Кулик³²⁰, для цього потрібно мати достатній обсяг валютних резервів.

На думку фахівців з валютних операцій³²¹, валютні інтервенції впливають не тільки на кон'юнктуру валютного ринку та динаміку

³¹⁹ Кулінська А.В. Оптимальні умови формування складових валютної безпеки національної економіки.

³²⁰ Плєскач В.Л., Кулик А.В. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку.

³²¹ Белінська Я. Можливості і наслідки валютно-фінансової лібералізації в країні. *Вісник Національного банку України*. 2006. № 1. С. 28–34 ; Колосова В.П. Реформа розміру квот країн – членів Міжнародного валютного фонду. *Фінанси України*. 2010. № 4. С. 103–108 ; Сколотянний Ю. Валютна істерія: відповідальний ; Шевченко О.Ю. Інтеграція валютної системи як спосіб підтримання національної фінансової безпеки.

валютного курсу, а й на кон'юнктуру ринку грошей чи товарних ринків. Адже продаж іноземної валюти за національну призводить до зменшення маси грошей в обігу та пропозиції грошей, що спричинює скорочення платоспроможного попиту. Тому, на наш погляд, щоб уникнути негативного впливу результатів валютної інтервенції на реальний сектор національної економіки, одночасно з операціями валютної інтервенції необхідно проводити на відкритому ринку операції протилежного спрямування. Тобто у разі продажу на ринку іноземної валюти на таку ж суму на відкритому ринку купують цінні папери, однак при купівлі іноземної валюти продають цінні папери.

Крім того, валютні інтервенції можуть проводитись і з метою стимулювання експортних операцій. Для реалізації цієї валютної операції Національному банку України як головному органу валютного регулювання в країні може ставитися завдання забезпечити штучне заниження курсу національної валюти. Завдяки цьому експортери в обмін на виручену іноземну валюту отримують більше коштів у національній грошовій одиниці і збільшують власну норму прибутку чи, підтримуючи цю норму на незмінному рівні, забезпечують реалізацію товарів за кордоном за нижчими цінами, підвищуючи конкурентоспроможність суб'єкта підприємництва³²².

Отже, подальше дослідження та оцінювання механізму проведення валютних інтервенцій, що передбачає залучення до відповідних операцій на валютному ринку уповноважених банківських установ, котрі виконують роль первинних дилерів на ринку, поширюючи ефект від валютних інтервенцій Національного банку України через власні операції зі своїми клієнтами й іншими банківськими структурами на динаміку обмінного курсу, дозволило визначити й виокремити таку систему джерел проведення валютних інтервенцій в Україні, як короткострокові кредити, продаж цінних паперів, розміщених в іноземній валюті, своп-угоди чи золотовалютні резерви, особливості реалізації яких обов'язково буде враховано при формуванні оптимального рівня валютної безпеки України.

³²² Марич М.Г. Інтеграція банківської системи України в світовий економічний простір в умовах фінансової глобалізації: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит». Львів, 2014. 254 с.

Водночас використання девізної політики щодо забезпечення валютної безпеки економічних відносин у державі як основи стабільності національної грошової одиниці, підвищення доходності суб'єктів господарювання має певні обмеження. Це пов'язано насамперед із тим, що валютна інтервенція може мати тільки тимчасовий характер, бо розміри офіційних валютних резервів України, як правило, обмежені. А це означає, що продаж іноземної валюти з резервів має обов'язково чергуватися з її купівлею, інакше золотовалютні резерви надто швидко будуть вичерпані.

Уже йшлося про те, що одним із джерел забезпечення реалізації валютних інтервенцій девізної політики є золотовалютні резерви України, що призначені для вирішення особливо важливих, проблемних завдань і, зокрема, внутрішньої та зовнішньої стабільності національної грошової одиниці за рахунок запасів золота чи грошових ресурсів, які номіновані у вільно конвертованій валюті, що є власністю держави, тобто суспільства.

Як свідчать джерела³²³, золотовалютні резерви мають таку структуру активів: цінні папери, котрі оплачуються в іноземній валюті; спеціальні права запозичення; монетарне золото; іноземна валюта у вигляді монет і банкнот; кошти на рахунках за кордоном; резервна позиція в Міжнародному валютному фонді; інші активи за умови забезпечення їх надійності і ліквідності, що безпосередньо впливає на ефективну взаємодію складових валютної системи.

Проведене дослідження джерел поповнення чи ефективності управління золотовалютними резервами уможливило висновок про те, що необхідний для України обсяг золотовалютних резервів для забезпечення валютної безпеки національної економіки прийнято розраховувати з огляду на суми виплат за позиками і кредитами, а також прогнозований негативний платіжний баланс експортно-імпорتنих операцій.

Виявлено, що недостатня реакція Національного банку України як єдиного зберігача золотого запасу дорогоцінних металів та каменів на загрози динаміці ключових компонентів валютно-курсової політики в

³²³ Беляев Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів ; Фролова А.В., Кулінська А.В. Особливості формування механізму забезпечення розвитку економічної безпеки банківської системи України ; Нікітіна М.Г. Чорноморський вектор гео економічної стратегії України в контексті розвитку глобальної регіоналізації.

умовах системної кризи, що є підтвердженням узаконеного монополізму і важкої ситуації в забезпеченні розвитку банківських установ в Україні, негативно позначилося на стабільності валюти і, як підсумок, підвищенні доходності суб'єктів господарювання.

Так, деякі фахівці з валютних операцій³²⁴ акцентують увагу на тому, що зростання золотовалютного запасу країни до обсягів, які перевищують оптимальний рівень, ринково розвинуті держави розглядають як недолік. У фінансовій теорії існує таке поняття як «коефіцієнт Ренді»³²⁵, за яким обсяг золотовалютних резервів не повинен перевищувати 30% державного бюджету. У зв'язку з цим ринково розвинуті країни світу формують золотовалютні резерви в мінімальних розмірах (рис. 5.14).

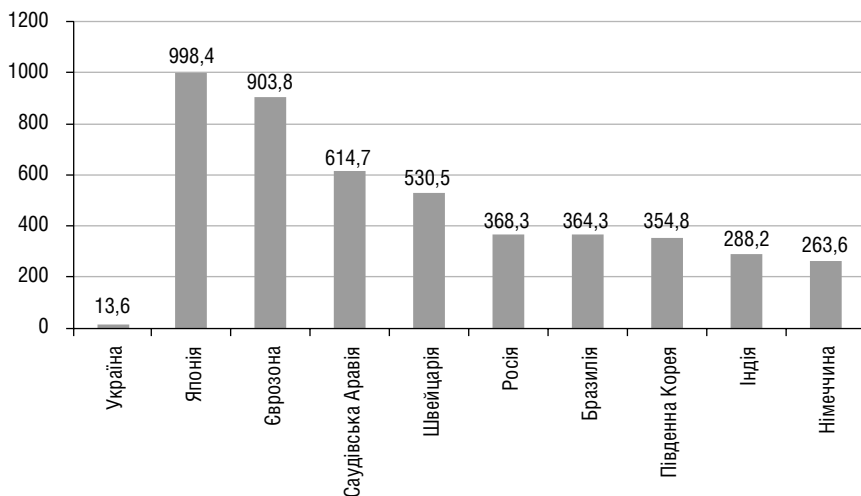

Рис. 5.14. Розподіл золотовалютних запасів у різних державах світу, млрд дол США

Джерело: складено на основі³²⁶.

³²⁴ Барановський О.І. Стійкість банківської системи ; Пилипчук В.М. Ключові проблеми економічного розвитку України ; Плескач В.Л., Кулик А.В. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку.

³²⁵ Боринець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини.

³²⁶ Національний банк України: сайт.URL: <http://www.bank.gov.ua>

Як підкреслює Д. Беляєв³²⁷, у ринково розвинутих країнах валютні резерви розміщені в найбільш надійних банківських установах та інвестуються на вигідних для власника, тобто держави, умовах в іноземні фінансові активи. Крім того, практично в усіх ринково розвинутих країнах золотовалютні резерви є власністю держави, а точніше – суспільства. Жодний центральний банк країни не може заявляти абсолютні права на повне та безконтрольне управління або розпоряджання, а тим більше володіння, цим найбільш ліквідним різновидом багатства, як це відбувається в Україні.

Винятком є Китайська Народна Республіка та Японія, валютні резерви яких сьогодні є найбільшими у світі. Втім у Японії валютні резерви не перевищують 10% валового внутрішнього продукту країни (1 трлн дол. США). Щодо золотовалютних резервів Китайської Народної Республіки, то вони збільшуються і дорівнюють 1,9 трлн дол. США. Китайська економіка демонструє безпрецедентні темпи зростання, що дозволяє формувати авангардні валютні резерви та розміщувати їх у США, вкладаючи в найбільш високоліквідні активи³²⁸.

За даними Національного банку України³²⁹, міжнародні резерви країни на 01.01.2017 р. становили 15 млрд 539 млн дол. США і порівняно з таким же періодом 2016 р. зросли на 16,84% за рахунок розміщення облігацій внутрішньої державної позики, деномінованих у доларах США. Зауважимо, що в 2010 р. золотовалютні резерви України становили понад 34 млрд дол. США – це рекордний показник за всю історію незалежності держави. У 2012 р. міжнародні резерви Національного банку України досягали рівня 24,546 млрд дол. США, у 2014 р. – 7,533 млрд дол. США.

Як засвідчують наведені дані, в Україні відбувається зменшення валютних резервів, що пояснюється необхідністю здійснювати валютні аукціони для згладжування надмірних коливань курсу національної валюти, спрямовувати кошти резервів на платежі Уряду України із погашення та обслуговування державного та гарантованого державою боргу в іноземній валюті, а Національному банку

³²⁷ Беляєв Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів.

³²⁸ Bloomberg: сайт. URL: <http://www.bloomberg.com>

³²⁹ Національний банк України: сайт. URL: <http://www.bank.gov.ua>

України – на користь Міжнародного валютного фонду. На нашу думку, необхідність оптимізації відносин Уряду та Національного банку України зумовлена потребою їх узгодженої політики та співпраці. Лише на таких засадах можлива інституціональна раціоналізація політики формування, розміщення та використання золотовалютних резервів держави.

Заключним елементом національної валютної системи, що безпосередньо бере участь у взаємодії складових частин механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні, необхідність формування якого обґрунтовано закономірностями та тенденціями становлення комплексу економічної безпеки національного господарства, є регулювання сальдо платіжного балансу країни, що відбиває кількісні та якісні показники масштабів, структури чи характеру зовнішньоекономічних операцій держави або її участі в сучасному світовому господарстві.

Ю. Сколотяний та О. Дубинський³³⁰ зауважують, що платіжний баланс слугує важливою інформаційною базою щодо розроблення основних засад валютної, грошово-кредитної, зовнішньоекономічної політики держави, оцінювання перспектив щодо участі України у міжнародному поділі праці та позицій країни на світових ринках, оскільки відображає операції, здійснені між національною економікою і господарствами інших країн.

Дослідження сукупності економічних, зокрема фінансових, бюджетних, боргових, грошово-кредитних і валютних заходів, які спрямовані на формування статей платіжного балансу, дало можливість визначити особливості економічного впливу платіжного балансу держави на відповідний рівень валютної безпеки національної економіки та виокремити складові частини, як-от: рахунки поточних операцій, які враховують баланс товарів, баланс послуг, доходи та поточні трансферти; рахунки операцій з капіталом або фінансовими інструментами, які відображають прямі інвестиції, портфельні інвестиції, інші інвестиції; резервні активи, за допомогою яких відбувається регулювання сальдо платіжного балансу, наслідки реалізації яких будуть враховані під час розробки системи державного

³³⁰ Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризіві стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції.

управління фінансовою складовою економічної безпеки національної економіки України.

На нашу думку, результативність перерахованих складових частин, котрі забезпечують регулювання сальдо платіжного балансу України, залежить від того, є воно пасивним чи активним. Так, експерти з валютних операцій³³¹ вважають, що за пасивного сальдо платіжного балансу необхідно вживати заходи, спрямовані на стимулювання експорту, обмеження імпорту та залучення іноземних капіталів.

Що стосується активного сальдо платіжного балансу країни, то у такому випадку рекомендується застосовувати такі заходи, як стимулювання імпорту, обмеження експорту, сприяння вивезенню капіталів, наприклад, через надання кредитів і обмеження їх ввезення в країну. Відтак результат зазначених заходів залежить від таких валютних інструментів, як дисконтна політика, девізна політика, валютні обмеження або рестриктивні заходи, систематизація основних передумов, принципів їх проведення або можливих результатів для регулювання сальдо платіжного балансу як ключової складової національної валютної системи країни, що формує механізм забезпечення валютної безпеки економічних відносин.

Однак слід зазначити, що величина сальдо платіжного балансу України визначається не лише результативністю реалізації складових частин платіжного балансу держави, за допомогою яких відбувається регулювання цього сальдо, та ефективністю валютних інструментів, що спрямовані на досягнення зазначених заходів в системі регулювання сальдо платіжного балансу. Вона перебуває під впливом цілої низки різноманітних чинників, котрі різняться за строком дії, характером впливу та значимістю, наслідки прояву яких узагальнено, а також враховано при розробці механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні.

Оцінити результативність реалізації складових частин платіжного балансу України, котрі здійснюють регулювання його сальдо,

³³¹ Барановський О.І. Стійкість банківської системи ; Боринець С. Міжнародні валютно-фінансові відносини ; Мелих О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави ; Полозенко Д. Вплив валютного регулювання на розвиток економіки країни ; Шевченко О.Ю. Інтеграція валютної системи як спосіб підтримання національної фінансової безпеки.

та ефективність впливу валютних інструментів на досягнення зазначених заходів в структурі регулювання сальдо платіжного балансу можливо за допомогою збалансованої системи показників-індикаторів, котра зможе не тільки конкретизувати міру валютного забезпечення національної економіки, тобто оптимальний рівень валютної складової фінансової безпеки в передумовах розвитку національного господарства, а й спрогнозувати на основі аналізування їхньої результативності суттєві з точки зору державного управління аспекти формування сальдо платіжного балансу³³².

Методологічні засади оцінювання умов забезпечення валютної безпеки України як основи стабільності національної грошової одиниці визначаються «Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України», які були затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 р. № 1277³³³, що наведено в *табл. 5.10*.

Таблиця 5.10. Перелік показників-індикаторів та джерел вхідної інформації за складовими економічної безпеки

Найменування показника-індикатора та одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Джерело вхідної інформації
1. Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попереднього року, середній за період	Середній курс гривні. Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44446
2. Різниця між форвардним та офіційним курсом гривні, <i>грн</i>	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду – форвардний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду	Обмінний курс. Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44446

³³² Колосова В.П. Реформа розміру квот країн – членів Міжнародного валютного фонду ; Меліх О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави ; Швайка М. Світова фінансова криза: причини виникнення та шляхи подолання. *Економічний часопис – XXI*. 2008. № 11–12. С. 12–16.

³³³ Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 р. № 1277. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html (дата звернення: 10.06.2017).

Продовження табл. 5.10

Найменування показника-індикатора та одиниця виміру	Порядок розрахунку індикатора	Джерело вхідної інформації
3. Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	–	Монетарний огляд. Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58037
4. Частка кредитів віноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, %	Кредити, надані резидентам у іноземній валюті, <i>млн грн</i> / кредити, надані резидентам, <i>млн грн</i> x 100	Кредити, надані депозитними корпораціями (крім Національного банку України). Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=65833&cat_id=44578
5. Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюті, млрд дол США	Обсяг валюті, проданої населенню, <i>млрд дол США</i> – обсяг валюті, купленої банками у населення, <i>млрд дол США</i>	Основні тенденції валютного Ринку. Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=58039
6. Рівень доларизації грошової маси, %	Переказні депозити в іноземній валюті, <i>млн грн</i> + інші депозити в іноземній валюті, <i>млн грн</i> + цінні папери, крім акцій, в іноземній валюті, <i>млн грн</i> / грошова маса (<i>M3</i>) x 100	Огляди депозитних корпорацій. Національний банк України: сайт. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=44579

Джерело: складено за ³³⁴.

Отже, щоб зрозуміти, як змінюється стан забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні в середньому за період, зокрема за 2016 р., за допомогою переліку основних показників-індикаторів оцінювання рівня валютної складової фінансової безпеки національної економіки проаналізовано вплив їх динаміки на забезпечення оптимального рівня валютної безпеки для згладжування коливань курсу національної грошової одиниці, що є однією з умов підвищення доходності суб'єктів господарської діяльності (табл. 5.11).

Відтак методичні рекомендації щодо розрахунку рівня валютної безпеки як однієї зі складових фінансової безпеки національної економіки визначають перелік індикаторів стану валютної безпеки,

³³⁴ Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua>

їхні порогові значення, алгоритм розрахунку інтегрального індексу рівня валютної безпеки, базуються на аналізі індикаторів стану валютної безпеки з виявленням джерел загроз національній економіці і застосовуються Міністерством економічного розвитку і торгівлі України для інтегральної оцінки рівня валютної безпеки економічних відносин.

Таблиця 5.11. Динаміка стану валютної безпеки економічних відносин в Україні у 2016 р., %

Місяці	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період (за 100 дол. США)		Валові міжнародні резерви України, млрд дол. США		Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд дол. США	
	Індикатор	Темп приросту, %	Індикатор	Темп приросту, %	Індикатор	Темп приросту, %
01	1615,78	-	5433,23	-	518,24	-
02	2776,31	+ 71,8	4698,88	- 13,5	506,63	- 2,2
03	2344,26	+ 15,6	9052,92	+ 92,7	208,96	- 58,8
04	2104,68	- 10,2	8665,00	- 4,3	81,55	- 60,8
05	2105,82	+ 0,1	9000,74	+ 3,8	68,62	- 15,8
06	2101,54	- 0,2	9351,38	+ 4,0	209,28	+ 207,4
07	2161,18	+ 2,8	9410,66	+ 0,8	88,97	- 57,8
08	2118,54	- 2,0	11662,00	+ 24,0	9,21	- 89,7
09	2152,75	+ 1,6	11777,36	+ 1,0	152,24	+ 1588,0
10	2290,40	+ 6,4	11890,22	+ 0,8	254,00	+ 67,1
11	2388,47	+ 4,3	12203,41	+ 2,6	133,64	- 47,6
12	2400,07	+ 0,5	12359,27	+ 1,8	91,48	- 31,5

Джерело: складено за ³³⁵.

На нашу думку, виявлені аспекти оцінки рівня валютної безпеки України не сприяють дослідженню взаємозв'язку розглянутих елементів цієї складної за внутрішньою будовою та ієрархічною декомпозицією структури, оскільки аналіз цієї економічної категорії

³³⁵ Національний банк України: сайт. URL: <http://www.bank.gov.ua>

відбувається за рахунок шести узагальнювальних показників, які характеризують валютну безпеку національної економіки взагалі, але не за кількістю діючих валютних компонентів, кожний із яких, як виявилось, має відмітні ознаки. Тому тільки при взаємодії розглянутих елементів та з метою приведення їх до функціонально-конструктивної єдності можна розв'язати актуальне завдання – створення організаційної структури моніторингу складових фінансової безпеки національної економіки України.

Таким чином, ураховуючи отримані результати, можна зробити певні висновки. Щоб упорядкувати складові валютної безпеки України для створення оптимальних передумов забезпечення валютної безпеки як основи підвищення доходності суб'єктів господарювання, базуючись на концептуальному підході до оцінювання державного управління національною економікою країни на основі забезпечення її фінансової безпеки, має бути розроблено механізм забезпечення валютної безпеки економічних відносин у країні (*рис. 5.15*). Його впровадження має бути спрямоване на забезпечення стабільності валюти. Це зміцнює інтеграцію країни до світової економічної системи, формування гнучкого режиму курсоутворення, який би створив відповідні умови для експорту і припливу в Україну інвестицій, визначає ступінь забезпеченості національної економіки валютними коштами, достатніми для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, забезпечує виконання міжнародних зобов'язань та накопичення необхідного обсягу валютних резервів.

Крім того, через відсутність методичного підходу до розуміння значення цієї економічної категорії для формування механізму забезпечення банківської безпеки в контексті державного управління фінансовою безпекою національної економіки в науково-практичній літературі запропонований механізм забезпечення валютної безпеки економічних відносин дозволив сформулювати авторський підхід до визначення сутності поняття «валютна безпека» країни.

Отже, валютна безпека національної економіки України передбачає такий ступінь валютного забезпечення, який представлений в організаційно-правовій формі реалізації заходів у сфері сучасних валютних відносин, що спрямовані на здійснення операцій

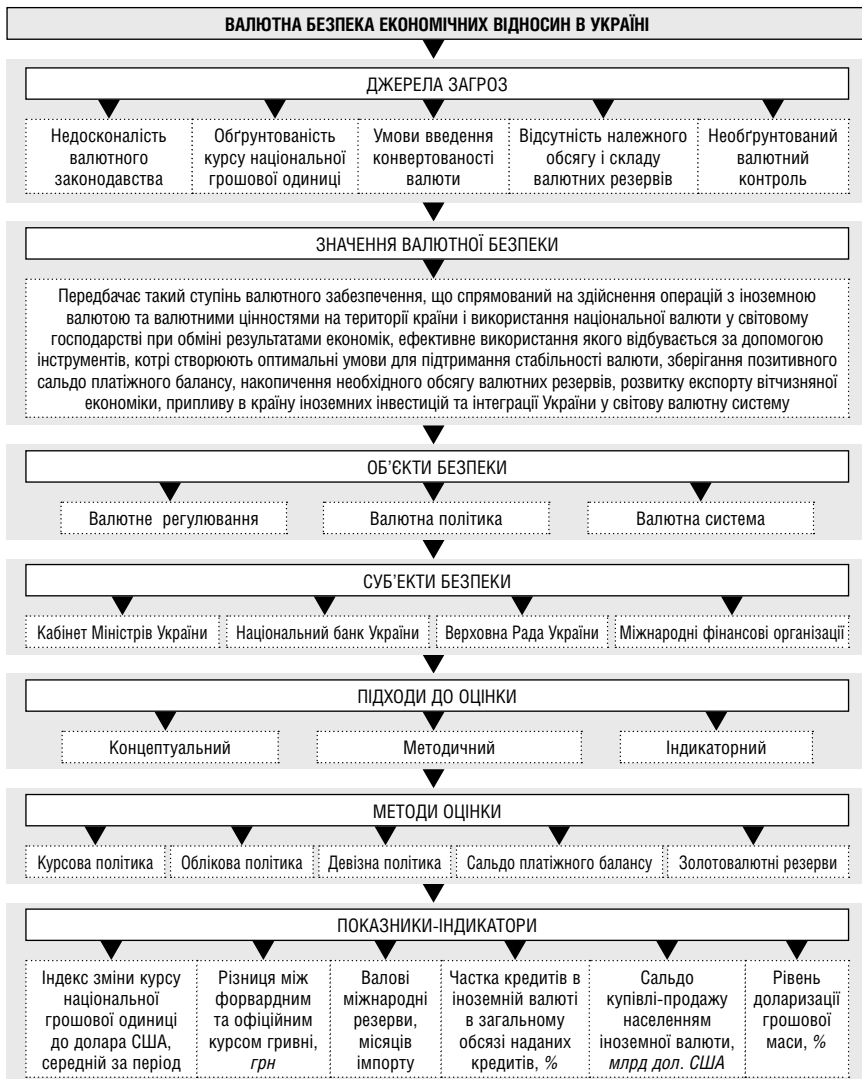

Рис. 5.15. Концептуальний базис механізму забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні

Джерело: розроблено автором.

з іноземною валютою та валютними цінностями на території країни і використання національної валюти у світовому господарстві при обміні результатами національних економік, ефективно використання яких відбувається за допомогою фінансових інструментів, що створюють оптимальні умови для підтримання стабільності національної валюти, зберігання позитивного сальдо платіжного балансу України.

У той же час необхідно здійснити комплекс економічних, організаційних та правових заходів, які визначають спрямованість регулятивного впливу держави у валютній політиці економічних відносин, від якої залежить успішне вирішення стратегічних (зростання валового внутрішнього продукту держави, рівня зайнятості, стабілізація цін), тактичних (вплив на такі монетарні індикатори, як маса грошей в обороті і рівень відсоткової ставки), специфічних (забезпечення збалансованості платіжного балансу країни та стабільних джерел надходження іноземної валюти, високого рівня конвертованості та стабільності курсу національної грошової одиниці) цілей. Це допоможе досягти істотного впливу на забезпечення оптимального рівня валютної безпеки України.

Розроблення механізмів забезпечення валютної безпеки економічних відносин в Україні сприятиме забезпеченню стабільності валюти, що зміцнює інтеграцію країни до світової валютної системи, формування гнучкого режиму курсоутворення, який би створив відповідні умови для експорту або припливу в державу інвестицій, ступеня забезпеченості економіки валютними коштами, достатнього для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення потрібного обсягу валютних резервів, який відрізняється тим, що дає можливість упорядковувати складові валютної безпеки України зі створення оптимальних умов її забезпечення як основи підвищення доходності суб'єктів господарювання та забезпечення економічної безпеки України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Азроянц Э.А. Современные тенденции мирового развития и политические амбиции. – М. : ИД «Новый век», 2002. – 416 с.
2. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. – М. : ТЕИС, 2003. – 314 с.
3. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти : монографія / Міжнар. рада з науки (ICSU) та ін. ; наук. кер. М.З. Згуровський. – К. : НТУУ КПІ, 2010. – Ч. 1. Глобальний аналіз якості та безпеки життя людей. – 252 с.
4. Анастасиос А., Иоанис А. Эффективность экспорта и внутриотраслевой торговли в экономиках стран Черноморского региона // Журнал европейской экономики. – 2013. – Т. 12. – № 3. – С. 330–344.
5. Ангелов О., Бескидевич С. Особливості оподаткування нерезидентів [Електронний ресурс] // Вісник податкової служби України. – 2012. – № 39. – Режим доступу : <http://www.visnuk.com.ua/ua/pubs/id/4109>
6. Антонюк Л.Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. – К. : КНЕУ, 2004. – 275 с.
7. Антонюк Л.Л. Порівняльний аналіз методик оцінки міжнародної конкурентоспроможності національних економік // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – С. 437–449.
8. Арутюнов В.Х., Свінцицький В.М. Філософія глобальних проблем сучасності : навч.-метод. посіб. – К. : КНЕУ, 2003. – 90 с.
9. Бабець І.Г. Оцінка рівня зовнішньоекономічної безпеки регіонів України // Економіка та держава. – 2011. – № 4. – С. 24–26.
10. Базиліук Я.Б. Конкурентоспроможність національної економіки: сутність та умови забезпечення. – К. : НІСД, 2002. – 186 с.
11. Барановський О.І. Стійкість банківської системи [Електронний ресурс] // Фінанси України. – 2007. – № 9 (142). – С. 75–87. – Режим доступу : http://library.cibs.ck.ua/CGI-BIN/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&Z21ID=&I21DBN=PER_PRINT&P21DBN=PER&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=S&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=

12. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества ; пер. с англ. – М., 2004. – С. 87.
13. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия. – М. : Прогресс-Традиция ; ИД «Территория будущего», 2007. – 503 с.
14. Белінська Я.В. Можливості і наслідки валютно-фінансової лібералізації в країні // Вісник Національного банку України. – 2006. – № 1. – С. 28–34.
15. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенностей. Размышления о мире XXI в. // Центр исследований постиндустриального общества. – М., 2007. – С. 213.
16. Белопольський М.Г., Кузьміна О.В. Обґрунтування стратегії збалансованого розвитку промислових підприємств // Вісник Дніпропетровського університету. – 2016. – № 6. – С. 23–33.
17. Беляев Д.О. Структура класів активів золотовалютних резервів // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 5 (83). – С. 139–145.
18. Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г., Гончаренко М.О. та ін. Глобалізація і безпека розвитку / за ред. О.Г. Білоруса. – К. : ІСЕМВ НАН України, КНЕУ, 2001. – 734 с.
19. Білорус О.Г., Мацейко Ю.М. Глобальна перспектива і сталий розвиток (Системні маркетингові дослідження) : монографія. – К. : МАУП, 2005. – 492 с.
20. Богомолов О.Т. Анатомия глобальной экономики : учеб. пособие. – М. : Академкнига, 2004. – 216 с.
21. Боринець С.Я. Міжнародні валютно-фінансові відносини : підручник. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К. : Знання, 1999. – 305 с.
22. Будзан Б. Глобализация: новый вызов менеджменту Украины // Зеркало недели. Украина. – 2002. – № 29 (404) 3. – 9 авг. – С. 4–5.
23. Быков А.О. О нарушениях законодательства при приватизации федеральной собственности // Экономика и жизнь. – 1994. – № 7. – С. 22.
24. Валовий регіональний продукт у 2012–2015 роках [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.gov.ua/>
25. Вдовенко Ю. Європейські гроші для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.business.ua/opinions/vropeysk_grosh_dlya_ukra_ni-288141
26. Владимірова І.Г. Глобалізація світової економіки: проблеми і наслідки // Менеджмент в Росії і за рубежом. – 2001. – № 3. – С. 4–5.
27. Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К. : Знання України, 2002. – 180 с.
28. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / [Д. Лукьяненко, В. Колесов, А. Колот, Я. Столярчук и др. ; под науч. ред. профессоров Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова]. – К. : КНЭУ, 2013. – 466 с.

29. Гращенко І.С. Формування конкурентного потенціалу підприємств за умов зростання міжнародної конкуренції // Східна Європа: економіка, бізнес та управління. – 2016. – № 4 (04). – С. 118–122.
30. Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання та валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. № 15-93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/15-93>
31. Денисенко О.О. Процеси метрополізації та перспективи їх розвитку в Україні : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». – К., 2010. – 20 с.
32. Денисенко О.О. Процеси метрополізації: світогосподарський аспект. – К. : ІГ НАН України, 2012. – 192 с.
33. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
34. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
35. Дмитриев В.В. Определение интегрального показателя состояния природного объекта как сложной системы // Общество. Среда. Развитие. – 2009. – № 4. – С. 146–165.
36. Доронин Б.А., Шматко С.Г. Алгоритм расчета интегрального показателя инвестиционной привлекательности предприятия // Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета. – 2009. – № 4 (21). – С. 44–49.
37. Дружинин А.Г. Метрополитация как доминантная тенденция территориальной организации общества в постсоветский период: универсальные проявления и южно-российская специфика [Електронний ресурс] // Географический вестник. Научный журнал Пермского ун-та. – 2009. – № 3 (11). – Режим доступу : <http://www.geo-vestnik.psu.ru>
38. Дубинський О., Пасочник В. Податкова схема: для ринку чи для держави? [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 38. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/podatkova_shema_dlya_rinku_chi_dlya_derzhavi.html
39. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2013 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
40. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–вересень 2016 року [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
41. Єрмошенко М., Горячева Л. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : монографія. – К. : Національна академія управління, 2010. – 232 с.
42. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. – К. : Вид-во Київ. нац. торговельно-економічного ун-ту, 2001. – 310 с.

43. ЄС – Україна, Європейський порядок денний реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/eu_ua/ear_04072014_in_ukrainian.pdf
44. За перше півріччя 2012 року з України нелегально «пішло» близько 5 мільярдів доларів [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2012 р. – № 36. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/za_pershe_pivrichchya_2012_roku_z_ukrayini_nelegalno_pishlo_blyzko_5_milyardiv_dolariv.html
45. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо подальшого удосконалення адміністрування податків і зборів» від 6 грудня 2012 р. № 5519-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5519-17>
46. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. № 679-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
47. Зализко В.Д. О проблеме содержательно-понятийного толкования экономической безопасности // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2014. – № 3 (113). – С. 163.
48. Зварич І., Зварич Р. Аналіз ресурсо-сировинних дисбалансів світової економіки // Журнал європейської економіки. – 2013. – Т. 12 (№ 4). – С. 433–457.
49. Зовнішньоекономічна діяльність України [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
50. Иванченко В. Общностные критерии экономической и государственной безопасности // Экономист. – 1996. – № 5. – С. 3.
51. Ильин М.В. Стабилизация развития // Мегатренды мирового развития : [Сб.] / Центр исследований постиндустр. общества ; под ред. М.В. Ильина, В.Л. Иноземцева. – М. : Экономика, 2001. – 295 с. – С. 183–191.
52. Ионцев В.А., Николаева И.П. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М. : ЮНИТИ, 2000. – 256 с.
53. Іванський А.Й. Тенденції правового регулювання оподаткування інвестицій в Україні // Європейські перспективи. – 2011. – № 1. – С. 113–120.
54. Іващенко А.Г. Процесний підхід до управління як передумова підвищення конкурентоспроможності промислового підприємства // Фінансовий простір. – 2015. – № 2 (18). – С. 390–395.
55. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України за 2015 р. [Електронний ресурс] : стат. бюл. / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
56. Інвестиційна безпека перехідних економік в умовах глобальної інтеграції: теоретико-методологічні підстави та прикладні аспекти : монографія / [за ред. В. Андрійчука, М. Флейчук, А. Мокія] ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2012. – 324 с.
57. Інформаційне агентство Bloomberg [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com>

58. Капітальні інвестиції в Україні у 2010–2015 роках : стат. зб. / Державна служба статистики України. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2016. – 115 с.
59. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 105 с.
60. Кізін Г.В., Заярна Н.М. Напрями інноваційного розвитку в контексті забезпечення соціальної відповідальності бізнесу // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. праць / голова редкол. А.М. Колот. – 2016. – № 1 (11). – С. 322–330.
61. Климович С. Корпорации: Новый мировой порядок // Подробности. – 2007. – 9 августа. – С. 9.
62. Кокенин А. Решение проблем, связанных с приростом притока капитала [Электронный ресурс] // Финансы и развитие. – 2010. – № 3 (47). – Режим доступа : <https://imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2010/09/pdf/Spotlight.pdf>
63. Колосова В.П. Реформа розміру квот країн – членів Міжнародного валютного фонду // Фінанси України. – 2010. – № 4. – С. 103–108.
64. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення / за ред. д-ра екон. наук І.В. Крючкової. – К. : Основа, 2007. – 488 с.
65. Кредісов А.І. Управління зовнішньоекономічною діяльністю : навч. посібник. – 2-ге вид., випр. і доопр. / за заг. ред. А.І. Кредісова. – К. : ВІРА-Р, 2002. – 552 с.
66. Кувалдин В., Горбачев М. Глобальность: новое измерение человеческого бытия // Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 53 с.
67. Кузнецов А. Страна в объятиях транснационального капитала // Foreign Affairs Chronicles. – 2013. – № 1. – С. 146–152.
68. Кулінська А.В. Оптимальні умови формування складових валютної безпеки національної економіки // Наук. вісник Одеського нац. екон. ун-ту : зб. наук. праць. – Одеса, 2016. – № 3 (235). – С. 86–96.
69. Култигин В. Незападные концепции глобализации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/oykumena/kotel/nezapad_koncepcii.htm
70. Лещенко Н. Оподаткування приросту ринкової вартості капіталу: запитання та відповіді [Електронний ресурс] // Бюджетний і податковий огляд. – 2002. – Режим доступу : <http://budget.fisco-id.com/?module=an&action=preview&id=49>
71. Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів метрополізація, метрополія, метрополійний ареал, метрополійний простір у контексті урбанізаційних процесів ХХ – початку ХХІ століть [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6969/1/07.pdf>
72. Маккинли Т. Оценки стратегий сокращения бедности: последствия для национального характера стратегий и условий доноров : исследование Всемирного банка и МВФ. – Брюссель : Бюро политики развития ПРООН, 2004. – 32 с.

73. Малащенко В. Економічна безпека підприємства як чинник ефективного корпоративного управління // Вісник Національної академії державного управління. – 2011. – № 3. – С. 283–291.
74. Марич М.Г. Інтеграція банківської системи України в світовий економічний простір в умовах фінансової глобалізації : дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит». – Львів, 2014. – 254 с.
75. Маршан П., Самсон И. Метрополисы и экономическое развитие России // Вопр. экономики. – 2004. – № 1. – С. 4.
76. Медведев В. Проблемы экономической безопасности России // Вопр. экономики. – 1997. – № 3. – С. 111–127.
77. Мелих О. Валютно-курсова політика та вплив на фінансову безпеку держави [Електронний ресурс] // Вісник Національного банку України. – 2008. – № 8. – С. 50–56. – Режим доступу : http://library.cibs.gov.ua/CGI-BIN/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=uk&Z21ID=&I21DBN=PER_PRINT&P21DBN=PER&S21STN=1&S21REF=&S21FMT=fullw_print&C21COM=S&S21CNR=&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21STR=
78. Меретуков А.Г. Правовые и криминалистические аспекты преступлений, совершаемых в сфере внешнеэкономической деятельности : учеб. пособие. – Краснодар : Краснодарский юридический ин-т МВД России, 1998. – 73 с.
79. Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації : монографія / наук. ред. М.І. Мельник ; НАН України ; Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України». – Львів, 2016. – 552 с.
80. Міжнародна інвестиційна позиція [Електронний ресурс] : методологічний коментар НБУ. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=7176AE0451A8D5E36A2BDE605ADC59FD?art_id=44467&cat_id=44465
81. Міжнародна організація щодо протидії корупції «Transparency International» [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.transparency.org>
82. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / Б.О. Парахонський, Г.М. Яворська, О.О. Резнікова ; за ред. К.А. Кононенка. – К. : НІСД, 2013. – 56 с.
83. Міжнародний валютний фонд [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.imf.org.ua>
84. Міжнародні економічні відносини / А.С. Філіпенко, С.Я. Боринець, В.А. Вергун та ін. – К. : Либідь, 1992. – С. 72.
85. Міністерство економічного розвитку та торгівлі України [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/?lang=uk>
86. Мокій А.І., Дацко Л.І. Територіальна громада в системі економічної безпеки держави // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 1 (34). – С. 83–89.

87. Мокій А.І., Флейчук М.І., Гуменюк А.М. Структурні деформації та диспропорції та конкурентоспроможність економіки України // Проблеми та перспективи розвитку співдружництва между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. трудов. – 2011. – Т. 2. – С. 503–510.
88. Мунтян В. Економічна безпека України : монографія. – К. : КВІЦ, 1999. – 464 с.
89. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 239 с.
90. Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 2 березня 2007 р. № 60 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_6s/pg_gewqwi/index.htm
91. Наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі України «Про затвердження методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України» від 29 жовтня 2013 р. № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html
92. Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2010 р. : стат. щорічник / Державна служба статистики України. – К. : Август Трейд, 2011. – 282 с.
93. Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2012 р. : стат. щорічник / Державна служба статистики України. – К. : Август Трейд, 2013. – 288 с.
94. Наукова та інноваційна діяльність в Україні за 2014 р. : стат. щорічник / Державна служба статистики України. – К. : Август Трейд, 2015. – 255 с.
95. Науменкова С.В., Черкашина К.Ф. Валютне регулювання. – К. : ЦП «Компринт», 2013. – 155 с.
96. Національний банк України [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/control/uk/index>
97. Невмержицька Н.Ю. Оподаткування холдингових структур в Україні // Наука й економіка. – 2011. – № 4 (24). – С. 34–43.
98. Нікітіна М.Г. Чорноморський вектор гео економічної стратегії України в контексті розвитку глобальної регіоналізації : дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини». – Донецьк, 2012. – 592 с.
99. Обстеження інноваційної діяльності в економіці України за період 2008–2010 років [Електронний ресурс]. – К. : Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
100. Оксаніч С., Тарабакін Д., Яковенко Ю. Кінець фондового ринку [Електронний ресурс] // «УП Економічна правда». – 2012. – Листоп. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/11/5/342445/>
101. Організація Об'єднаних Націй [Електронний ресурс] / сайт бази даних з торгівлі товарами. – Режим доступу : <http://comtrade.un.org>

102. Основні показники економічного та соціального розвитку України [Електронний ресурс] // Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – 2014. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=38501
103. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) : учеб.-практ. пособие. – М. : Бизнес-шк. «Интелсинтез», 1997. – С. 12–13.
104. Оцінка впливу Угоди про асоціацію / ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України : наук. доповідь / за ред. В. Гейця, Т. Осташко, Л. Шинкарук ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2014. – 102 с.
105. Перелік діючих проектів міжнародної технічної допомоги за підтримки країн-донорів, що реалізуються в Україні та пройшли державну реєстрацію (перереєстрацію) у Міністерстві економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=484b50b2-c41d-48a2-81bd-bb80e0893580&tag=PerelikProektivMizhnarodnoiTekhnichnoiDopomogiZareiestrovanikhVUstanovlenomuZakonodavstvomuPoriadku>
106. Пилипчук В.М. Ключові проблеми економічного розвитку України // Економічний часопис – XXI. – 2010. – № 3–4. – С. 34–39.
107. Підхонний О.М., Вишневський В.А., Хар В.С. Вплив міжнародних потоків капіталу на фінансову політику країн з неусталеною економікою // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. – 2011. – № 2 (1). – С. 153–157.
108. Плєскач В.Л., Кулик А.В. Методологічні положення державного регулювання фінансово-економічного розвитку // Фінанси України. – 2009. – № 10 (167). – С. 27–35.
109. Податковий Кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
110. Полозенко Д.В. Вплив валютного регулювання на розвиток економіки країни // Фінанси України. – 2010. – № 2 (171). – С. 65–69.
111. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М. : Альпина Паблишер, 2017. – 947 с.
112. Портер М. Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів / пер. з англ. А. Олійник та Р. Сільський. – К. : Основи, 1997. – 390 с.
113. Представництво України при Європейському Союзі та Європейському співтоваристві з атомної енергії [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/eu-policy/assistance>
114. Прибиткова І. Презентація міста у функціонально-діяльній парадигмі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 2. – С. 4–10.
115. Прямі іноземні інвестиції (акціонерний капітал) з країн світу в економіці України [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – 2014. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

116. Растворцева С.Н., Колчинская Е.Э. Внешнеэкономическая деятельность как фактор развития российских регионов // Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – № 22 (165). – Вып. 28/1. – С. 14–15.
117. Регіони України 2016 : стат. зб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stat.gov.ua/>
118. Ривкин К.Е. Криминалистическая характеристика современных присвоений // Экономика и жизнь. – 1995. – № 17. – С. 45–52.
119. Роженко О.В. Обґрунтування системи показників оцінки рівня економічної безпеки торговельних підприємств [Електронний ресурс] // Ефективна економіка. – 2015. – № 6. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?n=6&y=2015>
120. Роженко О.В. Обґрунтування складових економічної безпеки торговельних підприємств // Наук. вісник Одеського нац. екон. ун-ту. Економічні науки. – 2014. – № 10 (218). – С. 134–148.
121. Роженко О.В. Стратегії економічної безпеки підприємства // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2015. – № 51. – С. 51–55.
122. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку системи технічного регулювання на період до 2020 року» від 19 серпня 2015 р. № 844-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248425171>
123. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Транспортної стратегії України на період до 2020 року» від 20 жовтня 2010 р. № 2174-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mtu.gov.ua/ru/news/print/9092.html>
124. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для Європейської безпеки : матер. експертної дискусії, 14 серпня 2008 р. / за заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – 42 с.
125. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности : учеб. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : РИГТО, 2012. – 367 с.
126. Самофалов В. Глобальний виклик транснаціональних корпорацій // Дзеркало тижня. Україна. – 2009. – № 37. – С. 2–3.
127. Самые населенные городские агломерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org>
128. Сардак С.Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.02 / Сардак Сергій Едуардович ; КНЕУ ім. В. Гетьмана. – К., 2014. – 34 с.
129. Сардак С.Е. Управлінсько-регуляторні аспекти розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації : монографія. – Д. : Вид-во ДНУ, 2012. – 460 с.
130. Сардак С.Е., Сухотеплий В.Т. Періодизація та прогноз глобальної динаміки розвитку людських ресурсів // Економічний часопис – ХХІ. – 2013. – № 3–4. – С. 3–6.

131. Світова економіка : підруч. / А.С. Філіпенко, О.І. Рогач, О.І. Шнирков та ін. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 582 с.
132. Світова організація торгівлі [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : www.wto.org.ua
133. Світовий банк [Електронний ресурс] / офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org/>
134. Система економічної безпеки держави / під заг. ред. Сухорукова А.І. / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки при РНБО України. – К. : Стило, 2009. – 685 с.
135. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія : В 3 т. – Т. 1 / О.М. Ляшенко, Ю.С. Погорелов, В.Л. Безбожний та ін. ; за ред. Г.В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 282 с.
136. Сколотяний Ю. Валютна істерія: відповідальний / Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. Україна. – 2008. – № 46 (725). – С. 7–11.
137. Сколотяний Ю. Оптимізаційний клондайк [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 36. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/optimizatsiyuy_klondayk.html
138. Сколотяний Ю., Дубинський О. Антикризіві стратегії для країни: державні фінанси, заощадження, інвестиції // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 9 (789). – С. 3–5.
139. Словник з регіональної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eru.org.ua/index.php?page=883>
140. Смельик В.Б. Налогообложение операций с участием резидентов ЕС в Украине: проблемные вопросы взимания налога на прибыль // Сучасний стан та перспективи розвитку оподаткування в країнах ЄС : зб. матер. наук.-методолог. семінару. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2009. – 153 с.
141. Собкевич О.В., Шевченко А.В. Перспективи інноваційного, науково-технічного і виробничого співробітництва України з ЄС в умовах дотримання національних економічних інтересів // Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 3. – С. 100–108.
142. Співробітництво між Україною та країнами ЄС у 2015 р. [Електронний ресурс] : стат. зб. / Держстат України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
143. Статистичний збірник України за 2015 рік / відпов. за вип. О.А. Вишнеvsька ; за ред. І.М. Жук. – К. : Державна служба статистики України, 2016. – 239 с.
144. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І.М. Жук. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 585 с.
145. Степанюк Є. Фінансові дисбаланси на світових ринках і антикризова політика банків країн // Банківська справа. – 2008. – № 6. – С. 66–80.
146. Стратегії економічного розвитку в умовах глобалізації : монографія / за ред. Д.Г. Лук'яненка. – К. : КНЕУ, 2001 – 538 с.

147. Структура обсягів реалізованої промислової продукції за основними видами діяльності [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : <http://www.stat.gov.ua/>
148. Сухоруков А. Антикризова політика розвинутих країн // Економіка України / голов. ред. С.І. Пирожков ; М-во економіки України ; М-во фінансів України ; Національна академія наук України. – 2004. – № 8. – С. 16–27.
149. Сухоруков А.І., Пиріжкова С.Т. Сучасні проблеми фінансової безпеки : монографія. – К. : НІПМБ, 2005. – 140 с.
150. Сухоруков А.І., Харазішвілі Ю.М. Моделювання та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів України : монографія. – К. : НІСД, 2012. – 368 с.
151. Терехов В.І., Петрук М.Є. Спільні підприємства. Створення та розвиток : навч. посіб. – К. : Прецедент, 2004. – 232 с.
152. Тищук Т.А. Шляхи протидії прихованому впливу капіталу з України [Електронний ресурс] : аналіт. доп. – К. : НІСД, 2012. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/901/>
153. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації / за ред. З.С. Варналія. – К. : НІСД, 2006. – 550 с.
154. Ткачук У.В., Флейчук М.И. Негативные последствия деятельности отдельных религиозных общин на территории постсоветских государств // Россия и современный мир: проблемы политического развития : матер. III Международной межвузовской конференции (Москва, 12–13 апр. 2007 г.) / Ин-т бизнеса и политики: В 2 ч. – Ч. 2 / под ред. Д.В. Васильева. – М. : Ин-т бизнеса и политики, 2007. – 628 с. – С. 153–158.
155. Трансформаційна економіка : навч. посіб. / В.С. Савчук, Ю.К. Зайцев, І.Й. Малий та ін. ; за ред. В.С. Савчука. – К. : КНЕУ, 2006. – 612 с.
156. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» від 12 січня 2015 р. № 5/2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 6. – 15 січ.
157. Ультан С.И. Анализ показателей и методов оценки внешнеэкономической деятельности региона // Вестник ОмГУ. Серия: Экономика. – 2012. – № 3. – С. 46–48.
158. Фарат О.В., Красілич І.О. Ознаки конкурентоспроможності продукції промислових підприємств // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 1 (163). – С. 194–201.
159. Федулова Л.І. Економіка знань : підрч. для студ. вищ. навч. закл. / НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – К., 2009. – 600 с.
160. Фишберн П. Теория полезности для принятия решений. – М. : Наука, 1978. – 352 с.
161. Фролова Л.В., Микитенко О.О., Ермак С.О., Івкова Л.В. Економічна діагностика діяльності підприємств: методичний та практичний інструментарій : навч. посіб. – Донецьк : ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2007. – 416 с.

162. Фролова Л.В., Роженко О.В. Методичні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства // Актуальні проблеми економіки. – 2016. – № 3 (177). – С. 199–210.
163. Фролова Л.В., Роженко О.В. Концептуальні положення забезпечення економічної безпеки підприємства // Культура народів Причорномор'я. Економічні науки. – 2013. – № 257. – С. 201–204.
164. Халина В.Ю. Методичний підхід щодо оцінки рівня економічної безпеки підприємства // Економічна безпека і підприємництво. – 2014. – № 1 (53). – С. 173–181.
165. Хвесик М.А. Еколого-економічне регулювання природокористування в системі глобальних стратегій розвитку // Регіональна економіка, 2008. – № 1 (47). – С. 64–76.
166. Чигрин А.Д. Условія національного успіха. – М. : Економіка, 2009.
167. Шабаліна Л., Корнейченко М. Аналіз впливу транснаціональних корпорацій на економіку України // Економіка. – 2012. – № 3. – С. 59–64.
168. Шарко В.В. Конкурентоспроможність підприємства: методи оцінки, стратегії підвищення // Наук. вісник Мукачівського держ. ун-ту. – 2015. – № 2 (4). – С. 120–126.
169. Швайка М. Світова фінансова криза: причини виникнення та шляхи подолання // Економічний часопис – XXI. – 2008. – № 11–12. – С. 12–16.
170. Шевченко О.Ю. Інтеграція валютної системи як спосіб підтримання національної фінансової безпеки // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 1 (104). – С. 13–17.
171. Школа І.М., Бабінська О.В. Економіка України в умовах глобалізації : монографія. – К. : Вид-во «Книги – XXI», 2010. – 528 с.
172. Шнипко О. Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденції та суперечності розвитку // Економіст. – 2005. – № 4. – С. 76–79.
173. Amosha O.I., Antoniuk V.P., Zemliankin A.I. Activation of innovation activity: organizational and legal and socio-economic support : monograph. – NASU Institute of Economics Proms, 2007. – 328 p.
174. Amosha O.I., Buleev I.P., Zemlyankin A.I., Zbarazskaya L.O., Harazishvili Y.M. Industry of Ukraine – 2016: the state and prospects of development : scientist-analyst. – National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Industrial Economics, 2017. – 120 p.
175. Bebbington A., Humphreys D. An Andean Avatar: Post-Neoliberal and Neoliberal Strategies for Securing the Unobtainable // New Political Economy. – 2011. – № 16 (1). – Pp. 131–145.
176. Beck U. What is Globalization? – Cambridge : Polity, 2000. – Pp. 9–10.
177. Boanch R. Economy for scientists: Eastern Europe view. – Paris : G&Co, 2005. – 689 p.
178. Brutus D. African Visions. – W. : Corell. – 2004. – 512 p.
179. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “For

- a European Industrial Renaissance” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52014DC0014>
180. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions “Towards a Circular Economy: A Zero Waste Programme for Europe” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1415352499863&uri=CELEX:52014DC0398R%2801%29>
 181. Darling F.C. The westernization of Asia: A comparative political analysis. – Boston : G.K. Hall, 1979. – 320 p.
 182. Data on the EBRD’s work in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebrd.com/where-we-are/ukraine/data.html>
 183. Dev K., Freitas S. Illicit Financial Flows from Developing Countries: 2000–2009 [Електронний ресурс] // Washington DC: Global Financial Integrity. – 2011. – Режим доступу : www.gfintegrity.org/storage/gfip/.../gfi_iff_update_report-web.pdf
 184. Donohue J.J. Advocacy of economic instruments versus analysis in favor of “fair-use” financing in discrimination law // Stanford Law Review, 1992. – 1235 p. – Pp. 153–214.
 185. Durand Mattine, Giorgio Claude. Indicators of International Competitiveness: Conceptual Aspects and Evaluation [Електронний ресурс] // OECD. – Режим доступу : <https://www.oecd.org/eco/outlook/33841783.pdf>
 186. Ecological crimes. – New York : Transparency international, 2005. – 131 p.
 187. Energy information administration [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eia.doe.gov/iea/carbon.html>
 188. Evidence based public health policy and practice [Електронний ресурс] // Global Solutions for Infectious Diseases. – Режим доступу : <http://www.gsid.org>
 189. Featherstone K., Kazamias G.A. Europeanization and the southern periphery. – London : F. Cass, 2001. – 304 p.
 190. Ferguson N. Civilization: The West and the Rest Paperback. – Reprint edition. – Penguin Books, 2012. – Pp. 432.
 191. Friedman T. The World is Flat: The Globalized World in the Twenty-First Century. – London : Penguin, 2006. – 593 p.
 192. Friedmann J. The World City Hypothesis // Development and change, 1986. – No. 17, 1. – Pp. 69–83.
 193. Frolova L.V., Kulinska A.V. Features of formation of the mechanism of ensuring economic security of the banking system of Ukraine [Електронний ресурс] // Економіка: реалії часу. – Одеса, 2016. – № 4 (26). – С. 13–20. – Режим доступу : <http://economics.opu.ua/files/archive/2016/No4/13.pdf>
 194. GCR [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>
 195. Gelsdorf K. Global Challenges and their Impact on International Humanitarian Action. – ОСНА, PDSB, 2010.
 196. Genov N. Brain drain from the central and Eastern Europe. – Berlin : Free University, 2008. – 114 p.

197. Global Footprint Networ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.footprintnetwork.org>
198. Global Risks Report 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reports.weforum.org/global-risks-2016/>
199. Global Value Chains: Challenges, Opportunities, and Implications for Policy[Електронний ресурс] / Report prepared for submission to the G20 Trade Ministers Meeting on July 19, 2014 in Sydney, Australia // OECD, WTO and World Bank Group. – Режим доступу : https://www.oecd.org/tad/gvc_report_g20_july_2014.pdf
200. Globalization index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.atkearney.com/index.php/.../globalization-index.htm>
201. Goldberg P, Pavcnik N. Distributional Effects of Globalization in Developing Countries [Електронний ресурс] // Journal of Economic Literature. – 2007. – Vol. 45, № 1. – Режим доступу : <http://www.nber.org/papers/w12885.pdf?new>
202. Grayson Jackson K. Jr., O'Dell Carl. American management at the dawn of the 21st century. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://e2000.kyiv.org>
203. Guichard Stéphanie. The Role of International Competitiveness and Other Factors in Explaining Export Performance [Електронний ресурс] // OECD. Economics Department. – 2009. – November. – Режим доступу : http://www.dt.mef.gov.it/export/sites/sitodt/modules/documenti_en/analisi_progammazione/eventi/Guichard_Brezillon_Cheung_paper.pdf
204. Gunnar G. Nyliberalismen er verken ny eller liberal – et idéhistorisk oppgjør med politisk falskmyntneri // Kolofon. – Oslo, 2008. – P. 288.
205. Held D, McGrew A.G. Globalization Theory: Approaches and Controversies. – Cambridge : Polity, 2007. – 288 p.
206. Held D., Global transformations: Politics, economics and culture. – Stanford (Calif.) : Stanford University Press, 2002. – 515 p.
207. IMD World Competitiveness Center [Електронний ресурс]. – P. 4. – Режим доступу : http://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/web_brochure_order_form.pdf
208. Khovrak I.V. Financing Innovation Development: Realities and Prospects // Marketing and Innovation Management. – 2013. – № 2. – Pp. 229–235.
209. Knight A.A. Changing United Nations: Multilateral Evolution and the Quest for Global Governance. – W. : St. Martin's Press, 2000. – 413 p.
210. Krugman P. The IMF and Capital Controls [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krugman.blogs.nytimes.com/2012/12/04/the-imf-and-capital-controls/>
211. Markowski T., Marszał T. Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: Problemy i pojęcia podstawowe. – Warszawa : Polska Akademia Nauk ; Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, 2006. – 25 s.
212. Marszał T. Someremarkson metropolitan development / Studia Regionalia. – Vol. 14. Urban and regional development – concepts and experiences. – Warszawa, 2004. – Pp. 129–131.

213. Methodology and Principles of Analysis [Електронний ресурс] / IMD World Competiveness Center. – Режим доступу : <https://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/methodology-and-principles-wcc-2017.pdf>
214. Milliot E., Tournois N. The Paradoxes of Globalisation. – Chippenham and Eastbourne: CPI Antony Rowe, 2010. – 313 p.
215. Mkandawire T. Targeting and Universalism in Poverty Reduction : working paper. – Saint Carolina : UNRISD, 2005. – 48 p.
216. Morris J. The Pax Britannica. Vol. II: The Climax of the Empire. – London : Faber & Faber, 1998. – 69 p.
217. National Intelligence Council. Global trends 2030: Alternative World, NIC, 2012.
218. National master [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nationmaster.com>
219. O'Rourke K.H., Williamson J.G. Globalization and history. – Cambridge : The MIT Press, 2003. – 402 p.
220. Omae K. The end of the nation state: the rise of regional economies. – New York : Free Press, 1995. – 301 p.
221. Poverty Analysis – Measuring Inequality [Електронний ресурс] /World Bank. – Режим доступу : <http://www.web.worldbank.org/.../0,,contentMDK:20238991~menuPK:92138~pagePK:148956~piPK:216618~theSitePK:430367,00.html>
222. Robertson R. Interpreting Globality. – Glenside (Pa.) : Pennsylvania Univ. Press, 1983. – 276 p.
223. Robertson R. The three waves of globalization: A history of a developing global consciousness. – Nova Scotia : Fernwood Pub, 2003. – Pp. 7–11.
224. Robertson R.T. The three waves of globalization. – New York : Zed Books, 2003. – 69 p.
225. Ruth Ruth. Is Liberalism Now an Essentially Contested Concept? // New Political Science. – 2005. – No. 27. – Pp. 461–480.
226. Sachs J.D., Warner A.M. Natural resource abundance and economic : NBER Working Paper growth (5398), 1995. – 73 p.
227. Sadik-Zada R. Oil Abundance and Economic Growth. – Berlin : Logos Verlag, 2016.
228. Sardak S., Bilskaya O., Simakhova A. Potential of economy socialization in the context of globalization // Економічний часопис – XXI. – 2017. – № 164 (3–4). – С. 4–8.
229. Scholte J. Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization // Globalization: Theory and Practice. – 1996. – Pp. 44–45.
230. Schwab Klaus. The Global Competitiveness Report 2016–2017 : Insight Report [Електронний ресурс] / World Economic Forum, 2016. – Р. 3. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf
231. Shnipko O.S. Scientific and technical policy and its role in increasing the competitiveness of the Ukrainian economy // Current problems of the economy. – 2006. – No. 1. – Pp. 178–184.

232. Simon C. *The Neoliberal Theory of Society // Neoliberalism – A Critical Reader.* – London : Pluto Press, 2005. – Pp. 50–59.
233. Talbott S. *The Great Experiment: The Story of Ancient Empires, Modern States, and the Quest for a Global Nation.* – N.Y. : Simon & Schuster, 2008. – 257 p.
234. Technology policy and assessment center [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tpac.gatech.edu/hti.php>
235. *The Global Competitiveness Report 2013–2014 [Електронний ресурс] / World Economic Forum – 2014.* – Режим доступу : <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2013-2014>
236. *The liberalization and management of capital flows: an institutional view [Електронний ресурс] / International Monetary Fund.* – 2012. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/111412.pdf>
237. Thomas P. *From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms // Neoliberalism – A Critical Reader.* – London : Pluto Press, 2005. – Pp. 20–29.
238. United Nations developmet index [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://esa.un.org/unpp>
239. United Nations: *Industrial Development Report – 2016. The role of technology and innovation in inclusive and sustainable industrial development. Overview Vein.*
240. Wallerstein I. *Globalization or the Age of Transition // International Sociology.* – 2000. – Vol. 15 (2), No. 6. – Pp. 249–265.
241. Wallerstein M. *Globalization and Egalitarian Redistribution / ed. by B. Pranab, S. Bowles.* – N.Y. : Press-D, 2006. – 362 p.
242. Waters M. *Globalization.* – London ; N.Y. : Routledge, 1995. – 185 p.
243. WEF. *What is competitiveness? [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://www.weforum.org/agenda/2016/09/what-is-competitiveness/>
244. World Bank. *Doing Business project. About Doing Business [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB17-Chapters/DB17-About-Doing-Business.pdf>
245. *World Competitiveness Ranking 2017 [Електронний ресурс] / IMD World Competitiveness Center.* – Режим доступу : <http://www.imd.org/globalassets/wcc/docs/release-2017/wcy-2017-vs-2016---final.pdf>
246. *World Economic Forum 2015. 10 global challenges [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <https://www.weforum.org/agenda/2015/01/10-global-challenges-10-expert-views-from-davos>
247. *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development [Електронний ресурс] / UNCTAD.* – United Nations, New York. – Режим доступу : <http://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=588>
248. Yip G., Hult T. *Total Global Strategy.* – 3rd ed. – Boston : Pearson, 2012. – 320 p.
249. Zozulov O., Bazz M., Tsaryova T. *Marketing as the basis of innovation activity of domestic industrial enterprises // Marketing in Ukraine.* – 2007. – No. 4. – Pp. 33–41.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

ВЛАСЮК Олександр Степанович	перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України
МОКІЙ Анатолій Іванович	проректор з міжнародних зв'язків і стратегічного розвитку, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, доктор економічних наук, професор
ІЛЯШ Ольга Ігорівна	проректор з наукової та міжнародної діяльності Міжнародного університету фінансів, професор кафедри теоретичної та прикладної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», доктор економічних наук, професор
ВОЛОШИН Володимир Іванович	директор Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Львові, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
ФЛЕЙЧУК Марія Ігорівна	головний науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Львові, професор кафедри міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету, доктор економічних наук, професор
ВЛАСЮК Тарас Олександрович	докторант Національного інституту стратегічних досліджень, кандидат економічних наук
АНДРІЙЧУК Віктор Григорович	експерт ЛМГО «Інститут міжнародних економічних досліджень», доктор економічних наук, професор
АНТОНЮК Дмитро Анатолійович	професор кафедри підприємництва, менеджменту організацій і логістики Запорізького національного університету, доктор економічних наук, доцент

АНТОНЮК Катерина Іванівна	доцент кафедри маркетингу і логістики Запорізького національного технічного університету, кандидат економічних наук
БАБЕЦЬ Ірина Георгіївна	професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій, доктор економічних наук, доцент
ВАСИЛЬЦІВ Тарас Григорович	заступник директора Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Львові, професор кафедри фінансів, кредиту та страхування Львівського торговельно-економічного університету, доктор економічних наук, професор
ВІНІЧУК Марія Володимирівна	старший викладач кафедри фінансів та обліку Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук
ГРИНКЕВИЧ Світлана Степанівна	завідувач кафедри міжнародних економічних відносин Львівського національного аграрного університету, доктор економічних наук, професор
ГУМЕНЮК Анатолій Маркович	завідувач кафедри економіки та безпеки підприємства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, кандидат економічних наук, доцент
ДАЦКО Олеся Ігорівна	доцент кафедри менеджменту мистецтва Львівської національної академії мистецтв, кандидат економічних наук, кандидат технічних наук, доцент
ДЖАДАН Ірина Миколаївна	старший викладач кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
ЗАЯРНА Наталія Миколаївна	доцент кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
ЗВАРИЧ Ірина Ярославівна	доцент кафедри міжнародної економіки Тернопільського національного економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
ЗВАРИЧ Роман Євгенович	докторант кафедри міжнародної економіки Тернопільського національного економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
КОРНІЛОВА Владислава Володимирівна	доцент кафедри економіки підприємництва Міжнародного університету фінансів, кандидат історичних наук
КУЛІНСЬКА Анжела Вікторівна	доцент кафедри підприємництва і торгівлі Одеського національного політехнічного університету, доктор економічних наук, доцент

ЛУПАК Руслан Любомирович	доцент кафедри економіки Львівського торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
МЕЛЬНИК Мар'яна Іванівна	завідувач сектору просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», доктор економічних наук, професор
ПОЛЯКОВА Юлія Володимирівна	декан факультету міжнародних економічних відносин Львівського торговельно-економічного університету, кандидат економічних наук, доцент
РОДІОНОВА Тетяна Андріївна	доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, кандидат економічних наук
РОЖЕНКО Олександра Вікторівна	старший викладач кафедри підприємництва і торгівлі Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, кандидат економічних наук
САРДАК Сергій Едуардович	професор кафедри економіки та управління національним господарством Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, доктор економічних наук, доцент
СМОЛЯР Любов Гаврилівна	ректор Міжнародного університету фінансів, кандидат економічних наук, професор
СОБКЕВИЧ Оксана Володимирівна	завідувач відділу безпеки реального сектору економіки Національного інституту стратегічних досліджень, старший науковий співробітник, доктор економічних наук, старший науковий співробітник
ФРОЛОВА Лариса Володимирівна	завідувач кафедри підприємництва і торгівлі Одеського національного політехнічного університету, доктор економічних наук, професор
ШЕВЧУК Олена Анатоліївна	доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», кандидат економічних наук, доцент
ЩЕГЛЮК Світлана Дмитрівна	старший науковий співробітник сектору просторового розвитку ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
ЯКУБОВСЬКИЙ Сергій Олексійович	завідувач кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор економічних наук, професор

Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах
Б 39 глобалізації : монографія [О.С. Власюк, А.І. Мокій, О.І. Іляш, В.І. Волошин,
М.І. Флейчук, Т.О. Власюк та ін.] / за заг. ред. О.С. Власюка. – К. : НІСД,
2017. – 384 с.

ISBN 978-966-554-297-1

У монографії висвітлено теоретичні, методологічні та прикладні механізми забезпечення економічної безпеки України та посилення конкурентоспроможності країни в умовах глобальної економіки. Доведено, що формування системних характеристик світогосподарських зв'язків та динамічні метрополізаційні процеси в глобальній економіці змінюють модель участі України в процесах глобальної економічної інтеграції. Встановлено, що дуалізм та суперечність сучасного етапу розвитку глобальної економіки змінюють парадигму міжнародної та національної безпеки, посилюють взаємозумовленість економічної безпеки та конкурентоспроможності держави. Здійснено оцінювання ефективності державної політики в інвестиційно-інноваційній сфері для зміцнення безпеки реального сектору економіки, зокрема промисловості, визначення ризиків та загроз використання інвестиційно-інноваційного потенціалу економічної безпеки та ступеня його впливу на конкурентні позиції України в умовах техноглобалізму. Окреслено напрями позитивного розвитку глобальної економіки та міжнародні регулятивні механізми її впливу на національну конкурентоспроможність та безпеку. Обґрунтовано конкурентні стратегії забезпечення економічної безпеки України у сфері зовнішньоторговельних відносин, стратегічні напрями інноваційної активності та ресурсної підтримки інвестиційно-інноваційної компоненти економічної безпеки реального сектору економіки в умовах глобальної конкуренції. Запропоновано комплекс організаційно-економічних і правових заходів забезпечення валютної безпеки України на міжнародному рівні.

Для науковців, економістів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування, викладачів та аспірантів.

УДК 338.246+351.862.4:339.923(477)

Наукове видання

БЕЗПЕКА ТА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Монографія

За загальною редакцією *О.С. Власюка*

Редактор, коректор *Т.В. Карбовнича*
Верстальник *П.В. Резніков*

Оригінал-макет підготовлено в Національному інституті
стратегічних досліджень, вул. Пирогова, 7-а, Київ-30, 01030
Тел./факс: +38 (044) 234-50-07; e-mail: info-niss@niss.gov.ua

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 22,32. Наклад 300. Зам № ДФ 663.

ПП «Видавництво Фенікс»

03067, Київ, вул. Шутова, 13-б. www.fenixprint.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.